

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Кол жазма укугунда
82-1:398.2(575.2)(043.3)

ӨМҮРАЛИЕВА Жанар Орозалиевна

**МОЛДОБАСАН МУСУЛМАНКУЛОВДУН АЙТУУСУНДАГЫ
“МАНАС” ЭПОСУНУН КӨРКӨМДҮК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ ЖАНА АНЫН
ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ӨНӨРКАНАСЫ**

Фольклористика – 10.01.09

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациялык иш

Илимий жетекчиси:
ф.и.д. академик Акматалиев А.А.

Бишкек – 2019

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
1-ГЛАВА. МОЛДОБАСАН МУСУЛМАНКУЛОВДУН МАНАСЧЫЛЫК ӨНӨРҮНҮН КАЛЫПТАНЫШЫ, ЫРЧЫЛЫК ТАЛАНТЫ ЖАНА КЕНЖЕ ЭПОСТОРУНУН ИЗИЛДЕНИШИ	10
1.1. Молдобасан Мусулманкуловдун жалпы чыгармачылык өнөрканасынын изилдениш деңгээли.....	10
1.2. М.Мусулманкуловдун манасчылык өнөрүнүн калыптанышы.....	17
1.3. М.Мусулманкуловдун ырчылык таланты жана анын чыгармаларынын идеялык-тематикалык багыты.....	29
1.4. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы кенже эпостор: «Жаңыл Мырза», «Жаныш-Байыш» жана «Курманбектин» кыргыз фольклорундагы орду.....	38
Биринчи глава боюнча жыйынтык.....	47
2-ГЛАВА. М.МУСУЛМАНКУЛОВДУН АЙТУУСУНДАГЫ «МАНАС» ЖАНА «СЕМЕТЕЙ» ЭПОСТОРУНДА СЮЖЕТТИК САЛТУУЛУКТУН САКТАЛЫШЫ ЖАНА ӨЗДҮК ЧЕБЕРЧИЛИК МАСЕЛЕЛЕРИ	49
2.1. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы «Манас» эпосунда сюжеттик салттуулук жана көркөмдүк өзгөчөлүктөр	49
2.2. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы «Семетей» эпосунун сюжеттик салттуулугу жана айырмачылыктары.....	138
Экинчи глава боюнча жыйынтык.....	165
КОРУТУНДУ	167
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	173
Тиркеме: “Жаңыл Мырза” жана “Жаныш, Байыш” эпосторунун салттуу сюжеттик жалпылыктарынын көрсөткүчү (Таблица түрүндө)	

КИРИШҮҮ

Манасчылардын улам кийинки мууну эпостун сюжеттик курулмасына, мотивдерге жана поэтикасына өздөрүнүн изденүүчүлүк жөндөмдүүлүктөрү, импровизациялык чеберчиликтерине жараша алымча-кошумчаларды киргизип, кээ бир эпизоддор манасчынын көз карашына, жеке чыгармачылык табитине, көркөм табылгаларына ылайык өзгөртүлүп келген. Устаттан шакиртке өткөн “Манас” эпосунун окуялары түрдүү идеялык-тематикалык мотивдер, түшүнүктөр менен байып, өнүккөн. Бул пикир бизге чейинки окумуштуулардын изилдөөлөрүндө да тастыкталган: «Не исключая возможность сохранения в последнем случае древних мотивов, мы вправе полагать, что манасчи, будучи в значительной степени импровизаторами, обрабатывали давние мотивы в соответствии со своими мироощущениями и миропониманием...» [Бернштам А.Н. 1968: 150-б.]. «“Манас” эпосу биздин мезгилге чейин үзгүлтүксүз интенсивдүү өнүгүү процессин башынан өткөрүп келгендиктен, анын составындагы эпикалык окуялар, ар түрдүү идеялык мотивдер өзгөрүп-өнүгүп келүү менен бирге жаңы эпизоддор менен да улам толукталып отургандыгы шексиз» [Абдылдаев Э., 1981: 9-б.]

Кыргыздын элдик оозеки чыгармачылыгы анын ичинде манасчылык өнөр дегенде жан дүйнөсүнө бир нече жөндөмдүүлүктү батырган, көп кырдуу таланттарды түшүнөбүз. Анткени, бизге белгилүү манасчылардын көбү бир эле мезгилде акын, ырчы, жарчы, жомокчу, санжырачы катары дагы эл ичинде таанымал болгон. Илимий изилдөө ушундай керемет таланттардын бири – мукам үндүү ырчы, комузчу, “Манас” үчилтиги башында турган “Курманбек”, “Жаныш-Байыш”, “Жаңыл Мырза” сыяктуу баатырдык кенже эпостордун айтуучусу Молдобасан Мусулманкуловдун өзгөчө манасчылык өнөрүнүн калыптанышына жана анын вариантынын көркөмдүк өзгөчөлүктөрүнө басым жасоо менен жалпы чыгармачылык өнөрканасын илимий талдоого алат.

Теманын актуалдуулугу. Кийинки мезгилде “Манас” эпосунун Б.Сазанов, М.Мусулманкулов, М.Чокморов, М.Ашымбаев, Д.Кочукеев, И.Жумабеков, Ы.Абдрахманов, Ж.Кожеков ж.б. түштүктүк манасчы, семетейчилердин кол жазма түрүндөгү тексттеринин китеп болуп жарыяланышы манастануу илиминин изилдөө объектисин кеңейтти. Демек, варианттардын тексттеринин үстүндө сюжеттик, мотивдик, поэтикалык, структуралык жаткан терең анализдерди жүргүзүү манастануу илиминде актуалдуу проблемалардын бири болуп, бул жагынан кыргыз фольклору көптөгөн далилдүү илимий талдоолорду талап кылат. Эпостун классикалык үлгүсүн улантуучулардан болуп эсептелген М.Мусулманкуловдун манасчылык өнөрүнүн калыптанышы, жана анын айтуусундагы тексттердин илимий теориялык жана тарбиялык маани-мазмуну, сюжеттик салттуулугу, жекелик айырмачылыктары, “Манастын” поэтикасына комплекстүү түрдө жасалган илимий изилдөөнүн жетишсиздиги иштин актуалдуулугун аныктайт.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөөчүлүк программалар менен байланышы. Илимий иштин темасы КР УИАнын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият илим изилдөө институтунун алдына койгон иш планына жана ЖОЖдордогу филология илиминин фольклортоонуу багытындагы окуу программаларына туура келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Иштин негизги максаты – манасчы Молдобасан Мусулманкуловдун жалпы чыгармачылык өнөрканасына комплекстүү түрдө илимий байкоо жүргүзүү, манасчылык өнөрүнүн калыптанышына анализ жасоо, анын айтуусундагы “Манас” эпосунун сюжеттик салттуулугун, башка варианттар менен жалпылык же өзүнчөлүктөрүн аныктоо жана поэтикалык көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү. Бул максатты ишке ашырууда алдыга төмөндөгүдөй милдеттер коюлат:

- М.Мусулманкуловдун манасчылык өнөрүнүн калыптануу жолун иликтөө;

- М.Мусулманкуловдун ырчылык, акындык талантына байкоо жүргүзүү, ырларынын идеялык-тематикалык багытын аныктоо;
- М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Жаңыл Мырза”, “Жаныш, Байыш” жана “Курманбек” эпосторундагы сюжеттик салттуулук жана жекеликтерди көрсөтүү менен бирге бул багыттагы илимий эмгектерди талдоого алуу;
- М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” жана “Семетей” эпосторунун сюжеттик линиясындагы негизги өзөктүү, салттуу окуялардын кандай деңгээлде сакталгандыгын аныктоо;
- Бул салттуулукту аныктоодо М.Мусулманкуловдун вариантын манасчы С.Орозбаков жана С.Каралаевдин варианттары менен салыштырып, жалпылык жана жекеликтерин көрсөтүү;
- Манасчынын айтуусундагы “Манас” эпосуна поэтикалык анализ жасоо: көркөм сөз каражаттарынын колдонулушу, негизги поэтикалык формулалардын пайдалынышы, жана ыр түзүлүшү, уйкаштыктын түрлөрү, аллитерация, ассонанс, фразеологизмдердин колдонулуш деңгээлин аныктоо.

Изилдөөнүн жаңычылдыгы. Манастаануу илиминде манасчылык өнөрдүн жаралуу, өнүгүү жана калыптануу тарыхы бүгүн да актуалдуу маселелерден. Ар бир манасчынын бул өнөрдүн чегинде устаттан тарбия алуу, түш көрүү сыяктуу жалпы жана үй-бүлөлүк жеке турмуштук-социалдык шарттарга багытталган тарыхый калыптануу жолу бар. М.Мусулманкуловдун манасчылык өнөрүнүн калыптаныш тарыхы; манасчынын кыргыз акындар чыгармачылыгы жана эпикалык поэзиясына кошкон салымы системалуу түрдө талдоого алынып, биринчи ирет комплекстүү изилденип жатышы иштин жаңычылдыгын көрсөтөт.

Изилдөөнүн объектиси, предмети жана методологиялык негизи: Изилдөөнүн негизги объектиси – М.Мусулманкуловдун вариантындагы “Манас” эпосу; кошумча пердеметтер: “Семетей”, “Жаңыл Мырза”, “Жаныш, Байыш” “Курманбек” эпостору. Изилдөөнүн негизги предмети –

М.Мусулманкуловдун жалпы чыгармачылык өнөрканасы, анын айтуусундагы эпикалык чыгармалардын сюжеттик салттуулугу жана жекелик өзгөчөлүктөрү. Мусулманкуловдун айтуусундагы эпикалык чыгармалардын сюжеттик салттуулугу жана жекелик өзгөчөлүктөрү эпостун өзөктүү окуяларын кеңири сактаган С.Орозбаков, С.Каралаев айрым эпизоддор Б.Сазанов, М.Чокморовдордун варианттарына салыштырма-типологиялык, салыштырма-тарыхый усулда талдоого алынды. Изилдөөнүн салыштырма-типологиялык жана сюжеттик, поэтикалык талдоо методологиясы кыргызстандык жана чет жерлик фольклористтердин эпостаануудагы эмгектерине негизделди. Сюжеттик талдоолорду далилдөөдө эпостордун китеп болуп жарыяланган академиялык басылыштары жана фондудагы айрым кол жазмалар негизги материал катары пайдаланылды.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси. Бул диссертациялык иш “Манас” эпосун изилдөөгө белгилүү бир деңгээлде салымын кошуп, келечекте башка манасчылардын варианттарын изилдөөдө да илимий теориялык жактан манастануудагы эпикалык салттуулук жана жекеликтерди аныктоого өбөлгө боло алат. Диссертациянын материалдарын жана илимий жыйынтыктарын манастануу тармагындагы манасчылык өнөр жана баатырдык эпосторду окуп үйрөнүүдө колдонууга мүмкүн. Филологиялык багытта өзгөчө фольклортаануудагы илим изилдөөчүлөргө, жогорку окуу жайларынын студенттерине жана жалпы билим берүү тармагында пайдаланууга сунушталат.

Коргоого коюлган негизги жоболор:

- М.Мусулманкуловдон жазылып алынган фольклордун ар түрдүү жанрларындагы чыгармалары анын өрнөктүү өмүрүнөн жана рухий бай казынасынан кабар берет.
- М.Мусулманкуловдун айтуусундагы эпикалык чыгармалар мурда жалпы мүнүздөгү эмгектерде изилденип келген болсо, азыр системалуу түрдө комплекстүү иликтениши – манастануунун негизги талаптарынын бири.

- М.Мусулманкуловдун калемине таандык салттуу поэзиянын үлгүсүндө жазылган ырлары манасчыны эпикалык чыгармаларды мыкты айтуучу гана эмес, жамакчылык менен төкмөлүктүн айкалышынан жаралган акын экендигин да көрсөтөт.
- М.Мусулманкуловдун айтуусундагы кенже эпостордо башка варианттарга салыштырмалуу баатырдык мотивдердин даназаланышы жана көөнө сюжеттик форманын сакталып калышы алардын кыргыз фольклорундагы баалуу булак экендигин далилдейт.
- М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас”, “Семетей” эпосторунда мурунтан айтылып келе жаткан салттуу сюжеттик өзөктүн сакталышы, кээ бир эпизоддордун өзгөчө мотивировкалоого жол берилиши, эпостун сюжеттик структурасынын бирдиктүү ырааттуулукта түзүлүшү жана жеке айтуучулук чеберчилигинин негизинде айрым окуяларды баяндоо, пейзаждык, образдык, заттык сүрөттөөлөрү менен өз алдынча бир вариант катары изилденүүгө татыктуулугун айкындап турат.
- М.Мусулманкулов өзүнүн импровизациялык дарамети, айтуучулук чеберчилигине жараша казынасындагы эпикалык чыгармаларга поэтикалык өң-түс берип, жан киргизип, кыргыз фольклорун байытып келгени анын фольклортаануудагы ордунун бийиктигин жана бул улуу инсандын атын түбөлүк сактоо керектигин ырастайт.

Изилдөөчүнүн илимге кошкон салымы. Мусулманкуловдун манасчылык өнөрүнүн калыптанышын иликтөө; “Манас”, “Семетей” эпосторундагы сюжеттик салттуулук, жекеликтер, импровизациялык, айтуучулук чеберчилик, тилдик көркөмдүк өзгөчөлүктөр деген маселелердин үстүндө талдоо жүргүзүүсү – диссертанттын манастануу илимине кошкон салымы.

Диссертациянын апробациясы. Жаш окумуштуулардын илимий конференциясы, КР УИА; М.Мусулманкуловдун 135 жылдыгына арналган республикалык илимий-практикалык конференция; Дүйнөлүк көчмөндөр

оюндарынын алкагында өткөрүлгөн “61-Бүткүл дүйнөлүк Алтай цивилизациясы” ж.б. эл аралык жана республикалык конференцияларда илимий баяндамалар окулду. М.Мусулманкуловдун вариантынын китеп болуп басылып чыгарылышы жана изилдениши тууралуу маалыматтар боюнча автор массалык маалымат каражаттарында чыгып сүйлөдү.

Диссертациянын илимий басылмаларда жарыяланышы.

Диссертациянын жазылуу учурунда жарыяланган илимий макалалар: “Манасчы Молдобасан Мусулманкуловдун акындык чеберчилиги”, “М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Жаңыл Мырза” жана “Курманбек” эпосторундагы сюжеттик салттуулук жана өзгөчөлүктөр”, “Манас” эпосундагы тулпарлардын образдарына карата жиктелиши жана алардын көркөм функциясы” // БГУнун Жарчысы; “М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” эпосунун салттуу жалпылыгы жана өзгөчөлүктөрү”. // И.Арабаев ат. КМУнун Жарчысы, 2-бөлүк; “М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” эпосунда кырк чоронун ролу жана согуштук эпизоддордун чагылдырылышы” // КРУИАнын Доклады; “Манасчы М.Мусулманкуловдун вариантындагы айрым көркөмдүк өзгөчөлүктөр” // Жусуп Баласагын ат. КУУнун Жарчысы; “М.Мусулманкуловдун вариантындагы “Жаныш, Байыш” эпосунун көркөм поэтикасы (сюжет жана мотив)” жана “Молдобасан Мусулманкуловдун манасчылык өнөрүнүн калыптанышы” // Ала-Тоо – Ататүрк университетинин ALATOO ACADEMIC STUDIES; «Манас» эпосундагы тартуу (белек берүү) салтынын көркөм кызматы (С.Орозбаков, М.Мусулманкулов, Б.Сазанаов, Ш.Рысмендеевдердин варианттарынын негизинде) // ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА ж.б. ЖАК тизмесине кирген жана “Отдельные сюжетные особенности в эпосе “Семетей” (по сказительскому варианту Молдобасана Мусулманкулова) // ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ вопросы теории и практики; Древние мотивы, связанные с рождением богатыря, в эпосе «Манас» (по варианту Молдобасана Мусулманкулова) // ВОПРОСЫ

ГУМАНИТАРНЫХ НАУК сыяктуу РИНЦ системасына кирген журналдарга жарыяланды.

Диссертациянын түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, эки глава, 6 параграфтан, корутунду жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Көлөмү 181 бет. 1 тиркеме.

1-ГЛАВА МОЛДОБАСАН МУСУЛМАНКУЛОВДУН МАНАСЧЫЛЫК ӨНӨРҮНҮН КАЛЫПТАНЫШЫ, ЫРЧЫЛЫК ТАЛАНТЫ ЖАНА КЕНЖЕ ЭПОСТОРУНУН ИЗИЛДЕНИШИ

1.1. М.Мусулманкуловдун жалпы чыгармачылык өнөрканасынын изилдениш деңгээли

Мезгил өтүп, доор алмашкан сайын манасчылардын да мууну жаңыланып, устаттар өз орундарын шакирттерине өткөрүп берип отурат. Муну менен манасчылардын жан дүйнөсүндө эриш-аркак жашаган эпосттун тексттериндеги сюжеттик окуялар, поэтикалык көркөмдүүлүк, тили, ыргак, уйкаштыгы, муун өлчөмдөрү ж.б. көркөмдүк каражаттары да байыркы калыбында туруктуу сакталды дешке болбойт. Адабиятчы А.Акматалиев кыргыздар “Манастын” мазмунуна асыл сөз берметтеринен турган чексиз материалдарды сиңирип, көркөм элестер, ыргак, уйкаштык менен кооздоп, улам байып, кеңейип отуруучу жандуу кыймылдагы кенч катары ар дайым рухий казынасынан түшүрбөй кайда барса кошо ала жүрөрүн” белгилеген [Акматалиев А., 1998: 5-б.]. Эпосттун поэтикасы да манасчынын чыгармачылык казынасына кирип, анын көз карашы, дүйнө таанымы, импровизациясы, айтуучулук чеберчилигине жараша бышып, жаңыртылып, өзгөртүлүп же өнүктүрүлүп кайра жаралуу процессине кабылган. Эпосттун спецификалык табиятына ылайык манасчы М.Мусулманкуловдун варианты да салттуу окуяларынын мазмунуна кошкон жаңычыл баяндоолору, каармандардын образдарын түзүү, пейзаждык жана портреттик сүрөттөөлөр, тилдик көркөм каражаттар менен толукталган.

Манастануу илиминде азыркы мезгилге чейин жеке манасчылардын варианттарындагы салттуулук, жекелик сюжеттик өзгөчөлүктөрү, жалпы эле поэтикасын илимий талдоого алган диссертациялар жигердүү жазылып келген [Т.Айтиалиева, Бишкек: 2003; Н.Жумашова, Каракол: 2015; А.Заркунов, Бишкек: 2004; К.Талиева, Бишкек: 2000]. Бул диссертацияларда негизинен манасчылардын өмүр таржымалы, манасчылык өнөрүнүн

жаралышы, варианттардагы сюжеттик салттуулук, мотивдердин берилиши, окуяны баяндоо ыкмалары, портреттик сүрөттөө өзгөчөлүктөрү, көркөм сөз каражаттарынын колдонулушу ж.б. сюжеттик, поэтикалык, тилдик, стилдик жактан бир нече варианттардын ортосунда салыштырма-типологиялык, салыштырма-тарыхый текстологиялык талдоолор жүргүзүлгөн. Булардын ичинен айрым тексттер М.Мусулманкуловдун вариантына да салыштырылган. Мисалы, Жумашова Н.А. М.Чокморовдун айтуусундагы “Манас” эпосундагы Манастын ата-тегинин бир нече варианттардагы баяндалышын талдоодо М.Мусулманкуловдун варианты С.Орозбаковдун вариантына жакын айтылганын көрсөткөн. Башкаларында М.Мусулманкуловдун тексттери активдүү талдоого пайдаланылган эмес.

М.Мусулманкуловдун вариантынын өзгөчөлүктөрү жана манасчылык өнөрүнүн калыптанышы боюнча буга чейин жазылган бир нече илимий изилдөөлөр бар. “Кыргыздардын оозеки маданиятынын калыптанышындагы тарыхый көркөм өбөлгөлөр” деген илимий эмгегинде Р.Кыдырбаева: “Ар бир манасчынын өзүнүн белгилүү стили, айтуучулук ыкмасы болот, М.Мусулманкулов Манастын портретин сүрөттөөгө кошкон саптарын, С.Орозбаковдун Манастын портретине берген мүнөздөмөсүн баштапкы формулалык стилдик чекити катары кабыл алып, аны эпостун бүткүл көркөм турпатын кошумча өнүктүрүү менен абдан жогорку деңгээлдеги жөндөмдүүлүк менен байланыштырганын” белгилейт [Кыдырбаева Р.З. 2009: 17-б.]. Ушул эле көз карашты Р.Сарыпбеков дагы бекемдейт [Сарыпбеков Р. 2004: 319-б.]. Р.Кыдырбаева М.Мусулманкуловдогу Манастын ак олпогунун жасалышын баяндаган саптарды аны жасоодо Каныкейдин уздугун, аялдык мыкты сапаттарын сүрөттөө менен байланыштырып иштеп чыкканын, манасчынын ак олпокту сүрөттөөдөгү өзгөчөлүгү катары айткан [Кыдырбаева Р.З. Генезис. 1996: 359-б.].

Окумуштуу Р.Сарыпбеков “Элдик казынанын энциклопедиясы” деген макаласында М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” эпосунун устаты С.Орозбаковдун вариантына окшошкон жана айырмаланган тексттик

өзгөчөлүктөрүнө токтолгон. С.Орозбаковдун вариантында кездешкен Манастын портреттик сүрөттөөсүндөгү белгилүү саптарды М.Мусулманкулов туруктуу эпикалык формула катары пайдаланып, аны андан ары өнүктүргөнүн манасчынын жеке импровизаторлук табылгасы катары баалаган [Сарыпбеков Р. Элдик каз. 1983: 5-б.].

Фольклористтер Р.Кыдырбаева “Народно-поэтические традиции в эпосе “Жаңыл Мырза” (1960); Б.Кебекова “Курманбек” эпосунун варианттары” (1961) деген фундаменталдуу илимий эмгектерде жана М.Мукасов “Жаныш, Байыш” эпосунун поэтикасы” (2000) деген диссертациясында М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Жаңыл мырза”, “Жаныш, Байыш” жана “Курманбек” эпостору башка варианттары менен салыштырылып сюжеттик, мотивдик, образдык, поэтикалык терең иликтөөгө алынган [29; 39; 93].

Окумуштуу С.Мусаевдин манасчылардын айтуучулук өнөр ааламында калыптануу процессинин (1. Үйрөнчүк манасчы. 2. Чала манасчы. 3. Чыныгы манасчы. 4. Чоң манасчы) баскычтары боюнча изилдөөсүндө М.Мусулманкулов чыныгы манасчылык деңгээлге чейин көтөрүлгөн көрүнүктүү айтуучулардан экенин көрсөткөн [Манас энциклопедиясы. 1995: 72-74-б.]. Орозобекова Ж.К. “Манасчылык өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу” деген докторлук диссертациясында “манасчылардын чыгармачылык дараметине, импровизаторлугуна, айтуу манерасына, салттуулуктун чегинде сактап уланткандыгына же эпосту экинчи бир формада так айтканда жазма вариантын жаратуусуна же мурдагы текстти информатор, артист катары аткарганына карай типтерге бөлүштүрүүсүндө” М.Мусулманкуловдун ысымын “Манас” эпосунун классикалык үлгүсүн жараткан айтуучулардын тобуна киргизген [Орозобекова Ж., 2014: 14-б.].;

Абдрасулова Ж.С. “Баатыр кыздардын образдары элдик чыгармаларда. (“Кыз Сайкал”, “Жаңыл Мырза” эпосторунун негизинде) деген кандидаттык диссертацияда якут олонхолору менен кыргыздардын “Жаңыл Мырза”, “Кыз Сайкал” эпосторунун ортосунда салыштырма-типологиялык анализ

жүргүзүп, якуттардын олонхолорундагы жана кыргыз эпосторундагы баатыр кыздардын образдарындагы окшоштук жана айырмачылыктарды байкаган [Абдрасылова Ж., 2015].

Музыка таанучу А.Затаевич М.Мусулманкуловдун черткен “Нагима” менен “Ак жоолук” күүсүнүн обондорунун кеңирилигин, оригиналдуулугун баса белгилесе, Б.Алагушев Мусулманкуловдун жалпы чыгармачылыгы боюнча “Ак таңдай акын” деген макаласында манасчынын ырчылык, комузчулук өнөрүн талкууга алган [Алагушев Б., 1983: 116-б.].

В.Виноградов “Кыргыздын элдик музыканттары жана ырчылары” деген эмгегинде М.Мусулманкуловдун элдик ырларды аткаруучулук чеберчилигине, эпосту айтууда импровизаторлук жөндөмдүүлүгүнө басым жасаган. “Ал табигый артистизмге ээ болгон. Менин оюмча ал “Манасты” көркөм тактыда эмес, режиссёрдук трактовкада да аткарчу” [Виноградов.В., 1974: 77-б.]. Виноградов илимий макалаларында манасчынын аткаруусундагы комуз күүлөрү, ар кандай жанрдагы чыгармаларды аткаруу жөндөмдүүлүгү, үнү, ритмди колдонуу ыкмалары, эпосту айтып жаткандагы кыймыл-аркети, мимикалары, сахнада, публикада өзүн алып жүрүшү тууралуу кенен маалымат берип, М.Мусулманкуловдун эпосту айтуудагы речитативдик өзгөчөлүктөрүн аныктаган.

Манасчынын импровизациялоо жөндөмдүүлүгү, анын айтуучулук чеберчилигинин, поэтикалык көркөмдөө деңгээлинин өнүгүшүнө зор таасир этет. Импровизациялоо чеберчилиги фольклортаануудагы салттуу айтуучулуктун эң маанилүү аспекти болуп саналат. Изилдөөчүлөр манасчыларга бир эле эпизодду улам-улам ар кайсы учурда айттырып көрүп, ушундай илимий тажрыйбалардын негизинде манасчынын эпосту айтуудагы импровизациялык жөндөмүн аныктап келишкен. Окумуштуу Р.Кыдырбаева «Эпос “Манас”: Генезис. Поэтика. Сказительство» деген эмгегинде С.Каралаевдин вариантына талдоо жүргүзүп, мындай жыйынтыкка келген: “Импровизация есть неотъемлемая часть традиции, но каждое исполнение – не повторение, а “воссоздание” заново известного сюжета, формулы. При

повторном исполнении одного и того же сюжета сказитель допускает вариации – сокращение или удлинение эпизодов, перестановку строк, строф, тирад. Однако сюжет движется по готовому “сценарию”, которая является опорным элементом для сказителя” [Р.З. Кыдырбаева, 1996: 384-б.].

М.Мусулманкуловдун импровизациялоо жөндөмдүүлүгүн изилдеген В.Виноградов атайын тажрыйба жасап: «“Манастын” негизги традициялуу элдин жүрөгүндө сакталып калган окуяларын бузбай, турган жерде жаңы вариантты импровизациялап жиберүүчү зор, чыныгы таланттуу манасчылык өнөрүнө таң берип: “Бир жолу анын айтуусунда эпостон фрагмент жазып алдым. Ошол эле фрагментти пластинкага жазып алыш үчүн кайра айттырдым. Экөөнү салыштырсам манасчы биринчи варианттын сөздөрүнүн отуздай гана процентин сактап, экинчи жолкусунда калган сөздөрүн өзгөртүп жиберген. Заматтын ортосунда кайра жаңы вариант түзө койгонуна таңдандым» деген жыйынтык чыгарган [В.Виноградов]. Эпосту айтуудагы манасчылардын речитациясына көңүл бурган В.Виноградов М.Мусулманкуловдо эмоционалдуу, толкундоо, ээликкендик менен айтылган речитациянын жок экендигин, ал эми обондуу бат айтма, бир типтеги музыкага ээ бир нече ыр саптары жана ачык ритмдеги эң чоң интонациялык тактыкка ээ обондотулган ыр саптарынын айтылышы сыяктуу речитацияларды пайдаланганын тактаган [В.Виноградов,1971.].

Булардан сырткары илимий изилдөөнүн темасына тиешелүү болгон жалпы эле эпикалык чыгармалардын жаралышы, өнүгүшү, сюжет жана мотив, образдар системасы, поэтикасы ошондой эле ырчылык, айтуучулук өнөр багытындагы жергиликтүү жана дүйнөлүк илим изилдөөдөгү айрым теориялык фундаменталдуу эмгектер да пайдаланылды: В.М. Жирмунский “Тюркский героический эпос” (1947); В.Я. Пропп “Русский героический эпос” (1955); В.М. Жирмунский “Сказание об Алпамыше и богатырская сказка” (1960); А.Н. Бернштам “Эпоха возникновения киргизского эпоса “Манас” (1968); Ж.Суванбеков “Кыргыз элинин баатырдык кенже эпостору” (1970); Ж.Таштемиров “Кыргыз поэзиясы тууралуу айрым ойлор” (1975);

А.Сапарбаев “Метафоры в эпосе “Манас” (1975); В.Я. Пропп “Фольклор и действительность” (1976); Ж.Таштемиров “Токтогул жана акындык поэзия” (1980); Э.Абдылдаев “Манас” эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары” (1981); А.Жайнакова “Семетей” эпосунун тарыхый-генеалогиялык негизи” (1982); С.Бегалиев “Манас” эпосунун көркөм каражаттары” (1988); А.Б. Лорд “Сказитель” (1994); Г.Т. Жамгырчиева “Манас” эпосундагы салттуу эпикалык формула” (1995); Б.Н. Путилов “Эпическое сказительство. Типология и этническая специфика (1997); Э.Абдылдаев “Манас” эпосунун эпикалык формулалары” (1997); А.Турдугулов “Акындык поэзиянын көркөмдүк табияты” (2010); М.Көлбаева “Акындар чыгармачылыгындагы салттуулуктардын типологиясы” (2014); М.Мамыров “Манастын” эпос катары калыптаныш маселелери” (2017); К.Абакиров “Манастануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү” (2017); Н.О. Нарынбаева “Кыргыздын эпикалык поэзиясындагы миф чыгармачылыгы” (2018). ж.б.

“Методической основой подобного исследования является сравнение вариантов. Только сравнение вариантов позволяет разложить огромную эпопею на ее составные элементы, выделить более древние части, наметить процесс сложения и развертывания эпического сюжета, процесс длительный и сложный, продолжавшийся много веков” [Жирмунский В.М.,1974: 115-б.]. Салыштырып талдоо эпикалык чыгармалардагы эң маанилүү жагдайлар: эпостун тарыхый законченемдүүлүгүн, архаикалык баалуулугун, идея жана образдардагы типтүүлүк жана өзгөчөлүүлүгүн, мотив жана сюжеттердеги окшоштук жана айырмачылыктарды ачууга, негиздүү илимий тыянактарды чыгарууга жол ачат.

“Баатырдык эпостордун көркөм методунун башкы принциби болгон тарыхый окуяларды гана көркөм сүрөттөө эмес, чыныгы баатырдыктын, каармандыктын үлгүлөрүн поэтикалык тил менен берүү. Мына ушул касиети менен баатырдык эпостор фольклордун башка жанрларынан айырмаланат. Эпостун бул маанилүү сапаты анын сюжетинин бекем болушуна шарт түзөт”[Бегалиев С. 1988: 26-б.]. Эпостун поэтикалык тили андагы көркөм

каражаттар, туруктуу поэтикалык формулалар, ыр түзүлүшүндөгү уйкаштыктын түрлөрү, ритм, интонация, аллитерация, ассонанс, диалектилик жана көөнөргөн сөздөрдүн колдонулушу ж.б.у.с. талдоолор тексттин поэтикалык көркөмдүк деңгээлин аныктоого өбөлгө болот. Башка варианттардан айырмаланган тилдик өзгөчөлүктөрүн: артыкчылык жана кемчиликтерин ачууга көмөктөшөт. Поэтикалык тилдин деңгээли манасчынын ой жүгүртүү, эсте тутуу, импровизацияло, акыл-эс, өнөр, билим, көркөм сөз байлыгынын канчалык даражада ээси экендигин аныктоого жол ачат. Булар М.Мусулманкуловдун айтуусундагы эпостун варианттарын жана манасчылык өнөрүнүн калыптанышын изилдөөдө да негизги маселелерден.

Жыйынтыктаганда жогорудагы илимпоздордун эмгектеринен сырткары бул темага байланыштуу М.Мусулманкуловдун кыргыз фольклоруна кошкон салымын системалаштырып талдоого алган, комплекстүү илимий иш жазылган эмес. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” эпосу көлөмү жана мазмуну жагынан колдо бар варианттардын ичинен алдыңкы орундарда турат. Андагы сюжеттик салттуулук, жекелик өзгөчөлүктөр, мотивдердин берилиши, каармандардын образдары, эпикалык формулалардын колдонулушу, тексттин көркөмдүк поэтикасы (көркөм сөз каражаттарынын колдонулушу, ыр түзүлүшү ж.б. маселелер) белгилүү деңгээлде талдоого алынып, илимий корутундулар чыгарылышы фольклортаануудагы зарыл деп эсептелген темалардын бири.

1.2. М.Мусулманкуловдун манасчылык өнөрүнүн калыптанышы

Айтуучулук өнөр багытындагы окумуштуулардын изилдөөлөрү негизинен Пэрри-Лорддун элдик оозеки чыгармачылыктагы импровизациялоо жөндөмдүүлүгүнүн методикалык жана теориялык жыйынтыктарына жана чет элдик изилдөөчүлөр Б.Н. Путилов, Е.М. Мелетинский, П.А. Гринцер, С.Ю. Неклюдов, ошондой эле жергиликтүү окумуштуулар К.Рахматуллин, Р.Кыдырбаева, С.Мусаев, К.Кырбашев, Э.Абдылдаев, Р.Сарыпбеков, А.Жайнакова, Ж.Орозобекова жб.лардын илимий-теориялык эмгектерине таянат. М.Мусулманкуловдун манасчылык өнөрүнүн калыптаныш эволюциясын аныктоодо жогорудагы эмгектер негизги база болуп берет.

Фольклордо изилденип жаткан айтуучунун ата-теги, кайда, качан төрөлүп, айтуучулук өнөрдү кимден үйрөнгөндүгү же чыгармачылыгынын жаралышына түрткү болгон инсандар, талантынын өнүгүшүнө таасир эткен негизги факторлорду аныктап алуу маанилүү маселелердин бири. Себеби, булар айтуучунун талант деңгээлин, жаратуучулук жөндөмдүүлүгүн, тилин, стилин, башкалардан айырмаланган өзгөчөлүктөрүн ачып берүүгө жол көрсөтөт. М.Мусулманкулов илимий булактарда 1883-жылы, ал эми КР Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүндөгү К.Мифтаковдун жыйнаган материалдарында 1882-жылы төрөлгөн [Инв. №16. 114-б.]. Туулган жери – Нарын облусунун Куртка болушу (азыркы Ак-Талаа району) Терек айылы. Уруусу саяк анын ичинен жанболот уругунан. Ата-теги: Жанболот, андан Эраалы, Эраалыдан Оторчу [Инв. №16. 114-б.]. Оторчудан Калыгул, Райымкул, Субанкул, Мусулманкул, Момункул деген беш уул болуп, алардын ичинен Мусулманкул өз уруусунун тарыхын жакшы билген санжырачы, сөзмөр, айылдагы эл кадырлаган сыйлуу аксакалдардын бири болгон [Б.Чоюбековдон жазылган материал. Автордун жеке архиви]. Мусулманкулдун агасы Калыгул – элдик оозеки чыгармачылыкка жакын

комузчу, ырчы, семетейчи. Молдобасан бала кезинен атасы жана агасы Калыгул сыяктуу оозеки чыгармачылыкты кадырлаган өнөрлүү үй-бүлөдө тарбияланып эр жеткен. “Во многих этнических культурах (если не в большинстве) значительную роль в формировании сказителей играла семейная традиция. Передача сказительского искусства от старших к младшим, от отцов к сыновьям, от дедов к внукам, от дядей к племянникам, от матерей к дочерям и т.д. была одной из распространенных форм его сохранения, продолжения и, как мы увидим, развития” [Путилов Б.Н. 1997: 22-б.]. Молдобасан Мусулманкулов айтуучулук өнөрдү үй-бүлөдөн мураска алган.

Манасчылык өнөрдү аздектеп келген улуу инсандар бул касиетке кантип ээлик кылып калгандыгын көбүнчө кереметтүү аян түш көрүүгө байланыштырышат. Түш көрүү аркылуу манасчы болуп калгандыгын айтуу манасчылардын өмүр-таржымалында салтка айланып калгандай туюлат. М.Мусулманкуловдун өмүрү жана чыгармачылыгы баяндалган оозеки жана жазма булактарда анын түш көргөндүгү тууралуу маалымат кездешпейт. Бирок, манасчынын күнүбүздө жашап жаткан урпактарынын айтуусу боюнча М.Мусулманкулов жаш кезинде эпостун каармандары менен аралашып жүргөндөй аян түш көргөнүн жана баатырлардын арбагы колдоорун көп айткан [чөбөрөсү Чолпондон алынган оозеки матер. Өздүк архив].

Ак-Талаа аймагынан чыккан Жанболот баатырдын уулу Эраалы Санчы сынчыга өзүнүн жана туугандарынын балдарын сындатат. “Балдардын эң алдында тору кашка минип, кунандын тигил капталына бир ооп, бул капталына бир ооп Молдобасандын атасы Мусулманкул өтүптүр. “Эраалы, осы бала кимдики?” – деп сынчы сурайт. “Туугандарымдын балдары” – дейт, Эраалы. Анда сынчы: “Осы бала манап болады, чечен болады, тың чыгады” – деген экен” [Касымбек Баатай уулу. 2018: 41-б.]. Мусулманкул Ак-Талаадагы Касымбек деген болуштун кеңешчилеринин бири болуп, Касымбек Мусулманкулдун иштин көзүн билген кыраакылыгын, сүйлөөр сөзүн билген

акылдуулугун пайдаланган. [Дөлөев Өмүрбектин оозунан жазылган матер. Өздүк архив].

Молдобасан бала кезинде атасы кээде агасы Калыгулду ээрчип улуу сөз, жомок айтылып, ыр-күү жаңырган эл чогулган жайларга көп барган. Мусулманкул жана Калыгулдан алган чыгармачылык көрөңгү менен Молдобасан манасчы жаш кезинен эле ыр-күүгө аралашып чоңойгон. Анын укканын бат эле жаттап алган тубаса куйма кулактыгы, нотаны кармай билген музыкалык күчтүү табити күү чертип, комуздун коштоосунда ырдоого шыкак берген. Социалисттик доордун алгачкы жылдарындагы К.Мифтаковдун жыйнаган материалдарына караганда манасчынын социалдык турмуш жагдайы оор болуп, жакырчылыкта күн өткөргөн. К.Мифтаков айтуучуну мындайча сүрөттөйт: “М.Мусулманкулов ар бир көргөн, билгенин, эшиткенин эч бир токтолбостон комузун чертип, жакшы ачык табыш менен ырдап кете алат, куудулдук да кыла билет. Кыскасы анын болгон жери ар убакта оюн-күлкү, тамаша болот. Кыяпаты (келбети) өткүр көздүү, орто бойлуу, арык, катма кара киши” [Инв. № 16. 117-б. 4-март, 1927-ж.]. Буудайбек Сабыр уулу: “Молдобасан аксакал орой сөздү билбеген, тамашакөй, жүзү сүйкүмдүү, бала кыял, мүчөлүү келген, бойлуу, чокчо сакал, сыпаа, кара тору адам эле” деп эскерет [Б.С.уулу. Эл шайырлары. 27-б.]. Молдобасан алгачкы жолу 16-17 жашынан тарта эл алдына кооз, мукамдуу үнү менен фольклордук майда жанрлардын ичинен элдик ашыктык ырларын ырдап чыккан [Ак-Талаа энц. 2016: 29-б.]. Жаштайынан чыгармачылык өмүр жолун ашыктык ырларынан баштаган М.Мусулманкулов өмүрүнүн аягына чейин ашыктык темасынан алыстаган эмес. Манасчы жетимишке чыгып калган чагында бирге иштешкен замандаштары аны тамашалап, улгайып калган чагыңызда секетпай, күйгөн ырларыңызды токтотпойсузбу, дегенде ал бул сөзгө олуттуу түрдө чыгармачылыгындагы ашыктык темасынын ордун жана ага көз карашын билдирген: “Ырчылык менен билимди билгенге карылык жок. Мен канчалык ырдасам, ошончолук кубаттанып калам. Ыр, аны ырдай билгендин жолдошу”

[К.Күмүшалиев, 1973: 137-б.]. М.Мусулманкулов өзү жашаган аймактагы эл чогулган жайларда, аш-той, кыз оюндарда комуздун коштоосунда ашыктык жана табият лирикаларын созолонто, чыгармачылык эргүү менен ырдаган. Ырчылык өнөр боюнча М.Мусулманкулов Ат-Башыдан чыккан чоң обончу, акын Боогачыдан тарбия алган. Ал эми М.Мусулманкуловдон Муса Баетов, Жумамүдүн Шералиевдер обондотуп ырдоо жагынан үлгү алышкан [Б.Сабыр уулу, 2008: 27-б.]. Ыр менен комуз М.Мусулманкуловдун эң жакын жолдошу болуп, барган жеринде отурган элдин бүйүрүн кызыта ар кыл темадагы элдик ырларды аткаруу менен чыгармачылыгына чыйыр салган, жаштар арасында кадыр-барк топтоого жетишкен. “Юность провел в семье отца, имевшего бедняцкое хозяйство, затем отделился и стал жить на доходы от своей профессии певца” [К.Рахматуллин. 1968: 88-б.]. Ырчылык өнөрдү кесип кылган М.Мусулманкулов элдик ырларды жатка ырдаса, бирде өзү жамактатып ырдап, импровизациялоодо өзүн сынап көргөн. Жамактатып ырдоо сыяктуу майда жанрлардан чыгармачылыгынын пайдубалын бекемдеген.

М.Мусулманкулов кийинчерээк ыр түрүндө кара сөз аралашкан формадагы жөө жомок (“Акылдуу кыз менен зулум хан”), поэма, кенже эпосторду айтуу деңгээлине көтөрүлгөн. Анын айтуусундагы “Күлбаарам менен Асан” жана “Осмон” деген кара сөз түрүндө айтылган поэмалары “Эл адабияты” сериясына жарыяланган [2002: 15-17-том.]. Элдик поэмалардын тарыхый, типологиялык табиятын тыкыр изилдөөгө алган фольклорист Г.Орозова М.Мусулманкуловду талант деңгээли күчтүү, чыныгы жаратуучу, өзүнөн мурункулардан укканын дароо өздөштүрүп, кайталап айтып койгон ышкыбоз айтуучулардын катарына кошот [Г.Орозова, 2015: 11-б.]. М.Мусулманкулов чыгармачылыгынын эволюциялык өнүгүшүндө майда лирикалык жанрдан ири эпикалык жанрга өтүүдө дароо секирик жасаган эмес, ал алгач көлөмдүү сюжеттеги эпикалык чыгармаларды ыр түрүндө жана кара сөз менен айтылган жөө жомоктук форманы аралаштырып айткан. Буга анын жогорудагы поэмалары мисал болот.

М.Мусулманкуловдун куйма кулактык, укканын бат эле өздөштүрүп, ага чыгармачылык көз караш менен жаңы өң-түс берип, импровизациялап жиберген жөндөмү бара-бара элдик чыгармаларды жалаң ыр түрүндө айтууга шык берип, “Курманбек”, “Жаныш-Байыш”, “Жаңыл Мырза” сыяктуу элдик баатырдык кенже эпосторду айта баштаган. М.Мусулманкулов өзү жашаган доордо бул чыгармалардын мыкты айтуучусу болгону, алгачкылардан болуп Каюм Мифтаков сыяктуу тажрыйбалуу фольклор жыйноочунун көңүлүн өзүнө бурганы менен бааланат. К.Мифтаков манасчыга 1922-жылы жолугуп, андан жазып алган материалдарында М.Мусулманкуловдун “Манас” эпосун же кайсы бир бөлүктөрүн айтаары жөнүндө маалымат берген эмес. Ал эми К.Рахматуллин М.Мусулманкуловду керемет үндүү ырчы жана семетейчи деп жазган. “Молдобасан стал известен как певец, владеющий прекрасным голосом, уже с 17 лет. К 25 годам своей жизни Молдобасан начал петь «Семетей». Его учителем были семетейчи Калыгул и Тоголок Молдо” [К.Рахматуллин. 1968: 88-б.]. М.Мусулманкулов “Семетей” эпосун өзгөчө Семетей менен Айчүрөктүн окуясын өтө бийик эргүү менен берилип, уккан аудиторияны муюта айтканын илимий, публицистикалык макалалар эскерет [Б.Сабыр уулу, Б.Алагушев ж.б.].

Ал эми М.Мусулманкулов “Манасты” качан, канча жашынан тарта айта баштаган деген суроонун үстүндө хронологиялык анализ жүргүзүп көрөлү. Айтуучулук өнөр дээринде бар М.Мусулманкулов жаш кезинен эле дайыма чыгармачылык изденүүнүн артында талыкпай эл кыдырып, эпостун үзүндүлөрүн айтып, башка айтуучуларды да угуп, чыгармачылык өнөрдүн түрдүү багытындагы адамдар менен тыгыз байланышта болуп турган. Ал тянь-шандык жана көлдүк манасчылардын варианттары менен жакындан тааныш болуп, манасчылык өнөрүн калыптандырууда кайсы мектептин өкүлү болбосун аны угуп, туюп, үйрөнүүгө ынтызарланган. Ырчылык өнөр менен жер кыдырып жүргөндө башка манасчылардан уккан, көргөндөрү менен эпикалык көрөңгүсүн байытууга аракеттенген. М.Мусулманкуловдун үйүндө бир жылча чогуу жашап, он жылдай ата баладай жылуу мамиледе

болгон академик Жамин Акималиевдин эскерүүсү боюнча М.Мусулманкулов улуу манасчы С.Орозбаковду болжолдо 1928-29-жылдардын аралыгында Кочкордо көргөн. “Сагынбайдын тили укмуш, мен ошонун жолу менен кеттим” – деп эскерген М.Мусулманкулов [Акималиев Ж. өздүк архив]. М.Мусулманкуловдун замандаштарынын айткандарына караганда Молдобасан манасчы жылдыздуу, мүнөзү шайыр, жумшак, боорукер киши болуп, анын үйү келген кеткен коноктон куру болгон эмес, жердештери, кесиптештери, тууган-уругу, жоро-жолдоштору тынбай каттап турган (учурунда Ак-Талаадан Фрунзеге келген кишинин көбү М.Мусулманкуловдун үйүнө келген). Алардын арасында Молдобасандын эң жакшы көргөнү – атактуу манасчы С.Каралаев болгон. «С.Каралаев Молдобасан атанын үйүнө бат-бат келип турчу. Ал келген сайын экөө көпкө чейин кобурашып отуруп, Молдобасан ата Саякбайды манас айттырмайынча кетирчү эмес. “Сагынбайдын сөзү күчтүү, Саякбайдын айтканы күчтүү” – деп, Молдобасан ата Сагынбай менен Саякбайды абдан жогору баалачу» [Ж.Акималиев эскерүүсү. Өздүк архив]. Эскерүүгө караганда М.Мусулманкуловдун манасчылык өнөрүнүн калыптанышына С.Орозбаковдун айтуучулук таланты менен С.Каралаевдин чыгармачылык пикир алмашуулары зор таасир тийгизген.

М.Мусулманкуловдун манасчы катары Кыргызстандын бардык аймагына таанылышына Кыргыз мамлекеттик филармониясы (азыркы Т.Сатылганов атындагы улуттук филармония) себеп болгон. Ал 1933-1952-жылдар аралыгында Кыргыз мамлекеттик филармониясында солист болуп эмгектенген. Жыйырма жылга жакын кыргыз элинин атактуу Алымкул Үсөнбаев, Атай Огонбаев, Калык Акиев, Карамолдо Орозов, Осмонкул Бөлөбалаев, Шаршен, Ыбрай сыяктуу элдик нукура таланттар – ырчы, төкмө акын, комузчулар менен кызматташ болгон. М.Мусулманкулов “манасчылык менен бирге комуз чертип, ыр ырдаган, обон чыгарган. Ушундай ар кыл чыгармачылыктагы таланттуу шайырлардын чыгармачылыгы филармониянын өз алдынча колоритин, улуттук жүзүн аныктоодо чечүүчү

ролду ойногондугун” филармониянын илимий басылмалары тастыктайт [Кыргыз улуттук филармониясы. 2006: 134-б.]. М.Мусулманкулов 1939-жылдагы кыргыз искусствосунун Москвада өткөн декадасына катышкан. Манасчынын кыргыз маданиятынын өнүгүшүнө кошкон салымы жогору бааланып, ал Кыргыз ССРинин Эл артисти деген наамга татып, бир нече орден жана медал менен сыйланган. Мунун өзү М.Мусулманкуловдун чыгармачылыгынын кыргыз фольклорунда орду бийик дегенди түшүндүрөт.

Демек, М.Мусулманкулов болжолдо 1930-жылдарга чейин “Семетей” эпосун толук, “Манастын” айрым үзүндүлөрүн гана айтып, “Манастын” толук сюжети бышып жетиле элек болгон. Ал мезгилде М.Мусулманкулов “Манастын” эпизоддорун жан дүйнөсүнө топтоп, сюжеттик структурасын иретке келтирип, эпикалык формулалардын үстүндө иштеген, С.Орозбаков сыяктуу улуу манасчылардын айткандарына таасирленген, артынан “ээрчиген”, акырындап “Манасты” толук айта баштаган. М.Мусулманкуловдун канча жашынан тарта “Манас” эпосун айта баштаганын так айтуу кыйын. К.Рахматуллин Молдобасан манасчыны семетейчи деп атап, 25 жашынан “Семетейди” айткан дейт, демек бул 1908-жылдан бери карай мезгилди камтыйт. Ал эми 1922-жылы манасчыга жолуккан К.Мифтаков М.Мусулманкуловдун манасчылык өнөргө ээ экендигин укса жазбай коймок эмес, демек бул мезгилде анын манасчылык өнөрү бышып жетиле элек болгон. 1922-жыл менен филармонияга кабыл алынганга чейинки 1930-жылдын аралыгында М.Мусулманкулов семетейчи катары таанылган болсо, ал эми “Манасты” толук болжол менен 30-жылдардан кийинки мезгилде айта баштаган. Ошентип, М.Мусулманкулов эпостун үч бөлүгүн тең айткан чоң, такшалган манасчы катары 45-50 жаштын арасында көпчүлүктүн алдына чыккан деп жоромолдоого болот. Жыйынтыктай келсек, М.Мусулманкуловдун манасчылык өнөрүнүн толук калыптанып, өнүгүү мезгили филармонияда иштеп турган мезгилге туура келет. Буга чейин ал ырчы катары өзү туулуп өскөн аймакта гана белгилүү болсо, манасчылык өнөр менен бүтүндөй кыргыз жергесине таанылган.

Адабиятчы Л.Үкүбаева Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы тууралуу изилдөөсүндө айтмакчы, М.Мусулманкулов элдик оозеки чыгармачылыктын көптөгөн жанрларынын ичинен өзүнүн “адабий татымын” (вкус) 40 жаштан өтүп калганда манасчылык өнөрдө тапкан [Л.Үкүбаева, 2008: 13-б.].

“Манас” эпосун жаратып, өнүктүрүп аны жандуу жашаткандар – булар, элдик улуу таланттар, атап айтканда манасчылар. М.Мусулманкулов манасчы болгонго чейин чыгармачылыктын бир нече тепкичин басып өткөн. 1. Айылдагы ыр-күү жаңырган, көпчүлүк чогулган жайларга көп барып, жан дүйнөсүнө түрдүү жанрдагы тексттерди, туруктуу айтылган формулаларды, ыргакты, обонду акырындап сиңирген. Чыгармачылыктагы алгачкы кадамы – ырчылык жамакчылык менен башталып, өз аймагына таанылган мыкты импровизатор акын болгон. 2. Чыгармачылыгына өтө этияттык менен мамиле кылып, жанрдык жактан кичинеден чоңго карай ирээти менен көтөрүлгөн. Ал бара-бара элдик поэмаларды, баатырдык кенже эпосторду айта баштаган. Эпостун негизги сюжеттик мазмунун терең өздөштүрүү менен мотивдерди колдонуу жагынан байыркылык негизин бузбастан жомоктотуп айтуучу катары таанылган. 3. Бул мезгилде ал эпикалык чыгармаларды айтуунун техникаларын үйрөнүп, ыргак, муун түзүлүшү, речитатив, көркөм каражаттарды, эпикалык формулаларды колдонууну өздөштүргөн. Эл аралап чоң таланттар менен таанышып С.Орозбаков, С.Каралаев сыяктуу манасчылык өнөрдүн улуу коррифейлеринен таалим алган, жаңы чыгармаларды кабыл алуу, эсте сактоо жана уккан-көргөндөрүн жан дүйнөсүнө сиңирип, аны кайра жаңыча иштеп чыгаруу процессин үйрөнгөн.

Устаттан тарбия алуу манасчылык өнөрдүн калыптанып, өнүгүшүндө маанилүү орунда турат. “Табият берген шык, жөндөмдөн сырткары болочок манасчы тексттин жалпы мазмунун өзүнөн мурунку устатынын айтуусунан угуп кабылдайт, ошол күчкө, өнөргө тартылат, тубаса шыгы, жөндөмү ага шыкак болуп, акырындап айтуучулукка каныга баштайт” [Орозобекова Ж.К. 2014: 13-б.]. М.Мусулманкулов С.Орозбаковду өзүнүн устаты катары эсептеп анын талантына, чыгармачылыгына ар дайым таазим этип, “Акындык жактан

ага тең келген күчтү көргөн эмесмин. Биз анчейин анын баласы катарындабыз” – деген баасын берген [Т.Бакчиев, Р.Исаков. 47-б.]. М.Мусулманкуловдун вариантынын С.Орозбаковдун вариантына сюжеттик салттуулук, идеялык, тематикалык, стилдик жактан жакындыгынын себеби да ушул. Бирок, М.Мусулманкулов устатынан ж.б. манасчылардан үйрөнгөндөрүнүн негизги гана өзөгүн сактап, ал эми сюжетти баяндоо, сүрөттөө, образдарды жаратуу, портреттерди түзүү, туруктуу эпикалык формула жана көркөм каражаттарды колдонуу, өнүктүрүү, ыр куроо жагынан жеке чыгармачылык, импровизациялык казынасына таянган. “Исполнитель не повторяет буква в букву того, что он слышал, а вносит в слышанное им свои изменения” [В.Я.Пропп. 1976: 23-б.]. В.Я. Проппун белгилегениндей, М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” эпосунда устаты С.Орозбаковдун вариантынан өзгөчөлөнүп турган айырмачылыктар да арбын жолугат. Кээ бир жерде устаты С.Орозбаковдон да ашыра айткан көркөмдүк өзгөчөлүктөргө ээ саптар кездешип, айрым эпизоддор М.Мусулманкуловдун поэтикалык жөндөмдүүлүгүнө жараша өнүктүрүлүп, толукталып отурган. Бул өзгөчөлүктөргө диссертант экинчи главанын биринчи параграфында кеңири токтолот.

Музооке, Тоголок Молдо ж.б. көптөгөн таланттар чыккан аймакта төрөлгөн М.Мусулманкуловдун көркөм чыгармачылык шыгын ойготкон дагы бир себеп – Терек суусунун боюндагы Терек айылынын т.а. туулган жердин касиеттүү суусу жана топурагы. Кыргыздын белгилүү композитору Калый Молдобасанов да ушул жерде туулган. Ал атасы Асанбектен эрте ажырап, чоң атасы Молдобасандын колунда чыгармачылыгынын бышып турган мезгилинде ырчылык, манасчылык сыяктуу көркөм дүйнөдө тарбияланып, эр жеткен. Ал «атактуу элдик музыкант, манасчы М.Мусулманкуловдун үй-бүлөсүндө төрөлүп, өнөрү элге кеңири таанымал белгилүү манасчы, төкмө, ырчы, комузчу чоң атасынын өмүрү Калый үчүн адеп-ахлактын идеалы, ардактуу, асыл өнөр – музыкага кызмат өтөөнүн чыныгы үлгүсү болуп келген. Калый чоң атасынын замандаштары тез-тез

каттап турган А.Малдыбаев, А.Огонбаев, Ж.Шералиев, К.Акиев, К.Орозов, М.Баатов, М.Күреңкеев, С.Бекмурадов, Ш.Термечиков сыяктуу өнөр адамдарынын чыгармачылык таасиринде чоңойгон жана Калый аларды “өзүмдүн өзгөчө бир үй-бүлөлүк музыкалык университетим”» деп атаган [Р.Х. Уразгильдеев 1999: 5-б]. Мына ушул эскерүүлөрдүн өзү эле Калый Молдобасановдун чыгармачылык ийгиликке жетишишинде М.Мусулманкуловдун тийгизген таасири зор экендигин жана анын үй-бүлөдө ата, чоң ата катары үлгүлүү адамдык сапаттарын тастыктайт.

Манасчылардын эпосту айтып ооруган адамды же малды дарылап, боюнда бар аялдын толгоосун жеңилдеткени тууралуу эл арасындагы аңыз уламыштарда айтылып келген. Молдобасан манасчы да балдардын тиши ооруганда Баатырдын арбагына жалынып, ырымдап, сууга дуба окуп дарылаган табыптык касиетке ээ болгон. Тууган-уругу манасчыга “Сенин тилиндин мөөрү бар, балдарга жаман айтпа, сөзүң тийип калат!” деп айтышчу [Ч. жана Б.Данышмановалар, өздүк архив]. Кыргыз эл адабиятынын тарыхында манасчылардын ырчылык жана бакшы-шамандык кош кызматты аткарып келгенин изилдөөчүлөр да ырастайт [Н.Нарынбаева, 2016: 5-б.]. Элдик оозеки чыгармачылыкта адамдардын дарыгерлик касиетке ээ болушу дүйнө элдеринде да кездешет. Милмэн Пэрринин Югославиядагы эпикалык салттуулукту изилдөө учурундагы жыйнаган материалдарында Салих Углянин деген айтуучу адамдардын буту сынса дарылап берем деп, дарыгерлик касиетин да белгилеген [А.Б. Лорд, 1994: 30-б.].

Жыйынтыктасак, “Манас” эпосунун сюжетинин кеңейиши, көркөмдүк мазмунунун байышы, ошол эле учурда өзүнүн баштапкы көөнө формасын сактап калышында эң негизгиси муундан-муунга өтүп биздин заманга чейин жандуу жашап келишинде манасчылардын эмгеги сөз менен айтып бүткүс. Манасчылардын томуктай башына тоодой ыр саптарын, миндеген каармандарды, бири-бирине чиеленишкен сюжеттик эпизоддорду батырган эс-тутумунун күчтүүлүгү, турган жерде жаңы бир окуяны импровизациялап жиберген жөндөмдүүлүгү бүгүнкү күнгө чейин жана бүгүн да

окумуштуулардын эмгектериндеги изилденген, түрдүү көз карашты жараткан темалардын бири бойдон калууда. М.Мусулманкуловдун манасчылык өнөрүнүн калыптаныш тарыхын төмөндөгүдөй бир нече пунктта корутундулоого болот:

- Молдобасандын атасы Мусулманкулдун бир болуштун кеңешчиси катары акылдуулук, иштин көзүн билген кыраакылык сапаттары, сөзгө бай жан дүйнөсү жана анын агасы Калыгулдун комуз чертип, ырдап, жомок айткан, сөз өнөрүнө жогору баа берген сапаты жаш Молдобасандын канындагы тубаса чыгармачылык жөндөмдүүлүктүн ойгонушуна себеп болгон;
- М.Мусулманкулов оозеки чыгармачылыкта айтуучулук өнөрдү ата-тегинен мураска алган;
- Бала кезинен атасын кээде агасын ээрчип аш-той ж.б. көп эл чогулган жайларга барып, улуулардын жомогун, жаштардын ыр-күүсүн угуп таасирленген, бара-бара өзү да колуна комуз алып ырдай баштаган;
- Музооке, Тоголок Молдо ж.б. таланттар чыккан касиеттүү туулган жердин топурагы, суусу, абасы жана тегерегиндеги аймактык өнөр адамдарынын көптүгү М.Мусулманкуловго чыгармачылык шык, эргүү берген;
- С.Орозбаков жана Тоголок Молдо сыяктуу улуу таланттардын эпосту айткандарын угуп, айтуучулуктун сырларын, импровизаторлук чеберчиликти үйрөнгөн;
- 20 жылга жакын Кыргыз мамлекеттик филармонияда солист болуп эмгектенип, кыргыздын көптөгөн чыгармачыл өнөр инсандары, С.Каралаев сыяктуу манасчылар менен замандаш болуп, чыгармачылык тажрыйба алмашкан.

М.Мусулманкуловдун өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу оозеки жана жазма булактарда анын манасчы болуп калышына себеп болгон түш көрүүсү, көзүнө көрүнгөн рухтун артынан ээрчип кетүү, арбак колдоо, кайып

болуу ж.б. жөнүндө булактар кездешпейт. Демек, М.Мусулманкулов өзүн өзү профессионалдык деңгээлде тарбиялаган, манасчылык өнөрүнүн калыптанышы бир пайыз талант, токсон тогуз пайыз изденүүчүлүк аракеттен турат. К.Рахматуллиндин изилдөөсүндө Мусулманкулов семетейчи Калыгул жана Тоголок Молдонун окуучусу болгону айтылат [К.Рахматуллин. 1968: 88-б.]. С.Орозбаков жана Тоголок Молдо да улуу манасчы Тыныбектин шакирттеринен экенин эске алсак, М.Мусулманкуловду да ошол мектептин улантуучу өкүлү катары баалоого болот.

1.3. М.Мусулманкуловдун ырчылык таланты жана анын чыгармаларынын идеялык-тематикалык багыты

“Манасчылар – ириде өтө таланттуу төкмө ырчылар. Табиятынан көркөм поэтикалык сөзгө бөтөнчө шыктуулук, ошол шык-жөндөмдөрдүн устаттардын таасири менен тынымсыз өркүндөтүлүшү, күндүр-түндүр изденүү, эпостун түпкүлүктүү идеяларына жана андагы жаркын образдарга берилгендик, эл турмушунун өткөндөгүсүн, анын оош-кыйыш жактарын мыкты билгендик эпосту андан ары өнүктүрүүнүн өбөлгөлөрү болуп келген” [Абакиров К. 25-б.]. М.Мусулманкулов бүткүл өмүрүн көркөм сөз өнөрүнө арнаган. Анын чыгармачылыгынын пайдубалында ырчылык өнөрү жатат. Бирок фольклортаанууда манасчы катары таанылып, анын чыгарган ырларына көңүл бурулбай келгени бул багыттагы илимий изилдөөнүн жетишсиздигин көрсөтөт. Бул параграфта М.Мусулманкуловдун чыгармачылык өнөрканасындагы ырчылык таланты, ырларынын жанрдык белгиси, идеялык багыты талдоого алынып, тематикалык классификациялоо иши каралат.

“М.Мусулманкулов элдик оозеки чыгармаларды өтө мол билгендиктен, убактысынын көбү ошолорду жаздырууга кетип, өзүнүн ырларын дайыма кагазга түшүрүүгө үлгүргөн эмес” [Р.Сарыпбеков, 1983: 11-б.]. “М.Мусулманкулов элдик ырларды аткаруу менен бирге өзү да төкмөлөп ар түрдүү ырларды чыгарган. Колу кат тааныбагандыктан, алар кагаз бетине түшпөстөн ырдалган жерлеринде кала берген” [Б.Алагушев, 1983: 114-б.]. М.Мусулманкуловдун ырларына көзү өткөндөн кийин гана көңүл бурулуп, 1962-жылы биринчи жолу чакан жыйнак болуп жарык көргөн. 1983-жылы М.Мусулманкуловдун 100 жылдыгында Р.Сарыпбеков, К.Абдракмановдор ушул эле китепке дагы башка мурда жарыяланбаган ырлардан толуктоолор киргизип, кайрадан түзүлгөн.

М.Мусулманкулов чыгармачылыктын үстүндө активдүү изденип, ар кандай жанрдагы оозеки чыгармаларды жатка айтуучулук өнөрдү кесип

кылып, үй-бүлөсүн баккан. “Өзү абдан жарды бир киши болуп, ар кимдерди мактап, жамак айтып же болбосо ыр, жомоктор айтып жүрүп ошону менен кечинет” деп жазган К.Мифтаков [Инв. №16.]. Жардылык, жокчулук кыргыз фольклорундагы таланттардын өмүр баянында жаңы тема эмес, кыргыз адабиятынын тарыхында М.Мусулманкулов сыяктуу чыгармачылыкты кесип кылып үй-бүлөсүн баккан өнөр адамдарынын бир тобу кездешет.

М.Мусулманкулов жаштайынан эпикалык чыгармаларды көп уккан, кызыккан, өзү да айтып жүргөн, өзгөчө кыргыздардын баатырдык, көчмөн жашоосун кеңири чагылдырган “Манасты” туу тутуп, жүрөгүндө ыйык сактап келген. Тактап айтканда М.Мусулманкуловдун ырлары элдик оозеки чыгармачылыктын эпикалык жанры менен тыгыз карым-катышта болуп, ар бир сабында эпикалык дух сезилип турат. “Акындык поэзиянын аткара турган көп жактуу функциясынын бири анын оозеки эл чыгармачылыгы менен карым-катышы жана салттуулугу” [Ж.Таштемиров, 1980: 7-б.]. Мусулманкуловдун ырларында элдик лирикалуулук менен эпикалык салттуулук жуурулушуп турат. Мисалы, анын “Баатырлар”, “Уулума” деген ырларында:

Аксакал Бакай баштаган,

Эл үчүн топтоп эр Манас,

Эрлерди жоого маштаган [М.Мусулманкулов, 1983, 40-б.].

Атаң Бакай, эр Манас,

Каныкейлер колдосун [“Уулума” 68-б.]. Акындар чыгармачылыгынын кайсы гана өкүлү болбосун анын чыгармачылык казынасынын көрөңгүсүн, элдик оозеки көркөм сөз өнөрүндөгү көптөгөн эпос, дастан, уламыш, жомоктор түзөт. Акын, жазуучулардын чыгармачылык шыгынын ойгонушуна түрткү болгон да түрдүү жанрдагы фольклордук чыгармалар экени илимде таасын далилденип келген.

Акындар эл турмушундагы көргөн-билген окуяларды көркөм сөз өнөрүнүн асылдары менен шөкөттөп, поэтикалык материалдар менен байытып поэзиянын тили менен кайра элге сунат. М.Мусулманкулов да

акындар чыгармачылыгына мүнөздүү болгон угуу, үйрөнүү, тарбия алуу жолдорун басып өткөн. Анын ырчылык өнөрү менен манас айтуучулук таланты бири-бирине тыгыз байланышта б.а. бири экинчисинин пайда болушуна себеп болгон. Элдик оозеки чыгармаларды угуу куйма кулак М.Мусулманкуловду ырчы болууга шыктандырса, ырчылык өнөр анын манасчылык дараметинин өнүгүшүнө түрткү болгон. Акындар чыгармачылыгынын тарыхы, табияты жана идеялык-тематикалык ал-абалы тууралуу изилдеген эмгектерде “элдик оозеки чыгармачылык менен акындардын чыгармачылыгынын тыгыз байланышы – биринин жарылышы үчүн экинчисинин негизги булак болуп берген табигый түрдөгү эволюциялык өнүгүшү жүрүп отурары” белгиленген [М.Көлбаева, 2014: 22-б.]. Мусулманкуловдун чыгармачылык дүйнөсүндөгү мындай эволюциялык кубулуш анын чыгармачылыгын мазмун, форма, тема жана идеялык жактан да жаңылоого алып келген. Ал жаштык кезиндеги элдик оюндарда кара сөздү жорголото элдик салттуу ашыктык темасындагы күйгөн, секетпай ырларын ырдап келген болсо, доор алмашканда советтик адабияттын идеологиясы менен оозеки салттуу поэзиянын тилин, дилин жуурулуштурууга аракет кылган. Бала кезинен ыр-күүгө жакын чоңойгон М.Мусулманкулов өзүнөн мурунку устаттардан уккан салттуу тематиканы пайдаланып, жаңыча импровизациялоо менен жамактатып ырдаган. Ал өз аймагындагы көптөгөн аш-тойлордо ар түрдүү жанрдагы элдик оозеки чыгармаларды аткарып, күү чертип, эски нускалуу сөздөн сүйлөп, уккан элди эриктирбей тойдун көркүн ачкан. Жалпы адамзаттык ашыктык, өмүр, өлүм, жаратылыш жөнүндөгү салттуу поэзиянын үлгүсүндөгү ырлары манасчыны элдик лирик акын катары көрсөтөт. Булар акындар чыгармачылыгындагы өлбөс, өчпөс темалардан болуп, кайсы гана мезгил болбосун актуалдуулугун жоготпой, акындар чыгармачылыгынын тарыхында ак таңдай Барпы, Жеңижок, Калык, Коргол, Осмонкул, Токтогул, Эшмамбет ж.б. көптөгөн төкмө жана жазгыч акындардын көркөм дүйнөсүндө да негизги орунду ээлеп келген.

Ашыктык, өмүр, өлүм сыяктуу акындар чыгармачылыгындагы салттуу темалар М.Мусулманкуловдун ырларынын негизги пафосун түзөт. Бир көргөндө ашык болуу, жүрөктө так калуу, сулууну айга, күнгө теңеп, ал үчүн күйүп-жануу, алоолонуп от болуу ж.б. өңдүү ашыктык сезимдерин чагылдырган күйгөн ыр мотивиндеги туруктуу формулаларды М.Мусулманкулов да колдонгон. Мисалы:

Эл өйдө көчсө токтолуп,
Ээликкен жүрөк козголуп,
Ашыктык оту жалындап,

Акылдан чыгат октолуп [М.Мусулманкулов, 1983: “Күйгөн” 56-б.]. Акындык ашыктык ырларын “Күйгөн”, “Кагылып”, “Чок бойдон”, “Айдайым” ж.б. аталышынан эле дароо байкоого болот.

Өмүр, өлүм темасынан Коргол, Токтогул, Эшмамбет ж.б. акындар чыгармачылыгынын алптарынан тартып профессионалдык поэзиянын мурунку жана бүгүнкү ысымдары да кыйгап өтө алышпаган. “Асыресе акындык поэзиянын объектисиндеги эң көп жолуккан туруктуу темага айланганын танууга болбойт. Тээ орто кылымдарда өмүр сүргөн ысымдары бизге уламыш аркылуу жетип отурган Бука ырчы, Асан Кайгы, Токтогул ырчы, Үмөт уулу Жайсаң сыяктуу эл акындарынан тартып, XVIII-XIX кылымдардагы андан берки бүгүнкү күнгө чейинки акындардын адабий мурастарынан өмүр, өлүм темасын арбын жолуктурууга болот” [А.Турдугулов, 2010: 62-б.]. Мисалы, өмүрдүн ар кайсы жаш курактарынын бүтүндөй бир циклин жазган Коргол акындын “Өмүрүм”, “Карылык” деген ырлары төрөлүп, акыл-эске кирип, жаштык, орто курак, карылыкка чейинки турмушун ырга салуу менен ошол доордун да элесин көз алдыга тартат [Коргоол, 2015: 56-б.]. М.Мусулманкуловдун “Өмүргө”, “Балдарым”, “Карылык”, “Дагы бир жолу карылык жөнүндө” ж.б. деген ырлары жаштык – карылык, өмүрдү баалоо, барктоо – кордоо, кырчын курак – алдан таюу, күчкүбат – алсыздык өмүр – өлүм, эмгектенүү – эмгекке жарамсыздык сыяктуу ар бир жаш куракка мүнөздүү сын-сыпат, түшүнүктөрдү образдуу

чагылдырат. Өмүр өтүп кете электе кырчындай жаштыктын баркын сезе билүү, ал-күч барда эл-жерге кызмат кылуу идеяларын ортого салат. “Дагы бир жолу карылык жөнүндө” деген ырынан мисал:

Жаштыкка жакын жолотпой

Алысты карай тээп салды

Көмүрдөй кара чачыма

Ак күмүштөн сээп салды [М.Мусулманкулов, 1983: 63-б.]. Өмүрдүн эн бак-дөөлөттүү мезгили болгон карылыкты акын таамай штрихтер менен элестүү сүрөттөгөн. Карылык дегенде “тиш түшүү, чачты ак басуу, уйкунун качышы” ж.б. өңдүү белгилер эске келет. Тизилген аппак тишти – күрүчкө, кара чачты – көмүргө, чачтын агарышын – күмүшкө ж.б. салыштыруу сыяктуу тилдик көркөм каражаттардын ыктуу колдонулганы ырдын поэтикалык көркөмдүк деңгээлин көтөрөт. Акын мындай ырларында өмүрдүн баалуулугун, мезгилдин шашмалыгын, убакытты туура пайдалана билүүнү керектигин билдирет. Өзү алдан тайып, ичер суусу түгөнүп, өлүмгө жакын калганына кейигени менен артында тукумун улаган уул-кыздары өмүрүн улантып келе жатканына кубанат. Мисалы, “Өмүргө”, “Балдарым” ж.б. ырларында өлүмдүн арты өмүр же бири өлсө бири жаралып, адамзат тукуму уланып келген терең философиялык элементтерге сугарылган жашоо айлампасын чагылдырат:

Кырка тоону кыдырып,

Алтын табак ай барат.

Күн артынан ай өтүп,

Жер шары тынбай айланат [М.Мусулманкулов, 1983: “Өмүргө” 75-б.].

“Жаштарга”, “Аталык кеңеш”, “Баатырлар”, “Жаштарга насаат”, “Уулума”, “Энемдей көрүп”, “Конуп кет”, “Кана эмесе”, “Балдарым”, “Балдарыма айтаарым”, “Ала-Тоонун кыздары” ж.б. ырлары үгүт-насыят, моралдык-этикалык, тарбиялык маселелерди камтып, жаштарды ата-бабадан калган ата журтун көздүн карегиндей сактоого, талыкпай билим алууга, эл-жер үчүн ак кызмат өтөөгө үндөйт. М.Мусулманкуловдун ырларында кыргыз

элинин жашоо-турмушу, жүрөгү мекен деп соккон, ак эмгек, адал кызмат өтөгөн, адамдын таза пейли, Ала-Тоонун кооз, көркөм жаратылышы кыргыз жеринин сулуу табиятына параллел каралат. “Жайлоонун”, “Жаз” ж.б. табият, мезгил темасындагы ырларында адам менен жаратылыштын ортосундагы гармонияны, табияттагы ар бир жандуу жана жансыз нерсе, көрүнүш же кубулуштардын кооздугун жар салып, мекенди, дүйнөнү сүйүү жана соктоо идеяларын билдирет. М.Мусулманкуловдун табият лирикалары жыл мезгилдерин жана тоо, токой, суу, айдың талаа, адыр, бел ж.б. жаратылыш компоненттерин көркөм сүрөттөйт. Мисалы “Көрк” .“Ким сонун”, “Терме”, “Болобу”, “Жайлоонун” деген ырлары акындар поэзиясынын салтуу санат-насыят, үлгү, терме түрүндө айтылып, улуу акын Токтогулдун термелери менен бирдей салттуу поэтикалык формулаларды колдонушканы байкалат. Мисалы: Т.Сатылганов “Үлгү ырларында” жылкынын сын-сыпаты кулун кезинде эле билинет дейт:

Жылкынын сыны кулунда, [Т.Сатылганов, 2015: 44-б.].

М.Мусулманкулов “Көрк” деген ырында күлүктү туруш-турпатынан, мүчөсүнөн байкоого болорун билдирет:

Күлүктүн көркү сынында, [М.Мусулманкулов, 1983: 105-б.].

Т.Сатылганов:

Баланын көркү энеде, [Т.Сатылганов, 2015: 44-б.].

М.Мусулманкулов:

Ак эмчегин балкытса,

Эненин көркү балада [М.Мусулманкулов, 1983: 106-б.].

Т.Сатылганов:

Бычактын көркү кынында, [Т.Сатылганов, 2015: 44-б.].

М.Мусулманкулов манасчы катары ырга эпикалык түс берет:

Кылычтын көркү кынында, [М.Мусулманкулов, 1983: 105-б.].

Т.Сатылганов:

Сулуунун көркү калда бар [Т.Сатылганов, 2015: 44-б.].

М.Мусулманкулов:

Сулуунун көркү калында, [М.Мусулманкулов, 1983: 105-б.]. “Көркү эмнеде же кимде”, “көркү болобу” деген туруктуу формуланы пайдаланган акындар бири экинчисин тыш көрүнүшү же ички мазмуну жагынан толуктап турган адамзат жашоосунун керемет сырларын тизмектеген. Эки акындын “Болобу” деген термелеринде да тематикалык окшоштук кездешет. Мисалы: Т.Сатылганов:

Жайылып малы толбосо,

Төрдүн көркү болобу? [Т.Сатылганов, 2015: 17-б.].

М.Мусулманкулов:

Шибер чөбү болбосо,

Малдын көркү болобу? [М.Мусулманкулов, 1983: 102-б.].

Т.Сатылганов:

Бүрдөбөсө буралып,

Талдын көркү болобу? [Т.Сатылганов, 2015: 17-б.].

М.Мусулманкулов:

Жалбырагы болбосо,

Бактын көркү болобу? [М.Мусулманкулов, 1983: 102-б.].

М.Мусулманкулов менен Т.Сатылгановдун философиялык мазмундагы терме ырлары тема, мазмун, форма жана стилдик жактан жалпылыгы – бул, экөө тең акындар чыгармачылыгындагы салттуу поэтикалык формулаларды колдонгондугунда. М.Мусулманкулов да Т.Сатылганов да “көрк”, “болобу?”, деген туруктуу формуланы чеберчилик менен колдонуп, ар бири өз чыгармачылык дараметине, жеке көз карашына жараша ырдаган. Жаратылыштагы ар кандай кубулуштардын бул дүйнөдөгү ордун жана аткарган кызматын, канчалык даражада пайдалуу же тескери жактарын чечмелеп, аларды образдуу көтөрүп чыгып, касиет-сапаттарын мүнөздөөгө алган терме ыр формасы – кыргыз элинин оозеки казынасынын акындар чыгармачылыгында көп кайрылган формалардын бири. Акындар поэзиясында Токтогулдун мурастары форма, мазмун, мотивдери боюнча элдик оозеки адабияттын үлгүсүндө ырдалганы белгиленген [А.Турдугулов,

2010: 63-б.]. Демек, Т.Сатылганов да М.Мусулманкулов да элдик оозеки чыгармачылыктын салттуу үлгүлөрүнөн азыктанган, бирок эки инсандын чыгармачылык көрөңгүсү бири акындык (төкмөлүк өнөр), бири манасчылык өнөр (эпикалык жанр) багытында чыгармачылык “бактысын” тапкан.

М.Мусулманкуловдун “Май айы”, “Жаз”, “Жаз келди”, “Жаз көркөмү” ж.б. жаз жөнүндөгү ырлары анын сулуулук, жаңылануу, жашаруу, тазалануу, жашылданууну жакшы көргөн сезимдерин чагылдырат. “Кирген суу”, “Көлүмө”, “Көлүм ай”, “Нарын дайра”, “Соң-Көлдүн көркү” ж.б. ырлары дарыя жана көлдөрүнүн касиетин, сулуулугун, ыйыктыгын даңктайт. “Нарын дайра” деген ырында акын:

Кан тамырдай туура суулар,

Туш тараптан биригип,

Тоодой болгон ажыдаарлар,

Келаткандай сүрүлүп.

Капчыгайдын ичин жарып,

Жинденесиң шаркырап.

Жээгиндеги карагай, тал,

Коркконунан калтырап [М.Мусулманкулов, 1983: 62-б.].

Адамдын кан тамырлары сымал Нарын дарыясына куйган куймалар жана суунун шарапатынан корккон кишидей калтыраган ичке бутактар, оозунан көбүк чачылып аймап салчу ажыдаардай болгон дайранын агымы салыштырма, метафоралар сыяктуу көркөм каражаттар менен элестүү сүрөттөлгөн.

Корутундулаганда, М.Мусулманкуловдун жарыяланган ырларын тематикалык жактан төмөндөгүдөй сегиз топко бөлүштүрүүгө болот:

1. Ашыктык ырлары
2. Өмүр, өлүм темасындагы ырлар
3. Терме ырлары
4. Акыл-насаат, үлгү ырлары
5. Жаратылыш жөнүндөгү ырлар

6. Замандын талабына ылайык колхоздоштуруу, Ленин жана партияга арналган ырлар

7. Арноо ырлары

8. Ар кыл темадагы ырлар

1. М.Мусулманкуловдун ырлары элдик салттуу ыр формасында лирика менен эпикалык жанрдын айкалышуусунда жаралган; 2. Анын чыгармаларынын негизги бөлүгүн ашыктык, жаратылыш, өмүр, өлүм темасындагы ырлары түзөт; 3. Үлгү, насыят, терме ыр формасындагы жаш муундарга арналган ырлары мекенди сүйүүгө, эмгекке, билим алууга, элдин уулу болуп кызмат кылууга үндөп, таалим-тарбиялык, моралдык-этикалык жүрүш-туруш маселелерин чагылдырат.

1.3. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы кенже эпостор: «Жаңыл Мырза», «Жаныш-Байыш» жана «Курманбектин» кыргыз фольклорундагы орду

А.Чоробаев, Тоголок Молдо жана Ы.Абдрахмановдордун айтуусундагы “Жаңыл Мырза” эпосунун тексттеринде орчундуу сюжеттик айырмачылыктар байкалбайт, негизинен бирдей сюжеттик-структуралык түзүлүшкө ээ. Көлөмдүүсү А.Чоробаевдин айтуусундагы текст бирок “А.Чоробаевдин варианты бардык варианттардын ичинен көбүрөөк ондоолорго, өзгөрүүлөргө дуушар болгон” [Ж.Суванбеков, 1970: 188-б.]. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Жаңыл Мырза” эпосу сюжеттик-композициялык жактан окуялардын ырааттуу берилиши жана эпикалык көөнө формалардын чагылдырылышы жагынан башка айтуучулардын тексттеринен айырмаланат.

«Жаңыл Мырза» эпосу бүгүнкү күнгө чейин көптөгөн изилдөөчүлөр тарабынан сюжеттик салыштыруулар, идеялык-тематикалык, тарыхый жактан, ошондой эле каармандардын образдар системасына, сүрөттөө, баяндоо көркөмдүк өзгөчөлүктөрүнө чейин синхрондук жана диахрондук илимий анализдер жүргүзүлүп келген [29;39;78;93].

М.Мусулманкулов жана А.Чоробаевдин айтуусундагы “Жаңыл Мырза” эпосунун эң негизги сюжеттик жалпылыктары төмөнкүлөр: Жаңылдын баатырдык иштерин даңазалоо; Үчүкө менен Түлкүнүн Жаңылдын жылкысына тийиши; Жаңылдын алардан өч алышы; Түлкүнүн кунун куу; Жаңылдын күйөөгө чыгышы; Жаңылдын качышы. М.Мусулманкулов “Жаңыл Мырза” эпосун Кашгарда жүргөндө Жээнбай деген кишиден уккан бирок, кимден үйрөнгөндүгүн айткан эмес [Р.Кыдырбаева, 1960: 8-б.]. Анын айтуусундагы “Жаңыл Мырза” эпосунда негизги сюжеттик окуялар толук камтылып, негизинен эпикалык багытта баатырдыкты даңазалоого көбүрөөк көңүл бурулганы байкалат. Жаңылдын бала кезинен тентек чыгышы, эрте эр жетиши, өзгөчөлөнгөн баатырдык турпаты, колдоочуларынын болушу

сыяктуу мотивдер эпоско баатырдык дух берет. Жанына кырк жигит топтоп, алышканы жоо болуп, атак-даңкы далайга дүң болот. Жаңыл башкалардан өзгөчөлөнгөн баатырдык сапаттарга ээ жана эч кимге көрүнбөгөн эки кыз колдоочусу анын касиеттүүлүгүн билдирет. Мындай мотив А.Чоробаевдин вариантында кездешпейт. Баатыр кыздын эрдигине, күчүнө күч кошкон минген аты – Казкара. Ал өз элинин кызыкчылыгын баарынан жогору койгон чыныгы баатыр:

Ойроттон чыккан кыз болгон,
Жоо жагына уз болгон,
Жолуккан киши жүз болгон,
Баарысы мындан түз болгон,
Колдоочусу кыз болгон,
Түртүшкөн киши түз болгон.

Айтканы тирүү кайтпаган,

Ажалдан Жаңыл качпаган. [М.Мусулманкулов, 2015: 280-б.].

М.Мусулманкуловдун вариантындагы Жаңыл Мырзанын баатыр катары образында башка варианттарга салыштырмалуу байыркы белгилердин көбүрөөк пайдаланылышы, алсак кыздын колдоочулары, Кумайыктын табылышы, портреттик сүрөттөөлөрдүн эпикалык маанайда апыртылып берилгени иликтөөлөрдө тастыкталган [А.Жайнакова, 2015: 10-б.]. Жаңыл Мырзанын тайганы Кумайык тууралуу айтылган сюжеттик окуя башка варианттарда кездешпейт. Күчүктүн ар кимдин эле колунда багылып ит боло бербестиги тууралуу мифтик ишеним Жаңылдын образындагы аялдык аруулук, билгичтик, акылдуулугун айкындайт.

М.Мусулманкуловдун вариантында А.Чоробаевдин вариантына салыштырмалуу согуштук иш-аракеттер күчтүү берилген. Өзгөчө Жаңыл менен Бурхуй баатырдын жекеге чыгышы, согуш талаасы, Жаңылдын көзгө атар мергендик дараметинин күчтүүлүгү элестүү чагылдырылган. Согуш талаасында толтосунан кан жайылып, башы кесилип жаткан өлүктөр, аны көргөндө кара жанынан безип качкандар даана сүрөттөлөт.

М.Мусулманкуловдун вариантында башка варианттардан айырмаланган эң негизги сюжеттик өзгөчөлүк – Жаңылдын өз баласын өлтүрүп, таштап качып кеткени. Жаңыл антка бекем, сөзгө терең маани берген, ар-намыс, абийир, адамкерчиликти баарынан жогору койгон, оозунан чыккан сөз үчүн өлүмдөн да кайра тартпаган чыныгы элдик баатыр. Ал баатырдыгы менен бирге аялзатына тиешелүү актык, абийир, аруулук сыяктуу сапаттарга да ээ. Жаңылдын ушул сапаттары эпостун башынан соңуна чейин бардык эпизоддордо туруктуу сакталат. Ал уят, ар-намыс, абийирди өлүмдөн да жогору коёт. Жеке адамдык сапаттарына, тегерегинде өзүнө тиешелүү жандуу жана жансыздардын беделине шек келтирген сөзгө чыдай албайт. Анын үй-бүлөсүн таштап качып кеткени бул дүйнөнүн көр жемесине, майда-барат, маанисиз, көңүл иренжиткен сөздөрдүн теңи эмес экендигин, аруулугун, бийиктигин түшүндүрөт. Ал эми баласын атып өлтүрүп кетиши эпостогу чыныгы баатырдык теманы өтө курч мүнөздө (пафос) далилдейт. Кээ бир изилдөөлөрдө Жаңылдын аялдык трагедиясы деп бааланат [Ж.Абдрасулова, 2015: 45-б.]. Жаңылдын образында кыз болуп кылыктануу, аял болуп жар күтүү жана мээримдүү эне болуп бала багуу сыяктуу аялдык сапаттар кездешпейт. Ал эркектик күчкө, эрк, баатырдыкка, эл четинде жоо бетинде жүрүү сыяктуу адамдык мүнөздөргө ээ. Жаңылдын образы кыргыз кыздарына сабырдуулук, кайраттуулук, аруулук сыяктуу аялзатына тиешелүү адамдык сапаттардын үлгүсүн чагылдырат. Эпостун жалпы мазмуну элдик баатырдык эпостордогу элдин ынтымагын, тынчтыгын, эркиндигин сактоо деген башкы идеяны көтөрөт. Ошондуктан Жаңылдын баарынан да эркиндикти, элине кызмат кылууну тандап кеткени эпостун чыныгы баатырдык духун даңазалайт.

“Вариант Мусульманкулова во многом расходится с вышеуказанными вариантами, у него эпос “Жаңыл Мырза”, как нам кажется, сохранился в более древней форме; в этом варианте в большей мере сохранились эпические традиции; поэтому указанный эпос является ценным материалом для исследователя” [Р.Кыдырбаева, 1960: 6-б.]. Жыйынтыктап айтканда,

М.Мусулманкуловдун вариантындагы “Жаңыл Мырза” эпосунда негизги сюжеттик өзөк сакталган; башка варианттарда кездешпеген “Жаңылдын өз баласын өлтүрүп кетиши” деген сюжеттик окуя бар; башка варианттарга салыштырмалуу негизги каармандын образында көөнө мотивдер көбүрөөк колдонулган; баатырдык, эрдик, согуштук окуялар кенен сүрөттөлүп, жеке максаттарга караганда жалпы элдин кызыкчылыгы жогору турары таасирлүү чагылдырылган.

“Жаныш, Байыш” эпосунун кыргыз фольклорунда бир нече варианттары бар. Алардын эң көлөмдүүлөрү К.Акиев, С.Дыйканбаев, Ж.Жанаев жана М.Мусулманкуловдун айткан варианттары. Негизги сюжеттик сызык бардык айтуучулардын варианттарында кездешет. Айырмачылыктары: балдардын төрөлүшү жана баатырдык үйлөнүү мотивдеринин айтылышы; баатырлардын Ала-Көлгө келиш себептери жана Белкыска (Желкайып) байланыштуу окуялардын өнүгүшү, түйүндөлүшү, чечилиши, жана жалпы поэтикалык түзүлүшүндө орун алат.

Эпостун негизги эпизоддорунун баяндалышы, окуянын өнүгүшү жана каармандардын ысымдары менен алардын образдарын түзүүдө төрт айтуучунун эки-экиден бири-бирине окшошуп, эки мектепке бөлүнүп турганы байкалат. Биринчи мектептин өкүлдөрү булар М.Мусулманкулов жана Ж.Жанаев, экинчи мектепке К.Акиев менен С.Дыйканбаевдер кирип, бул эки мектептин өкүлдөрүнүн варианттары өз ара бири-бирине сюжеттик жактан үндөшөт [Б.Кебекова, 1998: 6-б.].

М.Мусулманкуловдон жазылып алынган бул эпос кагаз бетине алгачкылардан болуп түшкөндүгү менен баалуу. Бул вариантта башка варианттарда айтылбаган эпикалык салттуу мотивдер Асылкан падышанын баласыздыгы, кудайга жалынышы кездешет. К.Акиев менен Ж.Жанаевдин варианттарында балдардын ысымдарын ким койгондугу тууралуу маалымат айтылбайт. С.Дыйканбаевде Жаныштын атын чоң атасы Азирет хан коёт. М.Мусулманкуловдун вариантында ат коюуга өзгөчө маани берилип, эгиз төрөлгөн балдарга эч ким даап ат коё албай жатканда белгисиз бир аксакал

келип Жаныш, Байыш деп айтып көздөн кайым болот. Мусулманкулов балдардын башкалардан айырмаланган баатырдык сапаттарын көрсөтүү үчүн минген аттары, жоо кийимдерине (ак олпок) атайын басым жасайт. Ок өтпөс, найза тешпес өзгөчө баатырдык касиеттерин ак олпоктору аркылуу берет, тактап айтканда, адамдын жаны денесинен башка бир жерде сакталгандыгы тууралуу анимисттик ишеним менен байланыштырылат. Мисалы:

Ал беттешкенди алган кул,

Миң бут ташты көтөргөн,

Жаанда жок балбан кул.

Ак олпогун кийбесин,

Аргымак атын минбесин,

Биз өңдөнгөн кулдардын

Куйкасын кармап тилбесин [Жаныш, Байыш, 2015: 325-б.].

М.Мусулманкуловдун вариантында Баатырлар ак куу кебин кийген перинин кыздарына үйлөнгөнү кенен баяндалат. Ж.Жанаевде балдардын перинин кыздарына үйлөнгөндүгү бир сап менен эле эскертилет. Бул окуя К.Акиев менен С.Дыйканбаевдин варианттарында кездешпейт. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы Баатырдык үйлөнүүдөгү мифологиялык мотив ногой жана башкыр фольклорунда да айтылат. Ногойлордун “Эдиге” эпосунда көлдө балык уулап жүргөн Баркая ак куу кебин кийген кыздардын ичинен бирөөнө үйлөнөт [108]. Этностордун эпосторунун ортосундагы түрдүү үндөштүктөр элдердин тарыхый, маданий ж.б. жалпылыгын түшүндүрөт.

М.Мусулманкуловдун вариантында башка варианттарга салыштырмалуу айрыкча, балдардын төрөлүшүнө жана үйлөнүшүнө байланышкан көөнө мотивдер, эпостун жөө жомоктук байыркы формада айтылганы илимий изилдөөлөрдө көрсөтүлгөн: “М.Мусулманкуловдун варианты чыгарманын алгачкы нускасынан болуп, байыркы окуянын изи көбүрөөк сакталган. Ириде жөө жомоктук баяндоо ыкмасынан толук ажырай электиги ачык байкалып турат” [Б.Кебекова, 1998: 7-б.].

“М.Мусулманкуловдун варианты байыркы-мифтик-жомоктук түрүндө болуп, ал эми К.Акиевдин вариантында кийинки доордо гана баатырдык тарыхый эпоско трансформацияланган” [М.Мукасов, 2000: 9-б.].

М.Мусулманкуловдун айтуусунда Байыш колго түшкөндө Жаныштын таштын ичинде сакталып калышы башка варианттарда кездешпеген сюжеттик айырмачылык. Байыш душманынын кызы тарабынан бошотулат. Эмне үчүн Байышты куткаруу үчүн Жанышка мүмкүнчүлүк берилген жок деген суроо туулат. Анткени, Байыш эпосто элдин идеал туткан каарманы, андан ашкан күчтүү баатырдын болушу мүмкүн эмес. Байышты куткарыш үчүн андан артык күчкө ээ болушу керек. Эгерде андай каарман бар болсо анда Байыштын идеалдуугу, баатырдыгы, өзгөчөлүүлүгү төгүнгө чыкмак. Баатырдык эпосторго мүнөздүү болгон көөнө мотивдердин бири – бул, негизги идеалдуу каарман кыйынчылыкка туш болгондо өз күчү менен кутулат, болбосо минген аты же келечекте анын жубайы боло турган ага ашык болгон кыз тарабынан куткарылат. “Герой сам должен выйти из трудного положения (плена , заточения), чтобы в будущем не получить от спасителя напоминаний о том, что благодаря ему остался жив” [А.И. Сикалиев, 2008: 15-б.]. Мындай сюжеттик мотив түрк элдеринин “Кобланды батыр”, “Алпамыш”, “Алып-Манаш” ж.б. эпосторунда да кездешет. Демек, Байыштын куткарылышы салттуулуктун чегинде берилет. Ал эми Жаныштын таштын арасында сакталып калышы башка дүйнөлүк эпикалык чыгармаларда да кездешкен символикалуу мотивдердин бири. Мисалы, армян элинин баатырдык эпосу “Давит Сасунскийде” Кичүү Мгер жакын адамдарынан ажырагандан кийин өзүн бул дүйнөдө бактысыз сезет. Атабабадан мураска калган кылычы менен асканы экиге бөлө чаап Жалал аты менен ичине кирип аскага айланып, бул дүйнөдөгү түбөлүктүүлүгүн сактап калат [109]. Жаратылыш адам баласына эмне берсе ошону кайра ала турганы бул, анын мыйзам ченемдүү көрүнүшү болсо керек. Мгердин чоң аталары бир тууган Санасар менен Багдасар бир тамчы суудан жаралган баатырлар болсо алардын тукумун улаган Мгер акыры жаратылыштын бир бөлүгү –

ташка айланды. “Давит Сасунскийдеги” бир тууган (эгиздер) Санасар жана Багдасар менен Жаныш, Байыштын образдарында кандайдыр бир окшоштук байкалат. Санасар менен Байыш мүнөзү курч, каардуу, эр жүрөк, кандай гана иш болбосун эч токтоосуз аракетке кирген, шаптай, тобокелчил, намыс үчүн өлүмдөн да жалтанбаган баатырлар. Ал эми Багдасар менен Жаныш мүнөзү токтоо, күйүмдүү, акыл-кеңешчи, ар дайым бир тууганы үчүн кан, жанын берген, андан эч качан жардамын аябаган, кыйын кезде максатка жетүү үчүн өмүрүн тобокелге салган баатырлар. Ошондуктан бул эки элдин эпосторундагы эгиз баатырлардын образдарын дүйнөлүк фольклортаанууда параллель кароого болот.

М.Мусулманкуловдун вариантында ислам дининин ишенимдери көбүрөөк сакталган. Мисалы, Асылкан падышанын баласыздыгына зар айтып Меке, Мединанын жолуна түшүшү, Белкыстын атасын мусулмандыкты кабыл алышын талап кылышы ж.б. исламга үндөө чакырыктары берилет. “Жаныш, Байыштагы” өз атасын өлтүрүүгө жардам берген жана бир тууганын өз колу менен жок кылган Белкыс менен казак эпосу “Кобланды батырдагы” Карлыганын образдары үндөшүп турат. Кобландыны зындандан бошотуп ал менен бирге качкан Карлыга артынан кууп келген атасынын денесиндеги өлөр жерин айтып берип, атасынын өлүмүнө себепчи болот. Артынан кун кууп келген бир тууганы Биршымбайды куулук менен барып, өз колу менен жайлайт [Кобланды батыр, 1957: 86-б.]. Эки эпостогу баатыр кыздардын образдары, иш-аракеттери илимий эмгектерде, диссертацияларда жеткиликтүү иликтенген [21;22;93].

М.Мусулманкуловдун варианты К.Акиев, С.Дыйканбаевдердин варианттарына салыштырмалуу стилдик, мазмундук көркөмдүүлүгү, окуянын ачык жана кенен баяндалышы жагынан да терең иштелбегени көрүнүп турат. “Стилдик курулмаларында турмуштук эпоско таандык баяндоо ыкмасы басымдуу. Көркөмдүгү да өйдө-ылдый” [Б.Кебекова, 1998: 8-б.]. Жыйынтыктап айтканда, М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Жаныш, Байыш” эпосу айрым стилдик түзүлүшү, көркөмдүк иштелиши жагынан

аксаганы болбосо, алгачкы кол жазма жана көөнө сюжеттик мотивдери менен кыргыз фольклортуу илиминде өз орду бар.

«Курманбек» эпосунун М.Мусулманкулов, К.Акиев жана С.Дыйканбаевдин айтуусундагы варианттары белгилүү. Эпостун негизги сюжеттик окуялары үч вариантта тең сакталат. «Курманбек» эпосу идеялык-тематикалык, сюжеттик-композициялык түзүлүшү, көркөмдүгү, айтуучулардын импровизациялык таланты, сюжеттик өзгөчөлүктөрү боюнча далилдүү изилденген [Б.Кебекова, 1961: 63 б.]. Б.Кебекова М.Мусулманкуловдун вариантынын тилдик көркөмдүүлүгү, стилдик жактан, образдар системасы, окуялардын сүрөттөлүшү, баяндалышы жагынан К.Акиевдин вариантына салыштырмалуу күңүрт, жеткиликсиз иштелгенин жана Г.Самариндин М.Мусулманкуловдун вариантына карата айткан социалдык-турмуштук эпос деген пикирин четке кагып, тескерисинче бул вариант баатырдык эпоско көбүрөөк жакын экени белгилеген [Б.Кебекова, 1961: 6-б.].

М.Мусулманкуловдун вариантында К.Акиев жана С.Дыйканбаевдердин варианттарынан өзгөчөлөнгөн мотивдер – баланын төрөлүшүнө байланыштуу айтылат. Бул вариантта Курманбектин кайыптан табылышы, кийиктин сүтүн эмгени баатырдын образында байыркы тотемдик ишенимди көрсөтүп, мифтик белгилер берет. Мындай мотив башка варианттарда кездешпейт. Курманбектин жылдап эмес, күн санап чоңоюшу, тентек чыгышы, бат эле эр жетиши анын эпикалык баатырларга мүнөздүү касиеттерин ачып көрсөтөт [Курманбек, 2015, 35-б.]. Баланын ылдам эрезеге жетиши фольклордук тексттерде анын карапайым адамдардан айырмаланган өзгөчө баатырдык сапаттарын, сырттандыгын, адамдан артык касиеттерин ачып берүүчү туруктуу эпикалык формула болуп саналат. Курманбектин кайыптан табылып, эрте эр жетип, перинин кызына үйлөнүшү эпостун архаикалык белгилерди көбүрөөк пайдаланганын түшүндүрөт. Ал эми согуш талаасынын жана негизги каармандын согуштук курал-жарактарынын кенен сүрөттөлүшү М.Мусулманкуловдун вариантына баатырдык дем-күч берет.

М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Курманбек” эпосу учурунда советтик идеологиянын принциптерине ылайык келбей тескери бааланып келген. Жогоруда айтылган Курманбектин кайыптан табылышы, баатырдык жомоктордогудай тез эле эр жетиши, “Ак эшен деп бакырып, Азирет деп чакырып” жортуулга аттанып, кудайга сыйынышы, диний ишенимдердин бекем сакталышы, баатырдын перинин кызына үйлөнүшү сыяктуу мотивдердин берилиши советтик идеологиянын көз карашына дал келген эмес. “М.Мусулманкуловдун вариантындагы айрым саптар, сүрөттөөлөр жана эпизоддор турмуштун ички мазмунун ачууга багытталбаган мифтик, фантазиялык диний жөрөлгөлөр, жеткилең берилбеген айрым эпизоддор эпостун реалисттик багытын бошондотуп, идеялык жана көркөмдүк жагын төмөндөткөн” [С.Байходжоев, инв. № 470. 2-5-б.]. Мындай көз караштар Мусулманкуловдун вариантына карата айтылган ошол доордун идеологиялык талабы катары түшүндүрүлөт.

М.Мусулманкуловдун айтуусундагы үч эпосту талдоонун жыйынтыгында төмөндөгүдөй тыянак чыгарууга болот:

1. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Курманбек” жана “Жаныш, Байыш” эпостору кагазга түшкөн эң алгачкы кол жазма катары баалуу;
2. “Жаңыл Мырза” эпосу кыргыз фольклорундагы бардык варианттардын ичинен сюжеттик-композициялык түзүлүшү, тилдик көркөмдүүлүгү, поэтикалык иштелиши жагынан өзгөчө орунду ээлейт;
3. Үч эпосто тең эпикалык чыгармаларга мүнөздүү көөнө мотивдер башка варианттарга салыштырмалуу көбүрөөк кездешет: карыган ата-эненин баласыздыгы, улуу күчтөргө сыйынышы; Курманбектин кайыптан табылып, кийиктин сүтүн ээмп чоңойгону; Жаныш, Байышка белгисиз бир аксакалдын ат коюшу; Курманбек, Жаныш, Байыштын ак куу кебин кийген перинин кыздарына үйлөнүшү; Жаңылдын эч кимге көрүнбөгөн колдоочуларынын болушу; бардык негизги баатырлардын карапайым адамдардан өзгөчөлөнүп эрте эр жетиши ж.б

4. Бул варианттар башка варианттарга караганда турмуштук-социалдык окуяларга эмес, мифологиялык белгилерди жана баатырдык мотивдерди даназалоого көбүрөөк көңүл бурат.

Жогорудагыдай өзгөчөлүктөрү менен М.Мусулманкуловдун айтуусундагы эпостун тексттери фольклортаануу дүйнөсүндө маанилүү кызматты аткаруу менен бирге табылгыс илимий булак болуп эсептелет.

Биринчи глава боюнча жыйынтык

- М.Мусулманкуловдун жалпы чыгармачылык өнөрканасы бизге чейин да Р.Кыдырбаева, Р.Сарыпбеков, Б.Кебекова, В.Виноградов, С.Мусаев, А.Жайнакова, М.Мукасов, Ж.Орозобекова ж.б. окумуштуу жана илим изилдөөчүлөр тарабынан иликтенип келген. Р.Кыдырбаева жана Р.Сарыпбековдор М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” эпосунун айрым сюжеттик, мотивдик өзгөчөлүктөрүнө жана портреттик сүрөттөөлөргө анализ жасаган. Б.Кебекова, А.Жайнакова жана М.Мукасовдор манасчынын айтуусундагы кенже эпостордун идеясы, көркөмдүк өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүшкөн. В.Виноградов, С.Мусаев, Ж.Орозобековалар М.Мусулманкуловдун эпосту айтуучулук өнөрүнө, импровизаторлук чеберчилигине токтолгон. Ошондой болсо да М.Мусулманкуловдун манасчылык өнөрүнүн калыптаныш эволюциясы, ырчы, аткаруучулугу, “Манас”, “Семетей” эпосун камтыган комплекстүү илимий иштин жазылбагандыгы теманын жетиштүү деңгээлде изилденбегендигин тастыктайт.
- М.Мусулманкулов ырчы катары лирикалык майда жанрдан чыныгы манасчы деңгээлине көтөрүлүүдө чыгармачылыктын бир нече баскычын басып өткөн. Ал айтуучулук өнөрдү ата-тегинен мураска алган, бала кезинен ыр күүгө аралаш чоңоюп, колуна комуз алып ырдаган. Калыгул, Тоголок Молдо, С.Орозбаков, С.Каралаев сыяктуу

бийик өнөр инсандарынын талантынан таасирленген. С.Орозбаковду устаты катары жогору баалаган, Тыныбек мектебинин ири өкүлү деп эсептөөгө болот.

- М.Мусулманкулов манасчы болгонго чейин өзү жашаган аймакта таланттуу ырчы, аткаруучу катары таанылган. Анын ырлары салттуу поэзиянын үлгүсүндө элдик лирика менен эпикалык жанрдын айкалышуусунда жаралган. Чыгармаларынын негизги бөлүгүн ашыктык, жаратылыш, өмүр, өлүм темасындагы ырлары түзөт. Үлгү, насыят, терме ыр формасындагы ырлары жаштарды мекенди сүйүүгө, эмгекке, билим алууга, эл үчүн кызмат кылууга үндөп, таалим-тарбиялык, моралдык-этикалык жүрүш-туруш маселелерин чагылдырат.
- М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Курманбек” жана “Жаныш, Байыш” эпосу башка варианттардын ичинен эң алгачкы болуп кагазга түшкөн. Манасчынын айтуусундагы кенже эпостордо эпикалык чыгармаларга мүнөздүү көөнө мотивдер башка варианттарга салыштырмалуу көбүрөөк кездешет: карыган ата-эненин баласыздыгы, улуу күчтөргө сыйынышы; Курманбектин кайыптан табылып, кийиктин сүтүн ээмп чоңойгону; Жаныш, Байышка белгисиз бир аксакалдын ат коюшу; Курманбек, Жаныш, Байыштын ак куу кебин кийген перинин кыздарына үйлөнүшү; Жаңылдын эч кимге көрүнбөгөн колдоочуларынын болушу; бардык негизги баатырлардын карапайым адамдардан өзгөчөлөнүп эрте эр жетиши ж.б. Бул эпостор башка варианттарга караганда турмуштук-социалдык окуяларга эмес, мифологиялык белгилерди жана баатырдык мотивдерди даңазалоого басым жасайт.

2-ГЛАВА М.МУСУЛМАНКУЛОВДУН АЙТУУСУНДАГЫ «МАНАС» ЖАНА «СЕМЕТЕЙ» ЭПОСТОРУНДА СЮЖЕТТИК САЛТУУЛУКТУН САКТАЛЫШЫ ЖАНА ӨЗДҮК ЧЕБЕРЧИЛИК МАСЕЛЕЛЕРИ

2.1. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы «Манас» эпосунда сюжеттик салттуулук жана көркөмдүк өзгөчөлүктөр

Бул главанын биринчи параграфында М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” эпосуна илимий анализ жүргүзүүнүн структурасы үч негизги баскычта ишке ашат: **1.** Сюжеттик салттуулуктун сакталышы, жана негизги каармандардын образдары; **2.** Туруктуу поэтикалык формулалардын жана көркөм каражаттардын колдонулушу; **3.** Ыр түзүлүшү, манасчынын тил байлыгы жана алардын көркөмдүк кызматы.

Эпостун конкреттүү бир вариантынын мурунтан уланып келе жаткан сюжеттик салттуулугун, эпикалык формулалардын эволюциялык өнүгүшүн, поэтикалык көркөмдүк элементтердин колдонулушуна илимий туура аныктама бериш үчүн эпостун башка толук деп эсептелген варианттары менен салыштырып алардын ортосундагы типтүү сюжет, образ жана эпикалык формулаларга анализ жасоо зарылчылыгы турат. Сюжеттик салттуулукту, поэтикалык каражаттар жана эпикалык формулаларды салыштырып талдоо менен булардын М.Мусулманкуловдун вариантында канчалык деңгээлде сакталып, өнүгүп же өзгөрүү мыйзам ченемдүүлүгүн аныктоого аракет жасалат.

“Манас” эпосунда: Манастын ата-теги; Баатырдын төрөлүшү; эр жетиши; Алтайдагы алгачкы эрдиктери: Эсенкандын жиберген соодагер-тыңчылары, 11 дуу-ду, Нескара, Нуукер дөө, Жолойду жеңиши; Ала-Тоого келиши: Шоорукка, Алоокеге каршы согушу; Алмамбеттин келиши; Көкөтөйдүн ашы; Каныкейге үйлөнүшү; Чоң казат; Манастын өлүмү негизинен ушул окуялар дээрлик бардык манасчыларда айтылган өзөктүү

окуялар. Айырмачылыгы кээ биринде кеңири мисалы, С.Орозбаков жана С.Каралаевда, кээ биринде кыскартылып айтылат. М.Мусулманкуловдун айтуусунда жогоруда саналган өзөктүү окуялардын бардыгы баяндалат, айырмачылыгы С.Орозбаков же С.Каралаевге салыштырмалуу айрым сюжеттик окуялар кыскартылып берилет. Ошондой эле “Көкөтөйдүн ашы” “Манаста” эмес, “Семетейде” Толтой аркылуу эскерилет. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” эпосунун сюжеттик структурасы төмөндөгүдөй тартипте айтылат:

1. **Жакыптын туугандарына таарынып Алтайга кетиши;**
2. **Манастын төрөлүшү жана эр жетиши;**
3. **Негизги каармандын алгачкы эрдиктери жана Манастын Алтайдагы согуштары** (Кортук менен Томобилди өлтүрүшү; Нескара менен Жолойдун Манастан жеңилиши);
4. **Манастын баатырдык курал-жарактарга ээ болушу** (Ажыбайдын Мекеге барышы; Бакайдын Манасты издеп Алтайга келиши);
5. **Кошойдун окуялары** (Билерикти куткарышы; Манаска жолугушу);
6. **Манастын Алтайдан аттанып чыгышы** (Манастын Кайыпканды жеңиши жана анын кызы Карабөрктү алышы; Күн батышты каратуусу; Ташкенди, Кашкарды, Алоокени алышы);
7. **Кыргыздардын Алайга көчүп келиши** (Манастын Шоорук хан менен урушу жана анын кызы Акылайды алышы);
8. **Манастын Самарканга көчкөнү** (хандарды чогултуп жыйын куруп, кайра шайлоо өткөрүшү);
9. **Алмамбеттин келиши;**
10. **Манастын Таласка көчкөнү** жана Манас менен Кыз Сайкалдын сайышканы;
11. **Манастын Каныкейге үйлөнүшү;**
12. **Манастын кийинки согуштары** (Манас баатырдын чүрчүттү чапканы; Айган канды каратышы);
13. **Көзкамандар окуясы;**

14. **Жети кандын кутуму – Чоң казат** (Чалгын; Алмамбет менен Чубактын таарынышканы; жылкы тийүү; согуш – кыргын; жеңиш; мекенге кайтуу);

15. **Кичи казат** (Коңурбайдын кол курап келиши; Манастын Чет Бээжинде хан болушу; Манастын Коңурбайдан жарадар болушу; согуш; Алмамбет, Чубак, Сыргак, Серектердин шейит кетиши; Манастын Таласка келиши жана өлүмү; Каныкейдин күмбөз салдырганы).

Эпостун негизги өзөктүү эпизоддору канча мезгил өтсө да өз нугун, калыбын, стилин, идеясын жоготпой келет. Мисалы, негизги каармандын өзгөчө белгилер менен төрөлүшү, элдин биримдиги, ынтымагы үчүн жанын курман кылышы, ички жана сырткы душмандар менен согушу эпостун салттуу окуяларында устаттардын оозунда кандай айтылып келген болсо, бүгүнкү шакирттердин чыгармачылык казынасында ошондой айтылып келе жатат. Бул – салттуулуктун сакталышы. Ал эми, манасчы ушул салттуу эпизоддорду өздөштүрүү менен андан ары өнүктүрдүбү, ага канчалык даражада жеке чыгармачылык өң-түс бере алды, манасчы өз вариантын түзүүдө салттуулукка жана жекелик маселесине жасаган мамилеси манастануудагы индивидуалдуу варианттардагы изилдөөнү талап кылган проблемалардын бири. Манасчы салттуу өзөктүү окуялардын чегинен чыгып, жеке көз карашы, дүйнө таанымы, илим-билимине жараша ага жаңы кошумчаларды киргизиши мүмкүн, бирок салттуулукту таптакыр колдонбой коё албайт.

М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” эпосу салттуулуктун чегинде Манастын ата-тегин баяндоо менен башталат. Манастын аталарынын ысымдары орун алмашылып айтылганы гана болбосо, негизинен С.Орозбаковдун вариантына окшош айтылат. Жакыптын Алтайга айдалышы С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарында сырттан келген душмандардын басып алуу саясатынын негизинде жүргүзүлгөн болсо, М.Мусулманкуловдо сырттан келген Алоокенин колтугуна кирип алып күн көргөн жергиликтүү ички душмандар: Кантемир, Музбурчак, Жүгөрү,

Шоорук, жедигерден Багыш, агыш Кожош, акбай Мамбет, Аккоён, Султан хандар чогулуп, Алоокенин бийлигине баш ийбеген Жакыпты Алтайга айдап жиберешет. Эштектен Жамгырчы, казактан Көкчө, кыргыздан Сарбандын элин алып, Жакып бийлик, байлык үчүн өз тууганын саткан жердештерине таарынып Алтайга көчүп кетет. Кийинки окуялар Жакыптын Алтайда байыганы, баласыздыгына арман кылышы менен салттуулук уланат. М.Чокморовдун вариантында Жакып сырткы баскынчы душмандардын кысымынынан эмес, ички туугандардын бийлик талашынан, Көзкаман Жакыптан так талашып, натыйжада Жакыпты айдап жиберет. Бул жагынан М.Мусулманкуловдун варианты менен М.Чокморовдун вариантында Жакыптын айдалышына байланыштуу окуяда сюжеттик жалпылык көрүнөт.

Мусулманкуловдун вариантында да Манастын төрөлүшү баатырдык эпикалык чыгармаларга мүнөздүү болгон кереметтүү мотивдер менен коштолот. Баатырдын жаралыш зарылчылыгын шарттаган салттуу сюжеттик формула төмөндөгүдөй тартипте айтылат. Баласыздык (карыган ата-эненин тилек тилеши, жалынуусу); Түш көрүү; Бойго бүтүү; Талгак болуу; Баатырдын өзгөчө төрөлүшү; Балага ат коюу.

Чыйырды түшүндө башынан күн, аягынан айды көрөт, жолборстун жүрөгүн сууруп жейт, жыландын башын жара жанчийт. Өрттөй өткүр, жүрөгү курч баланын төрөлө турганы жөнүндө аян берилет:

Этегимден өрт көрдүм,

Этектен чыккан жалынга,

Ааламдын баарын өрттөдүм [М.Мусулманкулов, 2017: 15-б.].

Түшүндө ааламды каптаган өрт байыркы грек мифологиясында да айтылат. Троя падышасынын аялы Гекуба Паристи (Александр) төрөрдүн алдында түшүндөТрояны жалындап каптаган өрттү көрөт [Н.А. Кун, 1984: 233-б.]. Бирок эки түштөгү өрттүн көркөм функциясы карама-каршы тарапка багытталат. Грек мифологиясындагы өрт түш көргөн кишинин өзүнө карай багытталып, өлтүрүп, жок кылуучу кызмат аткаrsa, ал эми М.Мусулманкуловдун вариантындагы өрт сыртка, өзгөгө карай багытталып,

душманын багынтып, дүйнөнү бийлеп, атак-даңкка жеткирүүчү функцияны аркалайт. М.Мусулманкулов өз вариантында от, өрт, кызыл жалынды негизги баатырдын образын жаратууда, согуштук эпизоддордо символ катары көп пайдаланган. Бул жөнүндө алдыда сөз болот.

С.Орозбаковдун вариантында Чыйырды түшүндө ажыдаар көрүп, аяктай ак алма жейт [С.Орозбаков, 1995: 1-т. 89-б.]. Б.Сазановдун вариантында Чыйырды алманы өңүндө жейт [Б.Сазанов, 2017: 22-б.]. Эки вариантта тең Чыйырдынын боюна алмадан бүтөт. Орозбаковдун вариантында Жакып баласыздыгына арман кылып кудайга жалынып, зар какшайт, Б.Сазановдо Жакып мазарларга сыйынып, Мекеге барып диний кейипкерлердин батасын алып, анан алар берген алманы Чыйырдыга жедирет. В.Я. Пропп “балага зар болгон каармандын ыйык нерселерге жалынып, сыйынып, ырым-жырымдарды жасап, шаман, ислам ж.б. диний ишенимдер менен коштолгон жөрөлгөлөрдө алма мөмөсүнүн аялдын кош бойлуу болушуна алып келген символикалык ролу бар” экенин көрсөтөт [В.Я. Пропп, 1976: 210-б.]. С.Каралаевдин вариантында Чыйырдынын түшү баяндалбайт, анын боюна бүтүшүндө Жакыптын түшү алдыңкы планга чыгат. Жакып түшүндө бала барчын бүркүт кармап, кылыч таап жана оң колуна күн, сол колуна айды кармап алат [С.Каралаев, 2019: 58-б.]. М.Мусулманкулов да С.Орозбаков жана Б.Сазановдор калыптанган аймактын өкүлү болгону менен анын вариантында мөмөдөн бойго бүтүү мотиви кездешпейт. С.Каралаевдин вариантында ай менен күндү Жакып кармап алса ал эми М.Мусулманкуловдун вариантында Жакып менен Чыйырды уктап жаткан үйгө ай менен күн кирет:

Ак жибектей жуулуп,

Ай менен **Күн** асмандан

Бай Жакыптын үйүнө

Түшүптүр көктөн бурулуп [М.Мусулманкулов, 2017: 87-б.]. Демек, Чыйырдынын боюна ай менен күндөн бүтөт. Мындай эпикалык типтүү мотивдер дүйнө элдеринин эпосторунда көп кездешет. Мисалы, “Грек

мифологиясында атасы мунаранын башына камап койгон Данаяга Зевс алтын жаан болуп келет. Индустардын “Махабхаратада” Сурья (Күн кудайы) кызга нур болуп келип кошулат” [М.Борбугулов, 2004: 20-б.]. Күн, ай – бойго бүтүрүүчү символдук белги; жылан-ажыдар, жолборс – тотемдик колдоочулар; өрт – образды чагылдыруучу көркөм каражат булардын баары Манастын образындагы мифологиялык көз карашты тереңдетет. “Мифтин түп нускасында Манас Ай менен Күндүн уулу болгон деген түшүнүк жашаган” [М.Борбугулов, 2004: 21-б.].

Бата берүү, тилек тилөө жалпы эле элдик оозеки чыгармачылыкта узак мезгилдер бою жашап, байыркылык мүнөзгө ээ болгон, бир катар окумуштуулар тарабынан изилдөөгө алынган жанр. Бата, тилек, алкыш айтуунун көөнөлүгү, келип чыгышы, изилдениши, функциясы, классификацияланышы боюнча жалпы түрк элдеринде бир катар илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн [42; З.Умбеталина, 2003: 129 б.]. Кыргыздарда да “Манас” эпосу баштаган элдик оозеки чыгармалардын ичинде кездешкен бата, тилек тилөө, жалынуу сөздөрү анын байыркы көөнө жанр экенин көрсөтөт. “Батанын орундалышы өзгөчө. Ал айрым учурда калктын көйгөйүн чечүүчү күчкө ээ” [Э.Капаган, 2013: 56-б.]. Эпостун классикалык үлгүлөрүндө түшүн жоруткан кишиге жалпы элдин бата бериши салттуу мотивдердин бири. М.Мусулманкуловдун вариантында да батага өзгөчө көңүл бурулат. Жакып менен Чыйырды түш жорутуп элден бата алат. Семетей салттуу варианттарда Кошойдун батасынан бүтөт, М.Мусулманкуловдо Каныкейге Кошой жана кырк чоро да бата берет, ал эми Күлчоро Бакайдын батасынан бойго бүтөт. Кырк чоронун Каныкейге бата бериши Б.Сазановдун вариантында да “Кан баласы Каныкей, Кырк чородон дуба алып” – деп айтылат [Б.Сазанов, 2017: 125-бет.].

Баланын маңдайында багы бар, жолборстон сүрдүү үнү бар, алаканына кан уучтап түшүшү, келечекте мине турган атынын бала менен бир күндө туулушу салттуу мотивдери М.Мусулманкуловдо С.Орозбаковдун вариантына окшош айтылат. Ал эми С.Каралаевдин вариантында Манас

менен бирге туулган ат Баатыр эрезеге жеткенде өлүп калып, Аккуланы буудайга айырбаштап алат. Каралаевде бул байыркы сюжеттик салттуу формула манасчынын жеке ой жүгүртүүсүнө жараша трансформацияланган.

Ат коюу жөрөлгөсү “Манас” эпосунун варианттарында түрдүүчө айтылат. С.Орозбаковдо баланын атын аса таяк кармаган думана, С.Каралаевде Жакыптын түшүнө кирген ак сакалчан Кызыр Илияс, Б.Сазановдо Жакыптын көзүнө көрүнүп, кайра кайып болуп жүрчү бир касиеттүү-сыйкырдуу абышка коёт. Жогоруда варианттардагы балага ат коюу мотивдеринде шамандык жана исламдык ишенимдердин айкалышуусу көрүнүп турат. М.Мусулманкуловдо Меңдибай тарабынан кырк чилтендин “Манастаган” урааны эске алынат. Меңдибайдын кырк чилтенге жолукканы С.Орозбаковдун вариантында да айтылат. Бирок кырк чилтендин “Манастаган” урааны жөнүндө балага ат коюу учурунда эскерилбейт. Эки манасчынын вариантындагы бул сюжеттик окуяны изилдөөчү Р.Сарыпбеков мындайча талдоого алган: “Адатта, С.Орозбаков андай жерде өзүнүн түшүндүрмөсүн, эскерүүлөрүн кошо берерин анын вариантынын жалпы текстинен жакшы билебиз. Кебетеси бул жерде айтуучунун өзү да анын эмне экенин жакшы түшүнө албагандыктан, билбегендиктен айланып өткөн. М.Мусулманкулов ал кырк бала Манастын жана анын кырк чоросунун периштеси деп кыргыз элинин түшүнүгүнө эң кийинки учурда кирген мусулман дининин духунда түшүндүрүүгө аракет жасайт” [Р.Сарыпбеков, 1987: 41-б.]. Р.Сарыпбеков Меңдибайга жолуккан кырк чилтен бул, – Манастын духу. Манастын төрөлүшү – ал духтун кайрадан төрөлүшү жөнүндөгү эң байыркы ишенимге байланышкан көөнө мотив экенин М.Мусулманкуловдун варианты бул мотивди сактап калганын, ал эми С.Орозбаковдун вариантында катмарланып кеткенин билдирет. С.Орозбаковдун вариантында Манастап ураан чакырган кырк чилтен балага ат коюу учурунда экинчи планда калып, баланын ысымын күтүүсүз пайда болгон думана коёт. М.Мусулманкуловдо балага Манас деген ысымды түздөн-түз баланын колдоочусу кырк чилтен коёт. М.Мусулманкуловдо кырк

чилтен Манастын колдоочусу катары дайыма жигердүү катышат. Кээде каармандардын арасында Манастан башка да каармандардын көзүнө көрүнөт. “Сорок чилтанов в мифологии и фольклоре мусульманских народов – сорок святых, таинственных руководителей мировой и человеческой жизни, которые призываются верующими в качестве заступников и в образе человеческом могут присутствовать среди людей” [В.М. Жирмунский, 1974: 84-б.].

Манастын балалык чагы: баланын бат эле чоңоюшу, тентек чыгышы жана Ошпурга койчулукка (тарбияланууга) берилишинде салттуу сюжеттик формулалар сакталалат. Баатырдын алгачкы эрдиктери: калмактын каны Кортуку өлтүрүшү, Эсенкандын Манасты кармап келүүгө жиберген Нескара менен аскерлеринин Манастан жеңилип качышы, сегиз жүз балбан менен келген Нөкөр дөөнүн Манастан өлүшү Мусулманкуловдун вариантында С.Орозбаковдун вариантынан айырмаланган олуттуу сюжеттик өзгөчөлүк байкалбайт.

Улуу манасчылар С.Орозбаков же С.Каралаев кээ бир сюжеттик мотивдерди кеңейтип, көлөмдүү баяндап отуруп чоң бир эпизоддук деңгээлине жеткирсе, кээ бир манасчылар салттуу, олуттуу сюжеттик эпизоддорду чакан, кыска сюжет же бир-эки сүйлөм түрүндө баяндап өтүшү мүмкүн. Бул жагдай эпостун кылымдан кылым карытып, ооздон оозго өтүп, өзгөрүүлөргө же өнүгүүгө дуушар болгонун, узак убакытты баштан өткөргөнүн, айтуучунун интерпретациясына жараша башкача бир өзүнчөлүккө ээ болгонун кабарлайт. Мисалы, Манастын хан шайланышы С.Орозбаковдо хандыкка татыктуу Көкчө баштаган баатырлар саналып келип отуруп, Манас гана татыктуу экени кенен баяндалат. Ал эми М.Мусулманкуловдо Манастын алгачкы эрдиктеринен кийин:

Эл чогулду жер жайнап,
Жандын баары кудайлап,
Эр Манасты хан шайлап,
Кырк күндө тоюн өткөрүп,

Ак кийизге салышып,

Хан кылышты көтөрүп [М.Мусулманкулов, 2017: 62-б.].

Төрт сап менен Манас 14 жашка чыкканда хан шайланганы жана хан шайлоо расмиси баяндалат.

Манастын курал-жарактарга ээ болушу эпосто туруктуу сюжеттерден болуп, бирок ар бир вариантта түрдүүчө вариацияланат. С.Орозбаковдун вариантында Ачалбарс менен Аккелтени Манаска беш жүз элүү жаштагы Айкожо пайгамбардын аманаты деп тапшырат:

«Казатка боюң сал – деди,

Байгамбар берген аманат

Белегинди ал!» – деди.

Бир мылтык асты жонуна,

Бир кылыч берди колуна, [С.Орозбаков, I китеп. 1995: 338-б.].

С.Каралаевдин вариантында Манастын кылычы асмандан түшкөн алты курчтун бири – Зулпукорду кайыптан табылган ак сакалчан дубана берет:

Кудай сүйгөн алты курч,

Асмандан түштү атайын.

Арслан сенин өзүңө

Берейин деп келгемин [С.Каралаев, 2019: 358-б.]. Аккелтени болсо Кара уста жасаган деп айтылып, аны Манаска Бакай тартуулайт. М.Мусулманкуловдун вариантында Манасты хан көтөргөндөн кийин «Ажыбайдын Мекеге барышы» деген эпизоддо Ажыбай Айкожонун колундагы кайыптан табылып, пайгамбардын аманат калтырган Ачалбарс кылычты Манаска алып келип берет.

Ач албарсты Манаска,

Аманат кылып кайтканы [М.Мусулманкулов, Манас. 2017: 67-б.].

Адамзат кылбай кылычты,

Кайыптан келип табылган [М.Мусулманкулов, Манас. 2017: 68-б.].

С.Орозбаков жана М.Мусулманкуловдун варианттарында Манастын кылычка пайгамбардын аманаты катары ээ болушу кийинчерээк ислам дини

менен кошо кирген мотивдердин бири. “Манастагы” ислам динине тиешелүү мотивдер эпостун калыптануу тарыхынын соңку доорлорунда кошулган тарыхый катмар болуп саналат [Г.Т. Жамгырчиева, 2015: 3-б.]. Баатырдык доордо баатырлардын эң негизги куралы – кылыч. Ал эми исламдын эң негизги максаты динди жайылтуу жана баш ийбегендерге каршы күрөшүү болуп эсептелсе, бул казатта эң негизги курал кылыч пайдаланылат. Динге ишеними күчтүү манасчылардын варианттарындагы Манастын кылычынын табылышынын исламдык мотивдер менен берилишинин себебин ушундай жоромолдоого болот. М.Мусулманкуловдун варианты исламдык мотивдерге күчтүү сугарылган. М.Мамыров: «Кыргыздар «Манас» жомогун бирден-бир касиеттүү чыгарма катары сыйынып, барктап келгендиктен ислам динине, Мухаммедге болгон ишенүүнү анын деңгээлине көтөрүүнү бийлөөчү таптар, динчилдер атайы максат кылып койгон. Ислам динин «Манас» эпосуна киргизип, ал аркылуу аны элге таратууну көздөгөн» [М.Мамыров, 2017: 141-б.].

«Манас» эпосундагы каармандардын Мекеге барышы М.Мусулманкуловдо гана кездешкен сюжет эмес, М.Мусулманкуловдо Ажыбай, С.Орозбаковдун вариантында Манас; С.Каралевде Алмамбет, Мажик; Б.Сазановдо Жакыптын Мекеге барышы айтылат. Варианттардагы Мекеге баруу – манасчылардын импровизациясы, дүйнө таанымы, көз карашы менен эпоско кийинчерээк кошулган сюжеттер. Окумуштуу Б.Юнусалиев бул боюнча мындай деген: “С.Орозбаковдун вариантындагы элдик идеялар менен катар исламдык, ал тургай панисламдык мотивировкаларды, Манастын Мекеге жиберилиши сыяктуу эпизоддорду, С.Каралаевдын вариантындагы Чубактын Мекеге жиберилиши сыяктуу эпизоддорду “Манас” эпосунун негизги духуна, сюжеттик негизине байланышпаган, жасалма кошумчалар, катмарлар деп кароого тийишпи. Ал эми М.Мусулманкуловдун Манасты бүт дүйнөгө ислам динин таратуучу бирден-бир пайгамбар кылып көрсөтүүгө аракет кылышы элдик чыгарманы бузгандыкка жатат” [Б.Юнусалиев, 2017: 73-б.]. М.Мусулманкулов

Ажыбайдын Мекеге барышын Манасты Ачалбарс кылычка ээ кылуу максатында пайдаланган. Эпосто кыргыздар Ала-Тоону душмандардан бошотуу учурунда каратып алган элди ислам дининин шарияттары менен тааныштырып, мусулман болууга үндөйт. Мындай саптар же исламий мотивдер жеке эле Мусулманкуловдун вариантына тиешелүү эмес, С.Орозбаков, М.Чокморов, Б.Сазанов жана “Манас” тууралуу алгачкы тарыхый материал болуп эсептелген “Маджму ат-таварихте” да берилет: “Подобное близкое соприкосновение эпического материала с историческим наблюдается и в собрании историй “Маджму ат-таварих”, где говорится, что воины Манаса в борьбе с калмацким богатырем Джолоем “множество калмаков захватили, предлагали (им) принять веру (ислама). Некоторые калмаки просили пощады, мусульманами стали. Некоторые не соглашались, их убили”. Такие мотивы проскальзывают и в варианте С.Орозбакова” [Р.Кыдырбаева, 1988: 18-б.]. Манасчылардын варианттарындагы исламдык диний мотивдер эпоско кийин кошулган жеке көз караштар экенин бир катар окумуштуулар адилеттүү белгилеп келишкен. Мисалы, мындай саптар М.Мусулманкуловдун вариантында:

Казат кылып эр Манас,

Мусулмандын дини үчүн,

Мустапа Аалы пири үчүн [М.Мусулманкулов, 2017: 666-б.].

С.Орозбаковдун вариантында да арбын кездешет:

Кайнап жаткан Каканга,

Барып казат кылалы,

Капкараңгы тозоктон,

Жаныңды азат кылалы!

Кел Бээжинге баралы,

Өлүп калсак капырдан,

Бейиштен талап алалы!

Учмакты көздөп учарсың,

Урушуп өлсөң кытайдан,

Нурдун кызын кучарсың.

...Алда салган карыз үчүн,

Байгамбар айткан парыз үчүн, [С.Орозбаков, 2014: VIII-IX том. 239-б.].

М.Мусулманкуловдо:

Кайнап жаткан кытайга,

Барып казат кылалы,

Капкараңгы тозоктон,

Жаныңды азат кылалы [М.Мусулманкулов, 2017: 500-б.]. – Бейиш, нурдун кызы, карыз, парыз үчүн деген саптарды эпостун бүтүндөй композициясынан өзүнчө бөлүп алып талдабастан, тексттин жалпы мазмуну менен тыгыз байланышта кароо сунушталат. Тактап айтканда окуянын тээ башынан бери айтылып келе жаткан бүтүндөй элдин үмүт-тилеги, эркиндиги, көз карандысыздыгы үчүн күрөшү, жалпы эле эпостун идеясын эске салсак, ата-бабадан өткөн өчтү, калган кекти алуу деген үлкөн идеянын камтылып жатканы унутта калбашы керек.

Диний ишенимдер көп кездешкен эпикалык чыгармалардын көпчүлүгү советтик идеологиянын тушунда оор тагдырга туш болгон. Материалисттик көз карашты жактаган советтик доордо ой эркиндигине чек коюлуп, кыргыздын көптөгөн байыркы көз караштары, ишеними кысымга алынган оозеки чыгармачылыкка жана көркөм адабиятка да таасир эткен. Чыгармачылыкта өзгөчө ой-чабыттын эркиндигине, кыял-сезимдерине чек коё албаган акын-жазуучулардын талант-жөндөмү мындай рамканын ичинде “сыгылып” өзүнүн айтайын деген оюн, берейин деген идеясын толук ишке ашыра албай калган учурлар да кездешет. Же болбосо акын-импровизатор, манасчы же жазуучу мейли ал чыгармачылыктын кайсы тармагынын өкүлү болбосун өз оюн, билгенин ачык айтканы менен окурмандын калың катмарына жарыяланып жаткан учурда советтик цензуранын элегинен өтпөй, айрым саптарынан ажырап, колу-бутунан айрылган майып, мунжу сымал отоп-бутоого кабылган. Мындай тагдырга манастануу чөйрөсүндө С.Орозбаковдун варианты да туш болгон. 1935-45-жылдарда эле кагаз бетине

түшкөндүгүнө карабастан М.Мусулманкуловдун варианты да өз учурунда китеп болуп басылып чыкпай катылып жатканынын эң чоң себеби да ушул болгонунда шек жок. Анткени М.Мусулманкуловдун айткан эпостун бардык варианттарында исламдык түшүнүктөр кеңири кездешет. Ал жан дүйнөсүнөн оргуштап чыккан эпостун саптарын ошол мезгилдин идеологиялык саясатына туура келтирип жамап-түзөп, кошумчалап, өзгөрткөн эмес. Социалисттик мамлекеттин түзүлүшү бир жагынан көптөгөн акын, жазуучулардын “багын” ачса, экинчи жагынан алардын импровизатордук талантына саясий-идеологиялык чектөөлөрдү коюп, кишинин чыгармачылык эркиндигине суук колун салып, жашырынып, коркунуч (страх) менен жашоого мажбур кылган. Бул абал чыгармачыл адамдын шыктануусуна терс таасирин тийгизээри бышык. Ошого карабастан М.Мусулманкулов өзүнүн айтуусундагы эпостун тексттерине мейли ал кенже эпос болсун, мейли көлөмдүү “Манас” эпосу болсун анын өзөктүү окуяларынын же өздүк жеке кошумчаларынын маани-мазмунуна ашыкча көркөмдөөлөр киргизип же ошол доордун саясий көз караштарын кошуп жибергенден оолак болгон. Бул М.Мусулманкуловго гана таандык жеке өзгөчөлүк эмес, андан мурунку “Маджму ат-таварихтен” баштап, С.Орозбаков, Б.Сазанов, М.Чокморов ж.б.варианттарда да орун алган салттуулуктун улантылышы. Исламдын эпоско тийгизген таасири манастануудагы изилдене турган чоң темалардын бири. Бул маселе “Манастагы” диний ишенимдер деген темада өзүнчө изилденип, кеңири талдоо жүргүзүлүшү керек.

М.Мусулманкуловдун вариантында Манастын Алтайдан чыгып Ала-Тоону сырткы душмандардан бошотушу С.Орозбаковдун вариантынан айырмаланып башкача согуштук тактика менен башталат. Алгач Манас Акбалта менен Эдигени Ата мекенден кабар алып келүү үчүн чалгынга жиберет. Ошол учурда Бакай Манасты түшүндө көрөт. Бакайдын кеңеши менен Манастын жоокерлери чоро аталып, ар биринин кызматтык орду белгиленет.

Кошойдун Канкожонун уулу Билерикти куткарышы, Кошой менен Манастын жолугушу, Манастын Кайып канды каратышы, Карабөрккө үйлөнүшү, Илеп канды каратканы, Текес канды чапканы, Алоокенин ажайыпканасы, Панус кандын окуясы, Шоорукту алганы, Акылайга үйлөнүшү, Алмамбеттин келиши, Каныкейге үйлөнүшү М.Мусулманкуловдо негизинен С.Орозбаковдун вариантына көркөмдүк жактан, сюжеттик окуялардын жана согуштук эпизоддордун кенен баяндалышы жагынан тең келе албаса да мазмуну боюнча жакын айтылат.

Согуш эпизоддору баатырдык эпостордун сюжеттик пафосун түзүү менен негизги каармандардын чыныгы портреттерин жаратат. М.Мусулманкуловдун вариантындагы Манастын жортуулдарын чагылдырган согуштук эпизоддордун чыгыш себеби жана максатына карап төмөндөгүдөй үч түргө бөлүп кароого болот:

1. Ата мекенди сырткы душмандардан бошотуу

а) Ала-Тоодогу сырткы душмандар ээлеп алган жерлерди кайра кайтарып алуу (Кырмуз шаа, Кайып кан, Панус кан, Текес кандар менен болгон согуш ж.б.).

б) Өзү катылган душмандарды каратып алуу (Кашкардагы Алакун, Маргалаңда Алооке, Шоорук кандарды каратуу ж.б.).

в) тынчтык келишими менен караган элдер (Алтайдагы Кортуктун уулу жана Жайсаң бай баштаган калмактар, ооган каны Акундун эли ж.б.).

2.Ата-бабадан калган кекти алуу (Чоң казат, Кичи казат)

3.Ички душмандар менен күрөш (Көзкамандар окуясы, Абыке, Көбөш алты арам, жети кандын чатагы).

Манастын Ала-Тоодогу сырткы душмандар менен согушу эки максатты көздөйт. Биринчиси, кыргыздарды туш тарапка чачыратып, тууган-урукту бири-биринен ажыраткан жана алардын ички уруулар аралык ыркынын бузулушуна түрткү болгон сырткы душмандардан өч алуу; Экинчиси, башка диндеги элди мусулманчылыкка үндөө болгон. Кыргыз аскерлери каратып алган элге өздөрүнүн ичинен хан шайлап, ал жерде

жашаган бардык улуттагы адамдарды ынтымакка чакырып, биримдикке, биргелешип жашоого үндөө менен ошол эле учурда мусулман болууга буйрук берген. Муну менен манасчынын жан дүйнөсүнө ислам дининин бир кыйла терең таасир эткенин байкоого болот. С.Орозбаковдун вариантында да согушта каратып алган ар бир элге ислам дининин эрежелери түшүндүрүлүп, мусулман болууга чакырылат. Эки вариантта тең ислам динин жайылтуу идеясы ишке ашырылат.

Калмак менен кыргыздар,

Аралаша консун деп,

Кайыр болуп жүрбөстөн,

Ак мусулман болсун деп [М.Мусулманкулов, 2017: 155-б.].

Манастын чүрчүттөргө согушу С.Каралаевдин вариантында бир сап менен эскерилет: *“Орус менен чүрчүттүн, Олжолоп кызын ыйлаттык”* [С.Каралаев, 2019: 589-б.]. М.Мусулманкуловдун вариантында Алмамбеттин сунушу менен кыйла жерди ыйлаткан чүрчүттөргө каршы казат С.Каралаевге салыштырмалуу кенен баяндалат. Манастын чүрчүттү чабышы С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарында айтылбайт. Бул варианттарда согуштук ар кандай тактикалар: айыгышкан кармаштар, жекеге чыгуулар, эр сайыш, аламан согуш, олжолоо ж.б. кенен баяндалып, түрдүү көркөм сөз каражаттар менен элестүү чагылдырылган. Ал эми М.Мусулманкуловдо аламан согуш көбүрөөк баяндалат.

Арстан төрө шилтесе,

Алтымыш башты кескени.

Кырк чоро кирди бакырып,

Кырк жагынан жапырып.

Бакай чыкты бакырып,

Баш жагынан жапырып.

Аламандар ат коюп,

Ар тараптан качырып, [М.Мусулманкулов, 2017: 237-б.].

М.Мусулманкуловдо баатырлардын жеке-жеке согушу, аярлардын кармашы жогорудагы эки манасчынын вариантына салыштырмалуу аз учурайт.

Баатырдык үйлөнүү – эпикалык чыгармалардагы салттуу сюжеттик формулалардын бири. Эпостун байыркы сюжеттик формасында баатыр өзүнө ылайыктуу болгон идеалдуу өмүрлүк жарга үйлөнүү үчүн көптөгөн сыноолордон өтөт. Бул учурда негизги каармандын баатырдык сапаттары, чыныгы жигиттик кулк-мүнөзү даңазаланат. С.Орозбаков менен М.Мусулманкуловдун варианттарында уулунун колуктусу үчүн алгач баатырдын атасы сыноолорго кабылат. Жакыптын кыз издеп узак жолго чыгышы, алыс жактарга чейин барып, сурамжылап жүрүп Манастын даңкын чыгара турган колуктуну таап кайтышы М.Мусулманкуловдо мазмундук жактан С.Орозбаковдун вариантына үндөшүп турат. С.Каралаевдин вариантында Каныкейдин Манаска ылайыктуу жар экендиги Чубактын окуясында айтылып, Жакыптын кыз издеп алыс жактарга чыгышы кездешпейт. Күйөө жигиттин үйлөнө турган кыз менен күч сынашып көрүшүүсү типтүү байыркы мотивдерден болуп саналат. Мисалы, “Манаста” суроосуз кирип келген күйөө жигитти Каныкей канжар менен колго саят, жооп кылып Манас Каныкейдин кабыргасын сындыра тебет. Манастын акыреттик жары Сайкал менен найзалашып күч сынашуусу да бул байыркы мотивдин өрнөгү. Манас менен Сайкалдын акыреттик жар болушунун түрдүү варианттардагы чагылдырылышы алдыда айтылат. Баатырдык үйлөнүү Орозбаков менен Мусулманкуловдун варианттарында Жакыптын аталык милдетин аткаруу үчүн уулуна колукту издеши, кыздын калыңын төлөп келин алышы кыргыздын улуттук каада-салты менен байланышат. Той учурунда күйөөлөп барган Манастын унутулуп ач калышы, колуктунун канжары согулуп жараланышы сыяктуу Каныкейдин сыноолоруна кабылышы кыздын өз көңүлүнө жаккан жигитке гана турмушка чыгышы жөнүндөгү энелик доорго тиешелүү байыркы мотивдин жумшартылган формасын чагылдырат.

Баатырдык эпостордо негизги каармандын атайын өзүнө арналган аты, согуштук курал-жарагы, татыктуу өмүрлүк жары болушу зарыл деп табылган. Буга кошо баатырдык доордун талабы болгон согуштук оор заманда анын эң жакын жолдошу, досу, сырдашар кишиси болушу да эпостун катмарларына сиңип келген. Мындай эски сюжеттик формула достук, бир туугандык, ишеним, берилгендикти чагылдыруу менен эпостун патриоттук духун көтөрүп, ошол эле мезгилде чагымчылдык, саткындык, көрө албастык, кызганыч сыяктуу адамдык терс сапаттарды да айырмалап көрсөтөт. Алмамбет Манастын күтүп жүрүп тапкан эң ишенимдүү досу, эмчектеш бир тууганы. Алмамбеттин төрөлүшү, эр жетиши, тууган-уругу менен согушуп, эли-жерин таштап чыгышы ар бир манасчыда ар башкача вариацияланат. Мисалы, С.Орозбаковдун вариантында адилеттик, актык, чындык, ишенимди исламдан издеген Алмамбеттин өз элинен кетиши диний мотивге таянат. С.Каралаевде Алмамбет Коңурбай менен жер талашып касташат, сураган кандыгын ала албай, теңсиздикке учурайт, жактырган кызы динин алмаштыруусун талап кылат. Бул вариантта Алмамбеттин кетиши диний жана саясий конфликттерден улам келип чыгат. М.Мусулманкуловдун вариантында Алмамбет төрөлгөндө сүннөтү кесилүү түшөт, эр жеткенде Кожожош ага өз элинин эмес, өзгө элдин бактысына жаралган каарман экенин, Турнага үйлөнгөн түнү периштелер келип капырга үйлөнүүдөн баш тартышын эскертишет. Көкчөгө жолукканда чындык, тазалык, ишеним, берилгендикти исламдан табарын түшүнөт:

Мусулмандын дини үчүн,

Мен берилип качтым жашымда [М.Мусулманкулов, 2017: 579-б.].
Демек, М.Мусулманкуловдо Алмамбеттин өз элин таштап чыгышы тикелей диний ишенимге байланыштырылат. Атасы Асылкандын карыганча бала көрбөй зар болушу, аян түшү:

Эшигинин астына

Бала жолборс байланып,

Күн чыгыш менен Күн батыш,

Сонун көрүп жолборсту,
Тегеректеп айланып.
Алтын чынжыр мойнунда,
Алты кулач ак жылан
Асылкандын койнунда.
Жан-жаныбар чогулуп,

Айран болду жыланга, [М.Мусулманкулов, 2017: 260-б.]. Түп аталары Айтууган, Күнтууган аталышы сыяктуу мотивдер Алмамбеттин өзгөчө кереметтүү каарман экенин далилдейт. Алмамбет – Манастын жортуулдарындагы эң мыкты аскер башчы, чалгынчы, катардагы согушчан аскерлеринин, кырк чоронун эң алдыңкысы. Манастын кээ бир жортуулдары өз демилгеси менен болгон эмес, мисалы, анын Үрүмчүдөгү Кункар шааны каратышы кайнатасы Кайып кандын өчүн алып берүү максатында Карабөрктүн өтүнүчү менен болсо, Манастын чүрчүттү чабышы Алмамбеттин сунушу менен ишке ашкан.

М.Мусулманкулов кээ бир окуяларды чыгармачылык фантазиясына жараша, жашаган коом, мезгилге, уккан-көргөнүнө карата өркүндөтүп, кошумча жеке эпизоддорго да орун берген. Мисалы, “Чоң Казатта” чалгынга барганда Алмамбеттин элиндеги адамдын акылы жеткис түрдүү курулуш материалдары менен салынган тамынын сырткы жана ички түзүлүшү майда-баратына чейин кенен баяндалат. Алмамбет менен Сыргак кытайдын чек арасында турган эки тыйтайды өлтүрүп, узун чачтуусунун баш терисин сыйрып алып, кытайга окшоштуруш үчүн аны Сыргактын башына кийгизишет:

Эт бышымдын ичинде,
Эки калмак союшуп,
Кулагын өөдө чоюшуп,
Башын туюк оюшуп,
Чачы менен куйкасын,

Быякка алып коюшуп, [М.Мусулманкулов, 2017: 605-б.]. Адамдын чачын сыйрып алуу – дүйнөлүк термин менен “скальп” деп аталат. Геродоттун тарыхый жазмаларында байыркы скиф жана перстерде согушта жеңген тарап жеңилгендин чачын териси менен сыйрып алуу салтка айланып калган жөрөлгөлөрдүн бири болуп, жеңиштин белгисин аныктаган. Скальп – өлгөн душмандын кээде тирүү адамдын да башындагы чачын сыйрып алуу дегенди түшүндүрүп, душмандардын жеңилгенин же багынганын далилдеген согуштун эң баалуу олжосу катары жеңиштин символу болуп эсептелинген. Скальп согушчан гунндардын да тарыхында кездешет [<http://ru.wikipedia.org>]. М.Мусулманкуловдун вариантындагы бул окуя Алмамбет менен Сыргактын чалгынга баргандагы жеңишин чагылдырат жана манасчынын эпоско кошкон тарыхый-баалуу сюжеттик өзгөчөлүгү катары кароого болот.

Олуят чал тууралуу окуя Б.Сазановдун вариантында эки сап менен эскерилет: “*Ополдун тоосун түптөдү, Олуя чалды бүктөдү*” [Б.Сазанов, Манас. 2017: 88-б.]. С.Каралаевдин вариантында Бакайды окутуп, тарбиялаган жана Чубактын окуясында Көгаланы алып келип берген кереметтүү касиетке ээ Кызыр, думананын образында айтылат [С.Каралаев, 2019: 375-жана 496-б.]. М.Мусулманкуловдун вариантында Ополдун тоосун жердеген Олуят чал өзүнүн айланасына кожо, молдо, эшендерди чогултуп алып, ары-бери өткөн элдин малын-мүлкүн талап-тоноп, бирөөнүн эсебинен байып күн көрүп келген реалдуу адамдын образындагы каарман. Олуят чалдын образы аркылуу манасчы өзүн билимдүүсүнгөн, динге жамынып алып, карапайым калкты алдап жүргөн чала молдо дин бузарлардын айыбын ачкысы келгени ачык байкалат. Бул вариантта Олуят чалдын окуясы башка варианттарга салыштырмалуу кеңири чагылдырылган жана көтөргөн тарбиялык жүгү оор. Бүтүндөй кеңири бир аймакты ээлеп жатып, ары-бери өткөндөрдүн малын тоноп, өздөрүн кулга айландырган Олуят чалды Манастын аскерлери жеңип, туткундарды бошотушат.

Дөө сыяктуу жалгыз чал

Жалгыз жарым өткөндү

Жан адамга билгизбей,
Койчу кылып далайды,
Кул ордуна жумшаган

Олуят күттү малайды.[М.Мусулманкулов, 2017: 184-б.]. манасчы Олуят чалдын окуясы аркылуу феодалдык доордун элесин чагылдырууну көздөгөн болуу мүмкүн. Олуя же Олуят кээ бир варианттарда энчилүү ат катары мисалы Б.Сазанов, М.Мусулманкуловдо ал эми С.Каралаевде көптү билген, касиеттүү думананын образындагы жалпы аталышта кездешет. Олуя жалпы эле эпостун текстинде акылман Кошой, Бакай сыяктуу каармандардын образында эпитет катары да колдонулат.

Сюжеттик сызыктын андан аркы өнүгүшүндө Көзкамандардын келиши, Манастын аларга кылган жакшылыгы, Манас жана анын кырк чоросунун ууланышы салттуу варианттарда айтылгандай берилет. Бирок, ууланган Манас менен кырк чоронун айыгып кайра элге кошулушу С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарынан айырмаланып башкача нукта баяндалат. С.Орозбаковдо Манасты кырк чилтен жана колдоочу жаныбарлар айыктырат. С.Каралаевдин вариантында Манасты Каныкей бир үңкүрдө дарылайт. М.Мусулманкуловдун вариантында ууланган Манаска алгачкы жардамды Кошой көрсөтөт. Андан соң Манасты кырк чоросу менен Кыдыр Илияс, кырк чилтен алып кетип, алардын кайып болуп кеткени айтылат. Кырк чилтендин колунан айыккан Манас Каныкейдин түшүнө кирип, Каныкей намаз окуп жаткан жерде Манасты жолуктурат. Манастын колдоочуларынын жардамы менен кайып болуп кетиши каармандын образындагы мифтик мүнөзүн чагылдырып, бул жагынан С.Орозбаковдун вариантына үндөшөт. Ал эми Каныкейдин намаз окуп жатканда Манаска жолукканы аркылуу ислам дининин ыйык парздары менен Манасты параллел коюп, манасчы жеке көз карашында “Манас” эпосу элдин ишенген, сыйынган, ыйык туткан улуу мурасы экендигин көрсөткүсү келгени байкалат.

“Манас” үчилтигиндеги “Көкөтөйдүн ашы” көлөмдүү эпизод С.Орозбаковдун вариантында кенен айтылса М.Мусулманкуловдо түздөн-түз баяндалбастан кээ бир эпизоддордо мисалы, согуш эпизоддорунда же баатырлардын диалогдорунда, жети кандын Манаска каршы чыгуусунда эскерилет. “Көкөтөйдүн ашы” жети кандын эскерүүсү менен айтылат да алардын Манаска нааразычылыгы күчөйт. М.Мусулманкуловдо “Чоң казатка” аттануу эпостун салттуу варианттарындагыдай эле жети кандын Манаска каршы чыгышынын негизинде келип чыгат. Жети кандын окуясы жана Чоң казат эпизоддору салттуу сюжеттик окуялар менен уланат. Өзгөчөлүгү М.Мусулманкуловдун вариантында С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарында кездешпеген Төштүктүн аялы Кенжекенин түшүн көрсөтүүгө болот. Кенжеке Төштүктүн жети канды баштап Таласка жол тартар алдында аян түш көрөт. Күйөөсүнүн узак жолго чыгарында башына түшө турган мүшкүлдү алдын ала сезген жана жолдошунун бул сапардан баш тартуусун өтүнгөн аял-каармандар кыргыз элинин эпикалык чыгармаларында эле эмес, дүйнөлүк фольклордо да кездешкен типтүү образдардын бири.

Селдей кылып кызыл кан

Аккан жерге барасың,

Акыр заман башыңа

Салган жерге барасың,

Курттай кайнап кыжылдап,

Толгон жерге барасың,

Каалгалуу боз дубал

Коргон жерге барасың [М.Мусулманкулов, 2017: 479-б.]. Кенжеке Төштүктү Манаска каршы чыккан оюнан баш тартуусун суранат. Кенжеке “Эр Төштүк” эпосунда тогуз кыздын кенжеси, сулуулугу менен кошо акылдуу, келечекте боло турган окуяны алдын ала билген көрөгөч аял экендиги маалым. Төштүктүн Манаска каршы чыгышында Кенжекенин күйөөсүн токтотууга аракеттениши жөнүндөгү сюжеттик окуя башка

манасчылардын варианттарында кездешпегенине караганда бул окуяны эпостун сюжеттик өнүгүшүнө кошкон М.Мусулманкуловдун жеке кошумчасы катары кароого болот. Албетте, кыргыз элинин кенже эпостору жана бай фольклордук казынасы менен жакындан тааныш болгон М.Мусулманкулов үчүн Кенжекенин Каныкей, Айчүрөк сыяктуу көрөгөчтүк, олуялык, шамандык духтук касиетке ээ каарман экени белгилүү болгон. М.Мусулманкулов Кенжекенин жогоруда мисалда берилгендей мазмундагы образын “Жети кандын окуясына” өзгөчө билгичтик менен киргизген.

“Чоң казатта” М.Мусулманкуловдун вариантында С.Орозбаковдун вариантынан өзгөчөлөнгөн дагы бир сюжеттик окуя – ордо оюнундагы чыккан чоролордун чыры. Манасчылардын варианттарында негизинен Алмамбет менен Чубактын чырынын чыгыш себеби эки жол менен ишке ашат. Биринчиси, Чубактын түздөн-түз ордо оюнуна катышышы. Экинчиси, Чубак оюнга катышпайт, ортого чагым салган башка үчүнчү бир жактын көкүтүүсү менен кыйыр түрдө башталат. С.Орозбаковдун вариантында чырдын чыгышы экинчи жол менен аткарылат тактап айтканда, Чубак ордо оюнуна катышпайт. Оюн учурунда Алмамбеттин жолдошторунан Бозуул менен Чубактын жолдошу Ырчыуул чырдашып, Бозуулга кыжырланып, ачууланган Ырчыуул, кошунда өз иштери менен алек болуп жаткан Чубакка барып, ачуусун андан чыгарып, сен экөөбүздү Бозуул кордоду, кемсинтти деп Алмамбетке каршы көкүтөт. Ордо оюнунан чыккан чыр Бозуул менен Ырчыуулдун ортосунда башталып, оюнга таптакыр тиешеси жок Чубак менен Алмамбеттин ортосунда өнүгүп өз апогейине жетет. М.Мусулманкуловдун вариантында биринчи жол менен ишке ашат. Ордо ойноп жатып Чубак менен Ырчыуулдун ортосунда чыр чыгат. Чырдын чыгышына Ырчыуулдун кайра-кайра Чубакты Алмамбеттин бучкагына да тең эмессин деп көкүткөнү себеп болот. Манасчы Чубактын таарынычын жана Алмамбетке карата кызганычын, ачуусун конкреттүү майда деталдарына чейин ачык жана так түшүндүрүп берет [М.Мусулманкулов, 2017: 565-б.].

М.Мусулманкуловдун вариантындагы кээ бир эпизоддордо С.Орозбаковдун вариантына сөзмө-сөз дал келген саптар да кездешет. Мисалы, Манастын Чоң казатка аттанар алдындагы хандарга, жалпы аскерлерге айткан сөзү С.Орозбаковдун вариантында:

Кандар сизге жол болсун,
Катылба десем болбойсуң,
Ар качандан бир качан,
Камаганың койбойсуң,
...Кандай акыл ойлойсуң,
Кай түрлүү оюн ойнойсуң,
Каар кылсам, кандарым,
Капилет өлүп сойлойсуң,
Атым Манас болгону,
Арбагым башка конгону,
Албай жоону койбодум,
Ичип канга тойбодум,
Ойдон алдым Ооганды,
Оңойсунтуп катылып,

Онуп кайсы жоо калды [С.Орозбаковдун, 2014, VIII-IX: 237-б.]. Бул саптар С.Орозбаковдо кандай айтылса М.Мусулманкуловдун вариантынын 499-бетинде да дал ушундай сөзмө-сөз кайталанып берилет [М.Мусулманкулов, Манас. 2017: 499-б.]. Мисалда берилген ушул саптардан кийинки ыр жолдорунда акырындап барып анан айырмачылыктар орун алат.

Кытайлардын көзгө атар мергени Кожожаш С.Каралаевдин вариантында Чоң казатта Манастын чоролорунун өлүмүнө байланыштуу эпизоддо активдешет. Ал эми М.Мусулманкуловдун вариантында Кожожаш Алмамбет менен бирге окуган кытайдын белдүү баатыр, мерген эле эмес, аяр катары да артыкча сапатка ээ. “Чоң казатта” Кожожаш С.Каралаевдин вариантында Манастын негизги баатыр-чоролору Алмамбет, Сыргакты жана Көкчө менен Музбурчакты атып өлтүрөт. Чубак жарадар болуп дайынсыз

кетет. М.Мусулманкуловдун вариантында Манастын чоролору Кожожаш менен Алмамбеттен да ашык окуган, сагызгандын тилин жеген, жер астында жети жыл ажайыптан окуган, канаттуунун тилин билген, жылан менен чаяндын жөнүн билген Шыпшайдардын колунан каза табат.

Алмамбетке башынан,

Жигит болгон Шыпшайдар,

Өлтүрсөм деп, кас кылып,

Илим билген Шыпшайдар [М.Мусулманкулов, 2017: 707-б.].

М.Мусулманкуловдун вариантында Шыпшайдар Алмамбеттин кол алдындагы жигити болот. Алмамбет кытайдан чыгып кеткен соң, ага ишенип, берилип жүргөн Шыпшайдардын жүрөгү сууп, жек көрүп, аны өлтүрүүгө бел байлайт. Алмамбетти өлтүрүү үчүн жер астында жети жыл ажайыптан окуп келет. С.Каралаевде Кожожаш, М.Мусулманкуловдо Шыпшайдар каармандардын аттарында гана өзгөрүү болбосо негизинен сюжет бирдей айтылат. С.Каралаевде касиеттүү думана, М.Мусулманкуловдо Манас кырк чилтен менен кайберен берген жалгыз окту Ак келтеге дүрмөттөп чоролорун өлтүргөн душмандарды жок кылат. С.Орозбаковдо мындай окуя баяндалбайт. М.Мусулманкулов менен С.Каралаевдин варианттарындагы мындай сюжеттик үндөштүк М.Мусулманкуловдун тяньшандык да, ысык-көлдүк да манасчылардын варианттары менен тааныш болуп, таасирленген деген жыйынтыкка алып келет.

Манастын өлүмүнө байланыштуу эпизоддо баатырдын коюлушу М.Мусулманкуловдун вариантында С.Орозбаков менен С.Каралаевдин вариантына салыштырмалуу башкача планда өтөт. С.Орозбаков менен С.Каралаевде Каныкей атайын киши жалдап, эч кимге билгизбей Манаска күмбөз салдырып күйөөсүн ошол жерге койдурад. М.Мусулманкуловдо да Каныкей атайын Баатырга арнап жай каздырып, кадырлап коёт, бирок Манастын акыреттик жары Сайкал эч кимге билгизбей Баатырдын жайын ачтырып, сөөктү уурдап барып аркар баспас зоосу бар, агындуу дайра суусу бар Жылаңач-Бугу тоосуна жашырып келет [М.Мусулманкулов, 2017: 719-

б.]. Салттуу варианттарда айтылгандай М.Мусулманкуловдун вариантында да Манас Коңурбайдын чапкан айбалтасынан ырбаган жарадан өлөт. С.Орозбаковдо Коңурбай Манасты согуш учурунда атсыз жөө калганынан пайдаланып, ал эми С.Каралаевде Манас Чет Бээжинде такта отурган мезгилде таңга маал азан айтып жатканда айбалта менен шилиге чабат. “Манас” эпосунда жана башка дүйнөлүк эпостордо негизги каарман-баатыр кылыч кеспес, найза тешпес, ок өтпөс, өлбөс болуп өзгөчө жаралат. Мисалы, “Илиядада” Ахиллес, “Нибелунгдар жөнүндө ырда” Зигфрид, “Алпамышта” Алпамыш ж.б. алардын баатырдык соот кийимдерин эсепке албаганда да, алар ушундай магиялык коргонууга ээ. Мындай баатырлардын жаны денесинин белгилүү бир жеринде же башка бир нерседе сактала тургандыгы жөнүндөгү мотив М.Мусулманкуловдун вариантында да айтылат. Алсак, Манастын төрөлүшүндө баланын далысынын үстү жагындагы (кара кушунда) алакандай жериндеги түгү жөнүндө манасчы бекеринен эскербейт:

Байбиче белин буудуруп,
Киринтип бала жуудуруп,
Айдалынын үстүндө
Алакандай түгү бар,

Бала жайы момундай [М.Мусулманкулов, 2017: 26-б.]. Манастын талуу жери тактап айтканда жаны ушул жерде болгон. Бул вариантта Манас Бээжиндеги согушта эки жолу жеңишке жетишет. Биринчиси, Чоң казатта эпикалык душмандарын жеңген кыргыздар көп олжо менен мекенге кайтат. Манастан жеңилип ызаланган Коңурбай ден-соолугун чыңап, Кожожаштын бир тууганы Байкал дөөнү үгүттөп кыргыздарга согуш ачат. Бул согуш Кичи казат деп аталып, Манас мында ийгиликке жетип, Чет Бээжинде бир нече убакыт такка отурат. Чет Бээжинде хан болуп турганда жайылып, тарап кеткен аскерин чогултай албай “Манас өлдү” деп жар салдырат. Муну уккан Коңурбайдын акылмандары өзүн өзү өлтүргөн Манастын башынан куту учту эми өлтүрөсүң дейт. Шерденген Коңурбай таңга маал дааратка чыккан Манасты айбалта менен кара кушка чаап жарадар кылат. Тексттин

жүрүшүндө Коңурбайга Манастын талуу жери (далысынын үстүндөгү алакандай түгү) жөнүндө кабар берилбейт бирок, “Манас баатыр өлдү” деген сапты берүү менен сөздүн кудурети канчалык күчтүү экенине басым жасалат.

М.Мусулманкуловдун вариантындагы каармандардын образдарын талдоодо эпостун негизги кыймылдаткыч күчү болгон Манас жана анын тегерегиндеги башкы каармандарга токтолобуз. М.Мусулманкуловдун вариантындагы образдардын типтүүлүгү жана С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарындагы негизги каармандардын образдарынан айырмаланган портреттик сүрөттөөлөр, мүнөздөргө көңүл бурулат.

М.Мусулманкуловдун вариантында негизги каармандардан Жакыптын образы көңүлдү бурат. Анткени, бул вариантта Жакыптын мүнөзүндөгү башка варианттарга салыштырмалуу Манаска боору ооруп, жаны ачыган, анын ден соолугун аяган сыяктуу адамдык сапаттарын ачып берген саптар кездешет. Мисалы, С.Каралаевдин вариантында Жакып менен Манастын ортосунда карама-каршылыктуу мамиле курч деңгээлде, агрессивдүү маанайда сүрөттөлөт. Кыргыздар Ала-Тоого көчүп келип, Манас өзүнө ат тандоодо Жакып уулуна кайдыгер мамиле жасайт, Каныкейге үйлөнөөрдө калың бербей, тескери карайт. Манас Жакыптын зар какшап, кудайга жалынып жүрүп көргөн баласы бирок, Каралаевдин вариантында Жакыптын ата катары мамилеси серт, мүнөзү корс, ачуулу, айтканынан кайтпаган, мээримсиз, дүнүйөкор, зулум катары чагылдырылган:

“Уулум Манас, өлсөңчү!

Өрттөй уулум өлдү, – деп,

Өмөлтө кырып малымды

Ушу жерге көмсөмчү!

Кетирдиң далай алымды,

Ичкиликке жоготтун,

Сан карадай малымды.

Укпай койдун сөзүмдү

Көп малымды түгөтүп,

Көммөй болдуң өзүмдү [С.Каралаев, 2019: 334-б.]. С.Каралаевдин вариантында көңүлдүн борбору негизги каарман Манаска гана бурулуп, ал эми Жакыптын ата катары образы реалдуу ачылган эмес. Эпосто Жакып Манастын билинбеген ички душманы катары бир жактуу гана терс мүнөздө көрсөтүлүп калган.

С.Орозбаковдун вариантында С.Каралаевге салыштырмалуу Жакыптын образындагы оң, терс мүнөздөр кырдаалга жараша бир кыйла тең салмактуу баяндалат. Малың чачып, тапкан олжосун карапайым калкка тең бөлүп берген Манастын кылыгына жини келсе да Жакып Манаска жар тандап берүүдө ата катары өзүнүн милдетин жакшы билет. Ал баласынын алдындагы аталык милдетинен кутулуу үчүн жер кыдырып, эл аралап, кыздын калыңын төлөп Манасты үйлөндүрөт. Жакып Манастын ар бир кылган ишине кийлигише бербейт, ылайыктуу жерде өз кеңешин берет, кара ниеттенип бузукулук иштерди жасабайт.

М.Мусулманкуловдун айтуусундагы вариантта Жакып менен Манастын ортосундагы ата-бала мамилеси жогорудагы манасчыларга салыштырмалуу бир кыйла жумшартылган формада берилген. Мында Жакып камкор, баласаак, мээримдүү ата:

Төрт жашында эркелеп,

Атасы Жакып жетелеп,

Курган Жакып телчитип, [М.Мусулманкулов, 2017: 472-б.]. Жакып Манастын балалыгындагы тентектигине, мал-мүлктү чачкан ысырапкорчулугуна ачууланганы менен эр жеткен Манас согушка аттанса амандыгын тилеп, батасын берип, келер жолун күтүп кабатырланат:

Ошо күнү бай Жакып,

Манас түшүп эсине,

Балам келер бекен деп, [М.Мусулманкулов, 2017: 439-б.]. Душманды жеңип келсе садагасын чаптырып, карапайым калктын батасын алып түлөө өткөрөт:

Манас түштү бастырып,

Бай Жакыптын үйүнө,

Бай Жакыптын көзүнө

Көрүнгөн жок дүнүйө. [М.Мусулманкулов, 2017: 166-б.]. Кортук баштаган жер коруган топ калмак Жакыпты сабап жатканда таяк жеп жатып кылчактап Манаска тынчсызданат:

Уруп жүрөт Жакыпты,

Жаш карысы жабылып,

Көпчүлүктөн токмок жеп,

Бай Жакып артын карады,

“Жаш балам кантер экен” – деп,

Бай Жакып ичтен санады [М.Мусулманкулов, 2017: 32-б.]. Жакып Манастын балалыгындагы шоктугуна капа болуп, ачууланып, жаны ачыганы менен Манаска кара ниеттик кылбайт. Уулга ылайыктуу жар тандап берүү, үйлөндүрүү атанын милдети деп билет.

М.Мусулманкуловдун вариантында өрт жана кызыл түскө өзгөчө басым жасалат. Каармандар алдын ала боло турган окуя тууралуу аян түшүндө негизинен жалындаган өрттү көрөт. Мисалы, Чыйырдынын боюна бүтөрдө көргөн түшүндө:

Этегимден өрт көрдүм,

Этектен чыккан жалынга,

Ааламдын баарын өрттөдүм [М.Мусулманкулов, 2017: 15-б.].

Панус кандын Манастын колу келер алдындагы көргөн түшүндө:

Жерди-сууну өрттөдү,

Өрт Ааламды каптады,

Өчүрөр киши таппады [М.Мусулманкулов, 2017: 169-б.].

Шооруктун кызы Акылайдын көргөн түшүндө:

Төр жагымдын баарысы,

Кызыл жалын өрт болуп [М.Мусулманкулов, 2017: 232-б.].

Жети хандын окуясында Төштүктүн аялы Кенжеке түш көрөт:

Кызыл өрткө саласың,

Кырааным Төштүк жаныңды,

Дүнүйөнү өрт алып,

Түшүмдө көрдүм жалынды [М.Мусулманкулов, 2017: 478-б.].

Мисалдардын баарында Манастын эр жүрөктүүлүгү жана анын баатырдык иш-аракеттери аллегориялык түрдө жалындаган өрткө салыштырылат. Молдобасан манасчы Баатырдын сырткы турпатын, ички жан-дүйнөсүн же окуяга карата анын реакциясын, эмоциясын билдирүүдө өрттү, чагылганды, кызыл түстү көбүрөөк пайдаланган. Мисалы, каармандардын Манаска байланыштуу көргөн аян түштөрүндө өрттү, чагылганды көрүшү, алты кандын кутумунда каарданган Манастын кызыл кийиниши ж.б. Бул абал фольклористикада адамдын сырткы көрүнүшү менен анын ички дүйнөсүнүн (ачуулануу, жинденүү) ортосундагы параллелдүүлүктү (бирин бири толуктоочу) түшүндүрөт. С.Орозбаковдун, С.Каралаевдин тексттеринде “Оттой көзү жайнаган”, “Оозунан чыккан илеби, От жалындай шыркырап” деген саптарда от баатырдын сын-сыпатын, абалын айкындоодо көркөм каражат катары колдонулат. М.Мусулманкуловдун вариантында да “Кызыл мунар жаркырап, Кызыл жалын шаркырап”, “Найзасынын учунан, Кызыл жалын шыркырайт”, “Көзүнөн аккан чыркырап, Кызыл жалын чок болуп” ж.б. саптар ушундай эле көркөм милдет аткарып, башка манасчыларга караганда бул вариантта кызыл түс бир кыйла жыш колдонулган. Манасчы Манастын каарын жалындап күйгөн өрткө салыштырып, кызыл кийим кийгизүү менен баатырдын сүрүн ого бетер арттырат.

Өрттөй көзү жайнаган,

Өжөрлөнүп кыйкырса

Өзү миңди жайлаган.

Кан чеңгелдеп туулган,

Кызыл кийсе белгиси,

Качырган жагы чуулган [М.Мусулманкулов, 2017: 496-б.].

Кызылдан таажы салынып,

Кырк чилтенге жалынып,

Айкөл Манас баатырың,
Кызылдан олпок жамынып,
Кырмакка келди камынып [М.Мусулманкулов, 2017: 238-б.].
Кызыл кийсе кылмакчы,
Жанын койбой кырмакчы [М.Мусулманкулов, 2017: 395-б.].
Кызылды Манас кийгенде,
Кылым жандан түңүлүп [М.Мусулманкулов, 2017: 495-б.] ж.б.

Манастын образындагы анын баатырдыгын, эр жүрөктүүлүгүн айгинелеген, душманын тырмагынын учуна да теңебеген, согушудан мүлдө коркуп койбогон азаматтыгын көрсөткөн, жалпы эле дүйнөлүк эпикалык негизги каармандарга мүнөздүү болгон баатырдык кенебестик көөнө мотивди тастыктаган саптар М.Мусулманкуловдун вариантында да салттуу айтылат.

Эпос оозеки жашоосунда узак мезгилдерди башынан өткөрүп, сюжеттик катмарланууга дуушар болуп, эволюциялык баскычтардан өтүп келсе да негизги каармандын образындагы байыркылык белгилер сакталып калган. Мисалы, Манас, Коңурбай, Жолой сыяктуу негизги баатырлар ж.б. алп дөөлөрдүн образдарындагы портреттик сүрөттөөдөгү архаикалык белгилер эпостун көп варианттарында туруктуу кездешет. Манастын образындагы магиялык колдоочуларынын болушу, анын башкалардан өзгөчөлөнгөн алп уйкусу, сүрдүү, коркунучтуу, гиперболикалык портрети сыяктуу типтүү белгилери М.Мусулманкуловдун вариантанда да айрым майда деталдык айырмачылыктары менен сакталган. Мисалы, С.Каралаевдин вариантында Коңурбай, Жолой, Малгундун портреттик сүрөттөөлөрүндө колдонулган “Көзү көлдүн быткылдай, көрүнгөндү жуткудай” деген архаикалык типтүү сүрөттөө М.Мусулманкуловдо Коңурбай жана Манастын образдарында пайдаланылып, баатырлардын сүрдүү, каардуу, жүрөктүн үшүн алган коркунучтуу өң-келбети чагылдырылат:

Муруну тоонун кырдачтай,
Муруту чөлдүн камыштай,
Көзү көлдүн буткулдай,

Көрүнгөндү жуткудай,
Ар мүнөзүн караса,
Ажыдаар болсо туткудай.
Сакалы саадак кабындай,
Муруту Букар шабындай,
Көзүнөн чыккан ызгаары,
Көрүктүү оттун жалындай [М.Мусулманкулов, 2017: 219-б.].

Коңурбайдын образында:

Көзү көлдүн быткылдай,
Көрүнгөндү жуткудай,
Сакалы көлдүн камыштай,
Жакжайылып каштары,
Муруту чөлдүн камыштай,
Тик сайылып алыптыр,
Мурундарын карасаң,
Ар муруттун бир кылы
Ай балтанын сабындай [М.Мусулманкулов, 2017: 143-б.].

Манастын физикалык дене мүчөсү, сырткы турпаты, жүз көрүнүшүнүн элесин сүрөттөгөн туруктуу портреттик мүнөздөмө мисалы, С.Орозбаковдун вариантында:

Маңдайы жазы, башы кууш,
Бар боюнда турат тууш,
Кочкор тумшук, кош кирпич,
Көркү калча, көзү тик,
Жалаяк ооз, жар кабак,
Жаагы жазы, ээги узун,
Ээрди калың, көзү үңкүр –
Эр мүнөзү көрүнөт, [С.Орозбаков, 150-б.].

М.Мусулманкуловдо:

Алагар көзү алайып,

Астыңкы эрди шалайып,
Жалаяк ооз, жар кабак,
Жазы мандай, кең далы,
Жаратканда кудурет
Артык болгон арбагы.
Өчөт десе өөрчүгөн,
Өзүн кыдыр ээрчиген, [М.Мусулманкулов, 2017: 159-б.].

С.Каралаевдин вариантында:

Орто бойлуу, кең далы,
Жалаяк ооз, жар кабак,
Артык балан, ары шер,

Таап алсаң жан жолдош [С.Каралаев, 2019: 378-б.]. “Жалаяк ооз, жар кабак” деген типтүү мүнөздөөнү пайдаланган манасчылардын варианттарында Манастын бет түзүлүшүнөн баштап, жалпы туруш турпаты, баатырлык, алптык өзгөчөлүктөрү көз алдыга тартылат. С.Орозбаковдо Манастын оозу, мурду, ээги, көз карашы, каш, кирпичине чейин элестүү сүрөттөлөт. Буга кошумча М.Мусулманкуловдо Манастын колдоочуларына басым жасалып байыркылык формасын коруса, С.Каралаевде баатырлыгы менен бирге достукка бекемдиги көрсөтүлүп адамзаттын реалдуу жашоосуна жакындаштырылат.

Манастын бөрү, кабылан, жолборс, арстан, алпкаракуш, ажыдаар сыяктуу байыркы тотемдик ишенимди чагылдырган колдоочулары эпостун мазмунунун көркөмдүк деңгээлине жана Баатырдын образындагы өзгөчө адамдык касиеттерин ачууга да таасирин тийгизет. Мисалы, С.Орозбаковдун вариантында Манастын колдоочу жаныбарлары:

Жолборс болду жолуна,
Ажыдаар болуп акырып,
Кырк чилтендин бирөөсү
Кабылан болуп бакырып,
Шер болуп бири күркүрөп,

Алпкаракуш арбайып,
Асмандан буту сарбайып,
Манаска жолдош болуптур,
Айбаттуунун баарысы
Ар тушуна толуптур. [С.Орозбаков, 308-б.]
Кайберен кырк чилтен
Балага айтып туруптур, [С.Орозбаков, 213-б.]

М.Мусулманкуловдун вариантында:

Алтын баштуу ак аркар
Астына түшүп маараган,
...Аркасында ак жолборс
Аскердин артын айдаган,
Баатыр Манас комдонуп,
...Алпкаракуш үстүндө
Ала турган өңдөнүп,
Ажыдаар белинде
Чыга турган өңдөнүп [М.Мусулманкулов, 2017: 75-б.]
Алтын баштуу ак аркар
Алдына түшүп маараган,
...Алп каракуш үстүндө
Учуп турат айланып,
...Эр Манастын жанында
Кырк карышкыр кабышат [М.Мусулманкулов, 2017: 109-б.]
Кызыры бар башында,
Кырк чилтен жүрөт кашында, [М.Мусулманкулов, 2017: 115-б.]

Манастын негизги колдоочулары эки вариантта бирдей айтылып, баатырдын образындагы адамдардан өзгөчө жаралган укмуштуу касиеттерин ачып берет. Жолборс, кабылан, ажыдаар – эр жүрөк, күчтүү, өжөр, сүрдүү, каардуу, жеңилбес башкаруучу. Ал эми алпкаракуш – эгемендик, эркиндиктин кабарчысы экенин чагылдырат.

Манастын образы ар түрдүү кырдаалдарда ачылат. 1. Баатырдын өз иш-аракеттери: Ата мекенди душмандардан бошотушу, үзүлгөндү улап, чачылганды жыйнап, элдин эркиндигин камсыз кылышы аркылуу; 2. Сынчы, төлгөчүлөрдүн сын көз-караштары аркылуу ачыкталат. Мисалы, Тейиштин кан шайлашы деген эпизоддо баатырды көрөбүз деп келген сынчылардын байкоолору Манасты жолборско, ажыдаарга салыштыруулары анын ааламга жеткен күчүн, эрдигин эң идеалдуу касиет-сапаттарын аныктайт:

Арт жагына караса,

Ак жолборстун түрү бар.

Маңдайынан караса,

Ажыдаардын сүрү бар.

Кыйкырганда эр Манас

Кырк миң шердин үнү бар.

Кылчайып артын караса,

Ааламды бузчу түрү бар [М.Мусулманкулов, 2017: 319-б.].

С.Каралаевдин вариантында төмөнкү саптар Манастын портреттик образын сүрөттөөгө кошкон табылгасы катары бааланат:

“Майлаган буудай жүздөнгөн,

Күүгүм туман көздөнгөн” [Каралаев С. Манас]. Ушул эле саптар

М.Мусулманкуловдун вариантында Алмамбеттин образында колдонулат.

М.Мусулманкуловдун вариантында Алмамбет төрөлгөндө өзгөчө белгилеринин бири анын көкүлчөн төрөлгөндүгү айтылат:

Кулактын учу тешилүү,

Белгиси түштү кесилүү.

Көкүлү бар башында, [М.Мусулманкулов, 2017: 261-б.]. “Чачтын магиялык касиетке ээ болушу эң байыркы түшүнүккө барып такалат. Ал түшүнүктө чач менен жан тыкыз байланыштуу болуп эсептелинет” [М.Мукасов, 2000: 7-б.]. Бирок, Алмамбеттин көкүлү анын жаны менен карым-катышта каралган эмес, жөн гана символдук белги катары анын карапайым адамдардан өзгөчөлүүлүгүн көрсөтүү үчүн гана колдонулган.

Себеби, тексттин жүрүшүндө согуштук эпизоддордо болсун же жөнөкөй турмушта болсун ар кандай оор кырдаалдарга туш болгонунда да анын көкүлү тууралуу сөз козголбойт.

Алмамбеттин эл-жеринен айрылган татаал трагедиялуу тагдыры анын образына таасирин тийгизет. Мисалы, ал мекен темасында ар дайым кайгы, капага чөгөт, алсыздыгын билдирет. Анын өкүнүч менен муңга толгон жүрөгү эл-жер жөнүндө сөз болгондо ар дайым сезимталдашат. Чалгынды жол талашкан Чубак экөөнүн окуясында Алмамбет өзүнүн мекенге болгон сүйүү, уят, ар-намыс, достук, ишеним, берилгендик өңдүү сапаттарын ачып берет. Ал коомдо болуп жаткан ар бир окуяга кылдаттык менен баам салып, жоодо зөөкүр, жан аябас баатыр, ал эми үй-бүлөдө аяр, назик, мээримдүү мамиле керектигин иш-аракети менен жана башка каармандар менен диалогдорунда көрсөтөт. Чоң казатта хан шайлангандан кийинки аскердик тартипти бекем кармагандыгы ал эми казатка аттанар алдындагы Манас менен Каныкейди көрүштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзгөндүгү анын бул сапаттарын айкындайт. Алмамбеттин сырткы портреттик мүнөздөмөсү Көкчөдөн келе жаткандагы сюжеттик окуяда даана ачылып берилет. Мисалы, Алмамбет С.Орозбаковдун вариантында:

Кең көкүрөк, сом далы,

Туткандын чыгар далдалы,

...Азуусу албарс, уу тырмак,

Арстандардын бири экен,

...Качыргандан токтобос

Камандан алган мүнөзү,

Кайгырып жоодон шашпаган

Жолборстон алган мүнөзү, [С.Орозбаков, 2006, VI: 402-б.].

М.Мусулманкуловдо:

Ала-Тоодой бою бар,

Эңчер бойлуу, кең далы,

Чалкайыңкы кызылдуу,

Отузга чыккан жашы бар,

Ойротту бузган каркыбар.

Бетинен нуру төгүлөт,

Бериштелүү көрүнөт [М.Мусулманкулов, 2017: 313-б.].

Каармандай түрү бар,

Кабыландай сүрү бар, [М.Мусулманкулов, 2017: 341-б.]. Алмамбеттин портреттик сүрөттөөсүндө жогорудагы эки манасчынын варианттарындагы жалпылыктар: анын Манастан кем калбаган күчтүү, сүрдүү, эрдиги тотемдик жаныбарлар жолборс, кабыланга салыштырылып анын тайманбас баатырдыгын көрсөткөндүгүндө. М.Мусулманкуловдо Сагынбай манасчыдан айырмаланып, Алмамбеттин түп аталары Айтууган, Күнтууган аталып, жүзүнөн нуру төгүлгөн мифтик түшүнүккө жакын образы кошо чагылдырылат. Алмамбеттин нурдан жаралганы С.Каралаевдин вариантында да “*Орою актан жаралган, Нурдун уулу сен элең*” деп берилет. [С.Каралаев, 2019: 620-б.].

М.Мусулманкуловдун вариантындагы төмөнкү саптар Алмамбеттин ички ал-абалын, башынан өткөргөн кайгылуу турмушун, маанайын билдирет:

Адам көрбөй бир далай,

Жапа болгон жери бар.

Азап тартып алыстан,

Капа болгон жери бар [М.Мусулманкулов, 2017: 314-б.].

Учаарын билип Алмамбет,

Коноорун билбей калганы [М.Мусулманкулов, 2017: 672-б.]. Бул образдуу эки сап Алмамбеттин жашоодо көп нерседен жарым калганын, окуусун толук бүтпөй калышы мисалы, С.Каралаевдин вариантында Кожожаштан бир жыл кем окуганы, М.Мусулманкуловдун вариантында Шыпшайдардан аз илим үйрөнгөнү (М.Мусулманкуловдун вариантында Кожожаш менен Шыпшайдар экөө эки башка кейипкер), туулган жеринен, элинен ажырашы баатырдын көөнүндө, жүрөгүнүн түпкүрүндө бир бөксөлүк бар экени анын чоң казаттагы Сыргак менен диалогунда тереңирээк ачылат.

Ар түрдүү кырдаалдарда адамдын башына оор тагдыр туш болгонун, азапка батып, кыйын абалга түшкөнүн анын колдонгон буюму аркылуу билүүгө боло тургандыгы жөнүндөгү мотив дүйнөлүк эпикалык чыгармаларда көп кездешет. Карело-фин элдеринин “Калевала” эпосунда мергенчи Ильмаринен өзүнө өмүрлүк жар издеп алыска аттанып жатып, энесине колдонуп жүргөн чач тарагын эгерде ушул тарактан кан чыкса мени өлдү деп бил, деп эскертип таштап кетет. Уулун төрт көздөп күткөн энеси бир күнү тарактан кан чыгып жатканын көрүп, Ильмаринендин өлгөнүн түшүнөт. Ушуга окшош сюжеттик мотив башкыр элинин “Урал батыр” жомогунда да айтылат. Өлүмгө каршы булактын суусун издеп жолго чыккан Урал, Карагаш аттуу кызга жолугат. Баатыр Карагашка колундагы өзү жасап алган үйлөмө аспабы курайды берип “эгерде ушул курайдан сүт акса анда мени жеңишке жетти деп, а эгерде кан чыкса анда мени өлдү деп бил” деп тогуз баштуу дөөгө каршы согушка аттанат. Карагаш курай аркылуу баатырдын өлү же тирүү экенин билип турат. “Манас” эпосунда Алмамбеттин башына кыйындык түшкөнүн Манаска өзүнүн аты, курал-жарактары түшүндүрөт:

Тулпардын баары тер болуп,

Кылычтын баары кан болуп, [М.Мусулманкулов, 2017: 308-б.]. Курал-жарактардын ордунан козголуп, согушка барып келгендей канга боёлуп, мамыда байланган аттар алыстан чарчап келгендей тер басып, мурдунан буу чыгып турганын көргөн Манас, Алмамбеттин башына келген кыйынчылыкты жана өзүнүн да жаны-руху согушка катышып келгенин түшүнөт. Бул сюжеттик окуя классик манасчылардын көпчүлүгүндө жана М.Мусулманкуловдо да кездешет. “Калевала” жана “Урал батырда” бул мотив каармандын өзү колдонгон буюму аркылуу байыркылык формасында берилген болсо “Манас” эпосунда “Алмамбеттин окуясында” каармандын эң жакын досунун колдонгон буюмдары аркылуу билинип, трансформацияланган түрдө кездешет. Баатырлардын арбагы душмандарга каршы Алмамбетти колдоп, согушка чыгышы жөнүндөгү бул эпизод

шамандык ишенимден бери карай келе жаткан арбак колдоо ишеними менен да түшүндүрүүгө болот. “Арбак – касиеттүү күч жалаң өлгөн адамдарга гана таандык сапат эмес, ар бир адамда боло турган белги, бирок ал сапаттын көрүнүшү үчүн ошол адамдын сөз болуп жаткан жерде жок болуусу сөзсүз шарт” [А.Жайнакова, 1982: 19-б.].

Мусулманкуловдун вариантындагы эпостун катмарларына сиңип кеткен ажыдаар түрдөнгөн, кан жыттанган, жаткан иттей кашы, жан казандай башы бар Жолой, Коңурбай сыяктуу баатырлардын да портреттик мүнөздөгү сүрөттөөлөр да туруктуу сакталат. Коңурбай Манастын душмандарынын эң башкысы жана типтүү образдардын бири. Мисалы, С.Орозбаковдо Коңурбайдын портреттик сүрөттөлүшү:

Өңү бышкан өпкөдөй,
Сакалдары туу куйрук
Сараптан тешип өткөндөй.
Көзү өгөгөн темирдей,
Муруну бар капырдын
Бузулган тоонун сеңирдей.
Түлөгөн жору каштанып,
Өгүздөй болгон чоң доңуз
Өрттөнгөн дөңгөч баштанып.
Мурдун көрсөң бородой,
Эки көздүн чуңкуру
Казып койгон ородой,
Кирпигинин чылпагы
Мергендердин шородой.
Көк күбө тонун жамынып,
Арстандай чамынып,[С.Орозбаков, 2014, VIII-IX: 93-б.].

М.Мусулманкуловдун вариантында:

Баары түрү үрпөйүп,
Чачы типтик үксөйүп,

...Көзү кызыл бөрүдөй,
Көкүрөк чалкар керүүдөй,
Эки ийнинин ортосу
Аска зоонун бийиктей,
Кирпиги типтик ийнедей,
Эки буту далбаңдап,
Сүйрөтүп жүргөн чийнедей.
Таманынын узуну
Алты карыш, алты эли,
Салаасынын арасы
Өлтүргөндөй төрт эли.
Беш колунун узуну
Бешиликти көрүнөт,
Каарданып кыйкыrsa
Алма, жаңгак күбүлөт.
Айкырганда Коңурбай
Асманда булут бөлүнөт,
Аяктай мөндүр төгүлөт. [М.Мусулманкулов, 2017: 640-б.].

С.Каралаевдин вариантында:

Мурутунун бир талы
Айбалтанын сабындай,
Мурду тоонун сеңирдей,
Булкушканды жегидей.
Көзү көлдүн быткылдай,
Көрүнгөндү жуткудай.
Эки көздүн кычыгы
Ачылып калган көргө окшоп,
Ай маңдайдын кеңдиги
Жайлоодогу төргө окшоп, [С.Каралаев, 2019: 693-б.].

Коңурбайдын портрети мисалдарда көрүнүп тургандай баатырдык айбаты, ачуулу, жан кечтилик сүрү менен бирге анын турпаты, кабак-кашы, өңү-түсү эпикалык душмандарды сүрөттөөдө салыштырма түрүндө колдонулган бузулган, кырылган, сынган, алжайган, жакжайган, капкара, кир деген түшүнүктү берген терс сын-сыпаттар менен түзүлгөн. С.Орозбаков менен М.Мусулманкуловдун варианттарында олуттуу айырмачылыксыз Коңурбайдын денеси жана келбети: көзү, кашы, кирпичи, чачынан бармагына чейин элестүү берилип, устат менен шакирттин ортосундагы таасирленүү байкалат. Орозбаков жана Каралаевде Коңурбайдын жүз келбети сүрөттөлсө, Мусулманкуловдо жүзү, колу, буту бүтүндөй физикалык туруш-турпаты элестүү тартылат.

М.Мусулманкуловдун вариантында каармандардын сырткы портреттик сүрөттөөлөрү менен бирге ички жан дүйнөсү, окуяга карата ысык-суук мамилесине да көңүл бурулган. Мисалы, С.Орозбаков менен М.Мусулманкуловдун Манастын чоролору менен Алтайда ордо ойноп жатканда Эсенкандын соодагер-тыңчыларынын келишин баяндаган сюжеттик окуяны баяндоо стилин Р.Сарыпбеков мындайча талдаган: “Орозбаковдо Манас менен кербенчилердин беттешүүсүн кандайдыр бир өз ара ички менменсинүү, бири-бирине кыр көрсөтүү мүнөзүндө: Манастар келген кербендерди теңине албай ордону атышып, ойноп-күлүп жатышканы, кербенчилер да ошого жараша теңсинбегендиги сүрөттөлөт. Ал эми Мусулманкулов ушул деталдын экинчи жагына – кербенчилердин Манаска туш болгон кездеги тышкы кебетелерине, түрүнө кеңири түрдө токтолот. Алардын алыстан жол жүрүп келгенине, жүдөө кебете-кешпирлерине толук мүнөздөмө берет” [Р.Сарыпбеков, Кыргыз адабиятынын тарыхы. 2-том. 2004: 317-б.].

Манас менен кармаша албай качып кеткен Жолойдун окуясы салттуу эпизоддордун бири. Бизге белгилүү болгон көпчүлүк варианттарда жеңишке жетише албай, ойлогон ою ордунан чыкпай арданган Жолойдун ички сезимдери үстүртөн гана сыйдамдап айтылып, толук ачылып берилген эмес.

Мисалы С.Каралаевдин вариантында жеңилерин сезген Жолой күндү бүркөлтүп, туман түшүрүп качып кеткени эле баяндалат [С.Каралаев, 2019: 153-б.]. Ал эми М.Мусулманкуловдун вариантында качып бара жаткан Жолойдун уятына чыдабай жаны ачыган ички дүйнөсү түстүү боёктор менен ачык жана психологиялык жактан терең чагылдырылган. М.Мусулманкулов окуяны баяндоодо негизги көңүлдү каармандардын образдарына буруп, алардын сырткы турпаты менен бирге ички дүйнөсүндөгү сезимдерин, толгонууларын сүрөттөө жагынан жогорку чеберчилигин көрсөткөн. Мисалы, Жолой, Манасты байлап кетем деп келип, ойлогон ою ишке ашпай, качып барып жашынып отурган жеринде ызаланып, жол ортосунда кыйналганы, элине кетейин десе өз элинде кадыр-барктын үстүндө баатыр, балбан Жолой деген атакты алып жүрүп Манас менен кармашууга алы келбей артын карабай качканына өзүнө-өзү нааразы болуп, кайрылып барып кайра согушайын десе Манастын сүрүнөн коркуп, намыс менен коркуу деген эки сезимдин ортосунда айласын таппай куруйт. Манасчы Жолойдун жан дүйнөсүндөгү өлүм менен намыс, уяттын ортосундагы тирешүүнү, жана анын образындагы ички психологиялык толгонуусун терең драматизмде чагылдырган:

Эптеп качып келатам,
Эл чогулуп сураса,
Не түрлүү кылып кеп айтам?
Же бир сайышып көрбөсөм,
Же беттешип жоодон өлбөсөм,
Айтаарыма жообум жок,
Жаңылды десем огум жок,
Чабышты десем жара жок,
Мындай кыйын балээ жок.
...Бир беттешип сайышпай,
Бу качканым эминем,
Ушу кылган ишимди,

Кутулбаймын жемеден.

Эсенкан кебим тыңшаса,

Сайыштым деп мен барсам,

Бүткөн боюм таптаза,

Акылымдан шаштым деп,

Кантип айтам качтым деп, [М.Мусулманкулов, 2017: 79-б.].

М.Мусулманкуловдун вариантында ар кандай кырдаалдарга туш болгон каармандын ички сезимдери, ой-толгоосу, кабак-кашына чейин элестүү берилген. Тактап айтканда каармандын ички жан-дүйнөсүндө уйгунуу болгон ой-сезимдери даана көрүнүп турат. Бул жагынан манасчы өзүнүн эпостун каармандарынын ички психологиялык абалын сүрөттөөдө чебер экенин көрсөткөн. Буга Жолойдун образы күбө.

Мусулманкулов каармандардын мүнөзүн түзүүдө пайдаланган айрым майда деталдарды тулпарлардын образында да колдонгон. Мисалы, чалгынга барбай калганына арданган Чубак таарынып кеткенде артынан Бакай Аккуланы тартууга жетелеп жөнөйт. Ошондо Аккула тартууга кетип баратам деп кайгырып, “күйгөн шамым өчтү, багым байланды, Алгара менен жол талашып жүгүрө албайм, андан кем болдум” деп бышкырып, убайым тартат [М.Мусулманкулов, 2017: 566-б.]. Бээжинди көрбөй, Алгара менен алышып, өз күчүн, күлүктүгүн көрсөтө албай кетип бараткан Аккуланын образын манасчы анын жан дүйнөсүндөгү намыс, уят, өкүнүчкө толгон ички сезимдери аркылуу ачып берет. Бүтүндөй уруунун, жети кандын алдында өз туугандары Манасты уятка калтырып, согуш алдында таарынып, дердеңдеп, алды-артын ойлонбой кетип калган Чубакка тартууга баргысы келбей, кыйыктанып, арданган аттын ой-жүгүртүүсү аркылуу манасчы Аккуланын айбан да болсо адамдан артык мал экенин дагы тереңирээк чагылдырып берген.

Бул вариантта баатыр кыздардын образдарына да көңүл бөлүнөт. С.Орозбаковдун вариантында Манас менен Кыз Сайкалдын жолугушуусу Тейиш кандын тоюнда эр сайыш оюну учурунда кыска бир сюжеттик окуя

катары кыстырылып берилет. М.Мусулманкуловдун вариантында Сайкалга бир элдин баатыры, эл-жердин коргоочусу катары айрыкча басым жасалып, Манас менен Сайкалдын жекеге чыгышы атайын эпизод түрүндө айтылат. Кыз Сайкал бул вариантта калмактын каны Каткаландын талаадан таап алган “*Энесинин айбы жок, Атасынын дайны жок*” кайыптан бүткөн, өзгөчө, кереметтүү жаралган кызы [М.Мусулманкулов, 2017: 362-б.]. Ал Манас, Алмамбет сыяктуу эле ашкан эр жүрөк, элин-жерин душмандардан коргогон эл четинде жоо бетиндеги баатыр. Манас менен Сайкалдын жекеге чыгышы бардык эле классик манасчылардын варианттарында кездешкен салттуу эпизод. Ал эми бөтөнчөлүгү ар кайсы варианттарда алардын жекеге чыгышына түрткү болгон мотивдин ар түрдүүчө берилиши. С.Орозбаковдо жогоруда айтканыбыздай Манас Каныкейге үйлөнгөнгө чейин, Тейиш кандын тоюнда көңүл ачуу максатында эр сайыш оюну ойнолуп калмактардан Сайкал, кыргыздардан Манас чыгат. С.Каралаевде Манас Каныкейге үйлөнгөндөн кийин Сайкалдын баатырдыгын угуп аны сынап көрүү үчүн, эби келсе аялдыкка алуу үчүн чоролору менен атайын барып баатыр кыздын жылкысына тиет. М.Мусулманкуловдун вариантында Манас Каныкейге үйлөнгөнгө чейин алгач Манастын даңкын алыстан уккан Сайкал өзү барып кыргыздын жылкысына тийип, Манас менен чабышып, күч сынашмакка, ажал жетсе өлмөккө жөнөгөндө кызды, айлындагы аксакал карыя токтотуп калат. Эпизоддун мындан аркы өнүгүшү С.Каралаевдин вариантына үндөшүп турат. С.Орозбаков менен М.Мусулманкуловдун варианттарында Манас менен Сайкалдын эр сайышы Манас Каныкейге үйлөнгөнгө чейин айтылат. Бирок Орозбаковдун вариантында эки баатырдын акыреттик жар болушу ошол замат эмес, кийин Манастын өлүмүнө жакын эскерилет. Сайкалдын эмне себептен Манаска турмушка чыгуудан баш тарткандыгын С.Орозбаков түшүндүргөн эмес. Ал эми М.Мусулманкулов Сайкалдын Манаска акыреттик жар болушунун себебин баатыр кыздын эл-жер үчүн кызмат кылып, дүнүйөдөн так өтөм деп өзүнө өзү ант берип койгондугу менен түшүндүрөт. С.Каралаевдин вариантында бул мотив

башкача өнүттө чечмеленет. Баатырдыгы эле эмес, акылдуулугу менен да бааланган Сайкал калк энеси Каныкейдин төшөгүн тепсеп үстүнө токол болуп баруудан баш тартып, Манаска о дүйнөлүк жарың болоюн деп билдирет. С.Каралаевде Сайкалдын Манаска акыреттик болушу баатыр кыздын аялдык акылдуулугуна, кыргыздын ырым-жырымына байланыштырылса, М.Мусулманкуловдо Сайкалга эркектик мүнөз берилет, ал антка бек турууну, элинин тынчтыгын коргоо, эл үчүн кызмат кылууну баарынан артык көрөт.

М.Мусулманкуловдо Сайкалдан сырткары Карабөрктүн образы да баатыр кыздардын катарын толуктайт. Ал Манаска тийгенге чейин атасы Кайып кандын аскерлеринин арасында жоо кийимин кийинип, эркектерден кем калышпаган жаа атып, найза сайып, кылыч чабышкан баатырдык аракеттери көрүнөт. Кайып кан Манаска багынып берип, Карабөрк Манаска жар болгондон кийин Карабөрктүн баатырдык иштери пассивдешип (ал тургай жок болуп) жөнөкөй аялдын образына өтүп кетет. Ал эми С.Каралаевдин вариантында Манастын Карабөрккө үйлөнүшү айтылбайт, бул вариантта Каныкейдин баатырдык образы буга мисал болот. Атасынын төрүндө эркелеп жүргөн баатыр кыздардын образы турмушка чыккандан кийин алар баатырдык сыпатынан айрылып жөнөкөй эле үй кожойкесине айланганы башка дүйнөлүк эпикалык чыгармаларда да кездешет. Герман элинин “Нибелунгдар жөнүндө ырда” Гунтердун аялы Брюнхильданын образы буга толук мисал боло алат [Песнь о нибелунгах, 1975: 752 с.]. Мусулманкуловдун вариантында Карабөрктүн сырткы портрети:

Бою бийик чынардай,
Мүчөсү тегиз тынардай,
Көкүрөгү жолборстой,
Кайраты катуу шерге окшойт.
Калмактын кызы Карабөрк
Кыздан чыккан эрге окшойт – деп сүрөттөлүп,
Калкына кыйын баркы бар,

Кайнаган калмак калкы бар,

Мени жыгып ким сайса,

Тиemin деген анты бар [М.Мусулманкулов, 2017: 114-б.]. Баатырларча жекеге чыгып сайышып ким жеңсе ошого турмушка чыгууга ант бергени айтылат. С.Орозбаковдо Манастын энеси Чыйырдынын мурунку аты Шакан болсо, М.Мусулманкуловдо Карабөрктүн мурунку аты Шакан деп, башындагы кийген бөркүнөн улам Карабөрк аталып калганы айтылат:

Өзүнүн аты Шаканбек

Кийинки аты Карабөрк.

Карабөрк деген себеби,

Эркек сындуу көркү бар,

Башында кара бөркү бар,

Карабөрк деп ат коюп,

Эл ошондой шарт коюп [М.Мусулманкулов, 2017: 164-б.].

Эпосто ар бир жортуулдагы жеңиштин негизги өзөгүн кырк чоро түзүп турганы белгилүү. “Атактуу Келдибек, Балык өңдүү өз доорунун алп манасчыларынын түшүнө Манастын кырк чоросу киргени айтылат. Келдибек манасчынын түшүнө Манастын кырк чоросу кирип анын үйүндө түнөп өтөрүн ал эми С.Орозбаковдун үйүндө түштөнүп өтөрүн айтышат. Кырк чоро түштөнүп эле өткөн С.Орозбаковдун манасчылык жогорку талантка эгедер экени маалым, ал эми түнөп өткөн Келдибектики андан да жогору болсо керек” [Р.З. Кыдырбаева, 2004: 15-б.]. Бул айтымда кырк чоронун манасчыларды колдоочулук касиети көрүнүп турат. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы эпостун сюжеттик линиясында Манастын кырк чоросу эр жүрөк, баатыр, согуштагы жан-жөкөрлөрү катары гана сүрөттөлбөстөн оозунда мөөрү бар, айткан сөзү кабыл болгон олуя катары да баяндалат. Мисалы, Семетей салттуу эпикалык сюжетте Кошойдун берген батадан туулган бала деп билинет. М.Мусулманкуловдо Каныкейге Көкөтөйдүн ашында Кошой жана Чоң казатка аттанып бараткан кырк чоро да бата берет:

Артын кудай жалгасын,

Ак элечек жубандын,
Аркасында калбасын,
Бата берип баарыбыз,
Кабыл кылса кудурет,
Эркек бала кармасын,
Эч арманы калбасын [М.Мусулманкулов, 2017: 529-б.].

Манас жана анын кырк чоросуна Каныкейдин камдаган сарамжалы чоролорду эле эмес, бүтүндөй журтту ыраазы кылат.

Бул вариантта адамдын кыял-мүнөзүнө, кабак-кашына жараша жаратылышта аба-ырайынын өзгөрүшүн тактап айтканда пейзаждык параллелизмди көрүүгө болот. Алмамбет артынан келген Чубакка ачууланган сайын аба-ырайы да аны менен бирге каарын төгүп, шамал согуп, жамгыр жаап, арты карга айланып баатырлардын муруттарына муз тоңот [М.Мусулманкулов, 2017: 581-б.]. Алмамбет менен Чубактын чырына күбө болгон Манас ачууланып, анын да заары бетине чыгат. Манас каарданганда анын колдоочу жаныбарлары жолборс, карышкыр, ажыдаар-жылан, кайберендер, жана кырк чилтен келет. Булар баатырды тегеректеп коргоп, жанына жакын жологон а түгүл Манастын атына бир ооз жаман сөз айткан адамды чагып алууга даяр турушат. Согуш учурунда же Манастын башына кандайдыр бир оор тагдыр туш болгондо анын тотемдик колдоочуларынын ар дайым чарк айланып колдоп жүрүшү негизинен бардык манасчылардын варианттарындагы салттуу мотивдердин бири. Бул мотив Манастын образындагы тотемдик ишеним менен түшүндүрүлөт.

Пейзаждык сүрөттөөлөр М.Мусулманкуловдун вариантында жыш колдонулат. Манасчы Ала-Тоонун ар бир аймагынын жаратылыш кубулуштарын, жаныбарлар менен өсүмдүктөр дүйнөсүн, табияттын көз жоосун алган көркөмдүгүн көзгө сайгандай жогорку чеберчиликте элестүү ачып берген. Мисалы, Ат-Башынын сүрөттөлүшү:

Тескейинин баарысы,
Кулап жаткан карагай,

Ортосу токой чер болгон,
Ошондой сонун жер болгон.
Күнгөйү малга жай болгон,
Семирип малы май болгон.
Агыны катуу суу болгон,
Аркайган бийик тоо болгон [М.Мусуланкулов, 2017: 358-б.].

Алайдын сүрөттөлүшү:

Бетеге белден бураган,
Белестен элик чураган,
Ак чөбү белден бураган,
Аркары түздө чураган,
...Атыр жыттуу салкын жел, [М.Мусуланкулов, 2017: 205-б.].

Таластын сүрөттөлүшү:

Өзөнү токой өзү түз,
Тескейи тулаң бетеге,
Күнгөйү шыбак барпайган,
Тоолору бийик заңкайган.
Адырын кийик өрдөгөн,
Аркары төрдө төлдөгөн,
Адырынын бийиги,
Аркар, кулжа аралаш,
Жайылып жүрөт кийиги.
Салкын аба жери бар, [М.Мусуланкулов, 2017: 91-б.].

Эрименин сүрөттөлүшү:

Камыштары устундай,
Кекилиги кузгундай,
Улары бар улактай,
Тоодактары токтудай,
Жыбыттары коктудай,
Кумурскадай жайнаган,

Кумуна оттоп ойногон,
Кумунда жылан сойлогон.
Жан-жаныбар жайнаган,
Сандугач булбул сайраган.

Ак сары менен кулаалы,

Адырда учуп жайнаган [М.Мусуланкулов, 2017: 273-б.].

Эпостун сюжеттик көлөмү манасчылардын билимине, импровизациясына жараша өсүп-өнүккөн. Бирок, канчалык таланттуу манасчы болсо да ал өзүнөн мурунку манасчылардын айткандарын угуп, тарбияланган, эпостун негизги өзөктүү окуяларын өздөштүрүп андан соң ага өзүнүн жаңы кошулмаларын киргизген. Манасчы таланты күчтүү айтуучу, куйма кулак болсо да, сюжеттик окуядагы негизги идеялык мазмунду берүүдө автоматтык түрдө өзүнөн мурунку манасчылардын оозунан уккан туруктуу эпикалык формулаларды даяр көркөм каражат катары пайдаланган. М.Пэрринин изилдөөсүндө бул даяр көркөм каражаттар “формула” деп аталып, ооздон-оозго, устаттан шакиртке өткөн эпикалык поэзиянын негизги элементи болуп калган [А.Б. Лорд, 1994: 33-б.]. Эпикалык формулалар манасчылардын эпостун сюжеттик окуяларынын иреттүү, логикалык жактан ырааттуу, системалуу айтылышына көмөктөшүп, салттуу сюжеттик окуяларды бузбай айтууга ошондой эле жеке жаратуучулук мүмкүнчүлүгүн жогорулатууга үйрөткөн. “Эпостун формулалык көркөм тили сюжети түзүүнүн, өстүрүүнүн маанилүү каражаттарынын бири, башкача айтканда, көркөм өзөгү” [А.Жайнакова, 2015: 162-б.]. Мындай формулалар эпостун тексттеринде маанисин өзгөртпөстөн туруктуу сакталып, манасчылардын эсте тутуу жана импровизациялоо жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө негиз болот. Манасчылар тексттин көркөмдүк деңгээлин жогорулатуу үчүн эпикалык формулалардын ичинен сюжеттик формулалардан сырткары поэтикалык формулаларды да кеңири пайдаланган. Изилдөөчү А.Сыдыков “Поэтикалык каражаттардын угуучуну заматта эпос дүйнөсүнө алып кирип кетүүгө мүмкүндүк бере турган” күчтүү эпикалык касиетин белгилеген

[А.Сыдыков,1974. С. 64]. Туруктуу поэтикалык формулалардын бир нече түрлөрү М.Мусулманкуловдун вариантында да кездешип, негизги каармандардын портреттик, кийим-кече, курал-жарак, минген аттарын сүрөттөөлөрдө, согуштук эпизоддордо кеңири пайдаланылган. Изилдөөчү Г.Жамгырчиева поэтикалык формулаларды төмөндөгүдөй структуралык бөлүктөргө ажыратып, ар бир формуланын жеке өзгөчөлүктөрүнө токтолгон. Алар: 1.Баяндагыч формулалар; 2.Портреттик мүнөздөмөдөгү формулалар; 3.Атрибутивдик формулалар; 4.Формула-сентециялар; 5.Жардамчы же өткөөл формулалар; 6.Каармандардын речиндеги кайрылуу иретиндеги формулалар [Г.Т. Жамгырчиева, 1995: 12-б.]. М.Мусулманкуловдун вариантында да мындай поэтикалык формулалар негизги каармандардын образдарын ачып берүүдө жана алардын түрдүү иш-аракеттерин, согуштук эпизоддорду, курал-жарактарды сүрөттөөлөрдө колдонулган. Негизги каармандар Манас, Кошой, Бакай, Жолой, Коңурбай сыяктуу баатырлардын образдарын ачып берген баштапкы эпикалык формулалар контекстке же окуянын өнүгүшүнө жараша айрым сөздөрдөн гана айырмачылыктар көрсөтпөсө, негизинен С.Орозбаков менен М.Мусулманкуловдун варианттарында бири-бирине өтө жакын айтылат. Мисалы, Бакайдын “Астыда жүрсө ак жолтой, Артта жүрсө сан колдой” акылман-билгичтиги, Манас менен Кошойдун “Үзүлгөндү улаган, Чачылганды жыйнаган” баатырдык-патриоттугу, Жолойдун “Алты батман буудай жеп дан жыттанган, Алты калмак бир союп кан жыттанган” соргоктугу, зөөкүрдүгү, Коңурбайдын амалкөйлүгүн чагылдырган саптар салттуу өзөктүү окуяларды айтуучу манасчылардын дээрлик бардыгында кездешет. М.Мусулманкуловдун вариантындагы каармандардын образдарындагы айрым туруктуу пайдаланылган поэтикалык формулалар буга чейин да талданып келген [Р.Кыдырбаева, Р.Сарыпбековдордун эмгектеринде].

Баатырдык эпостордун эң негизги сюжеттик өзөгү болгон **согуш көрүнүштөрүн сүрөттөөчү поэтикалык формулалар** М.Мусулманкуловдун вариантында да көп кездешет. Согуш талаасындагы

жоокерлердин курал-жарактары мисалы, айбалта, найзалардын башка, төшкө тийип шакылдаган добуш чыгарган аламан урушу С.Орозбаковдо:

Айбалта башка шак тийип,

Найза төшкө так тийип, [С.Орозбаков, 2014, 8-9-т.: 616-б.].

М.Мусулманкуловдо:

Найза төшкө така-так,

Айбалта башка шака-шак [М.Мусулманкулов, 2017: 144-б.].

С.Каралаевде:

Айза төшкө такылдап,

Айбалта башка шакылдап [С.Каралаев, 2019: 431-б.]. Бул поэтикалык формуладагы негизги уюштуруучу “шак”, “так” деген тууранды сөздөр. Согуш талаасындагы курал-жарактардын башка, төшкө тийгенде чыгарган үндөрү кандуу кармаштын картинасын жаратууда согуш көрүнүштөрүн сүрөттөөчү бул поэтикалык формула үч вариантта тең олуттуу өзгөртүүсүз пайдаланылган. Согуш учурунда болуп жаткан процесстин аткарылышын түшүндүргөн көрүнүш М.Мусулманкуловдун вариантында:

Бурут салды бузукту,

Тийип алып жылкыны

Бизге кылды кызыкты [М.Мусулманкулов, 2017: 636-б.].

С.Каралаевде:

Чиймек болду сызыкты,

Кармалашкан душманга

Кылмак болду кызыкты [С.Каралаев, 2019: 454-б.]. “Кызыкты кылуу” деген поэтикалык формуланы уюштурган сөздү пайдаланып, манасчылар согуш пландарынын аткарылышында эпикалык душмандардын башына түшкөн мүшкүл тууралуу баяндашат. “Согуш көрүнүштөрүн сүрөттөөчү формулалар белгилүү деңгээлде баяндагыч формулалар менен окшош” [Г.Жамгырчиева, 1995: 17-б.]. М.Мусулманкуловдун вариантында бул поэтикалык формула согушту баштоонун бир ыкмасы болгон жылкы тийүү менен чогуу айтылып, кыргыздардын кылган иши экинчи тараптын (кытай-

калмактардын) сөзү менен баяндалат. С.Каралаевде үчүнчү жак тактап айтканда манасчынын сөзү менен душмандашкан эки тараптын бири-бирине көрсөтө турган согуштук иштери айтылат. Мусулманкулов да Каралаев да бул поэтикалык формуланы каршылашкан эки тараптын бири-бирине күтүүсүздөн кол салган согуштук “сюрприздерин” баяндоодо пайдаланышкан.

Согуш көрүнүштөрүн баяндаган “кылкылдап”, “былкылдап”, “жаркылдап”, “тарсылдап”, “жылтылдап”, “чабышып”, “кагышып” ж.б. туруктуу сөздөрдүн негизинде түзүлгөн саптар С.Орозбаковдо:

Найзанын учу чабышып,
Аскердин башы кагышып,
Найзанын учу жылтылдап,
Аскердин башы кылкылдап,
Жер союлуп былкылдап,
Туусу тууга урунуп,
Чаң обого бурулуп, [С.Орозбаков, 2014, VIII-IX: 276-б.].

С.Каралаевде:

Аттар араң былкылдап,
Азаматтын көздөрү
Араң чыгып жылтылдап,
Кандуу канга батышып,
...Качпай жатып атышып, [С.Каралаев, 2019: 829-б.].
Айзалары кылкылдап,
Каптап калды былкылдап, [С.Каралаев, 2019: 838-б.].

М.Мусулманкуловдо:

Желектин баары кылкылдап,
Жер козголуп былкылдап,
Аттардын башы кагышып,
Найзанын баары кагышып.
Баатыр, балбан таңдалып,

Баарысы чогуу камданып,
Замбиреги тарсылдап,
Доолбашы барсылдап. [М.Мусулманкулов, 2017: 513-б.]. Согуш учурундагы аламан согушту чагылдырат. Ал эми “оюп”, “союп” деген негизги сөздөрдү манасчылар кырчылдашкан кандуу согуш картинасын баяндоодо колдонушкан. Мисалы, С.Орозбаковдо:

Айбалталап чокусун
Оюп кетип баратыр,
Алты, бештен ар жерге
Союп кетип баратыр, [С.Орозбаков, 2014, VIII-IX: 101-б.].

С.Каралаевде:

Ойрон кылып ар жанды
Оюп Манас турганда,
Оң менен солду кыйратып,
Союп Манас турганда [С.Каралаев, 2019: 832-б.].

М.Мусулманкуловдо:

Орто жерин шер Манас
Оюп кетип баратат,
Эки четин кыраандар
Союп кетип баратат [М.Мусулманкулов, 2017: 237-б.].

М.Мусулманкулов согуш талаасын сүрөттөөдө колдонгон бул поэтикалык формуланы С.Орозбаковдун вариантына жакын пайдаланган.

Көпчүлүк манасчылардын варианттарында учурай турган Манастын мүнөзүндөгү көп күлбөгөн, кээде бир күлсө эч кимдикине окшобогон маңдайкы тиши жөнүндөгү **портреттик-мүнөздөмөгө мисал болгон поэтикалык формула** С.Орозбаковдун вариантында:

Каалгадай кашка тиш,
Калайыктан башка тиш, [С.Орозбаков, 2014, VIII-IX: 80-б.].

М.Мусулманкуловдо:

Кашкая күлүп карк этип,

Кашка тиши жарк этип, [М.Мусулманкулов, 2017: 318-б.].

С.Каралаевде:

Каалгадай кашка тиш,

Калайыктан башка тиш, [С.Каралаев, 2019: 204-б.]. Бул поэтикалык формуладагы өзөктүү сөз – тиш. Көрүнүп тургандай Орозбаков менен Каралаевдин варианттарында бул формула өзгөртүүсүз берилип, башкалардыкына окшобогон Баатырдын тишинин көлөмүнүн чоңдугу жөнүндө айтылса, М.Мусулманкуловдун вариантында тиштин тазалыгына, жаркырактыгына көңүл бурулат.

Манастын образындагы бөрк ал десе баш кескен, баштаган ишинен кайра тартпаган, ачууланса адамдын башын жалмаган баатырдык сапаттарын сүрөттөгөн портреттик образды мүнөздөөчү поэтикалык формула М.Мусулманкуловдун вариантында:

Түгөнөт десе түтөгөн,

Түртүшкөн жоосу жүдөгөн

Өлөт десе өөрчүгөн, [М.Мусулманкулов, 2017: 652-б.]. Же:

Түгөнөт десең түтөгөн,

Түбүнө чейин күчөгөн [М.Мусулманкулов, 2017: 472-б.].

С.Каралаевде:

Түгөнгөн сайын түтөгөн

Түптүү Манас шер ошол,

Өлгөн сайын өөрчүгөн

Өткүр Манас эр ошол [С.Каралаев, 2019: 365-б.]. Мындай формула С.Орозбаковдун вариантында кездешпейт. Бул поэтикалык формуладагы ачкыч сөздөр карама-каршы маанидеги “түгөнүү Х түтөө” (түтөп от болуп күйүү – Ж.Ө.), “өлүү Х өөрчүү” болуп, манасчылар Манастын образындагы баатырдык сапаттарын тереңдетүүдө бул сөздөрдү жардамчы поэтикалык формула катары бирдей мааниде пайдаланышкан.

Салыштыруулар менен айкашып, каармандардын сырткы портреттик көрүнүшүн сүрөттөгөн:

Майлаган буудай жүздөнгөн,

Күүгүм туман көздөнгөн, [С.Каралаев, 2019: 378-б.]. Бул поэтикалык формула С.Каралаевдин вариантында Манастын портретин сүрөттөөдө айтылат. М.Мусулманкуловдун вариантында болсо Алмамбеттин образын жаратууда колдонулган:

Майлаган буудай жүздөнгөн,

Бала ителги көздөнгөн [М.Мусулманкулов, 2017: 597-б.].

Ал эми негизги каармандын душмандарынын портреттик сүрөттөөлөрүндө колдонулган туруктуу поэтикалык формулага башын казанга, кашын жаткан итке салыштырып сүрөттөө туруктуу пайдаланылган. Мисалы, С.Орозбаковдо:

Даш казандай башы бар,

Комдонгон кара дөбөттөй

Эки кара кашы бар.[С.Орозбаков, 2014, VIII-IX: 560-б.].

С.Каралаевде:

Жан казандай башы бар,

Жаткан иттей кашы бар [С.Каралаев, 2019:].

М.Мусулманкуловдо:

Жаткан иттей каштары,

Жан казандай баштары, [М.Мусулманкулов, 2014: 54-б.].

Гиперболалык салыштыруу менен айтылган туруктуу поэтикалык формула “жан казандай баш”, “жаткан иттей каш” деген сөз айкаштарынын жардамында түзүлгөн.

Манастын портретин сыпаттоодо С.Орозбаковдун вариантындагы “алтын, күмүштүн ширөөсүнөн, асман, жердин тирөөсүнөн, ай, күндүн бир өзүнөн” бүткөн деген поэтикалык формуланы пайдаланган Мусулманкулов бул формуланы андан ары өнүктүрүүгө жетишкен:

Жети кабат кара жер

Салмагынан бүткөндөй,

Жети дайра деңиздин

Жаркынынан бүткөндөй,
Аңырайган капчыгай
Алкымынан бүткөндөй,
Абадагы булуттун
Салкынынан бүткөндөй,
Дайрадагы жайсандын
Каарынан бүткөндөй,
Ажыдаар жылаандын
Заарынан бүткөндөй,
Кышкы чилде сууктун,
Каарынан бүткөндөй,
Бейиштеги мөмөнүн

Чынарынан бүткөндөй [М.Мусулманкулов, 2017: 320-б.].

Р.Сарыпбеков Мусулманкуловдун «Манаска традициялык ыр жолунда жолукпаган кошумча мүнөз, түс берүүгө далалаттанганын» белгилеген [Кыргыз адабиятынын тарыхы. 2-том. 2004: 319-б.]. Р.Кыдырбаева муну манасчынын салттуу формулага киргизгенин жаңыча сүрөттөөлөрү экенин белгилеген: “Ученик С.Орозбакова М.Мусулманкулов, воспринимает замечательную портретную характеристику Манаса как традиционный формульный стиль. Продолжая традицию Сагымбая, он дополняет описание величавого образа богатыря Манаса другими родственными сравнениями” [Р.З. Кыдырбаева, 1996: 356-б.].

Каармандардын образдарын мүнөздөгөн поэтикалык формуланын бул түрүнө баатырлардын бири-бирине берген антын да кошууга болот. Берген антына туруу – чыныгы достук, жолдоштук мамилеге болгон көз карашынын бекемдигин, ишенимдүүлүгүн ал эми анттан таюу – ал каармандын мүнөзүндөгү чечкинсиздик, ээрчиме, сатып кетүүчүлүк ж.б. терс мүнөздөрүн чагылдырат. Мисалы, мындай поэтикалык туруктуу формуланы уюштурган өзөктүү сөздөр – “ок урсун”, “чок урсун”, “көк урсун”, “жер урсун”. Мисалы, С.Орозбаковдун вариантында:

Төбөсү ачык көк урсун,
Төшү түктүү жер урсун,
Ак барандын огу урсун,
Көк милтенин чогу урсун! [С.Орозбаков, 2014, VIII-IX: 204-б.].

С.Каралаевде:

Төшү түктүү жер урсун,
Төбөсү ачык көк урсун!
Ак келтенин огу урсун,
Ак милтенин чогу урсун! [С.Каралаев, 2019: 447-б.].

Мусулманкуловдун вариантында:

Ак келтенин огу урсун,
Көк милтенин чогу урсун!
Төшү түктүү жер урсун,
Төбөсү ачык көк урсун! [М.Мусулманкулов, 2017: 521-б.]. Бул формула

манасчыларда өзгөртүүсүз колдонулган.

Акылмандык, даанышмандыктын символу болгон негизги каармандардын образдарында көптү көрүп, көптү билген, ар кандай чоң-кичине маселелерди чечүүдө иштин көзүн таба алган портреттик мүнөздөрдү көрсөткөн салттуу поэтикалык формулалардын бири М.Мусулманкуловдун вариантында:

Абасы Бакай ак жолтой,
Аттанып жүрсө сан колдой, [М.Мусулманкулов, 2017: 565-б.].

С.Орозбаковдун вариантында:

Атка минсе ак жолтой,
Атышкан жоодо сан колдой,
Жортуп жүрсө ак жолтой.
Жоого тийсе сан колдой,

Абаң Бакай барганы. [С.Орозбаков, 1995, II: 284-б.]. Эки вариантта туруктуу түрдө Бакайдын образында гана колдонулат. Ал эми С.Каралаевдин вариантында Бакай, Алмамбет, Чубактын да образдарында пайдаланылган.

Шиберге чапса өрттөгөн, шилтегени мүрт кеткен Манастын кылычынын сүрөттөлүшүндөгү “шибер”, “өрт”, “шилте”, “мүрт” деген негизги жардамчы сөздөрдөн түзүлгөн **атрибутивдик поэтикалык формулалардын** бир үлгүсү Манастын кылычын сүрөттөөдө колдонулат. Мисалы, С.Орозбаковдун вариантында:

Шиберге койсо өрт кеткен,

Шилтегени мүрт кеткен [С.Орозбаков, 2014, 8-9-т.: 454-б.]. Бул вариантта кылычты көөрүкчү Каратаз, жана кырк алты уста жасаганы айтылып, негизинен кылычтын жасалышына басым жасалат. Ал эми М.Мусулманкуловдо:

Шиберге койсоң өрт кетет,

Шилтеген киши мүрт кетет [М.Мусулманкулов, 2017: 68-б.]. Түрүндө өзгөртүүсүз колдонулган бул поэтикалык формула кылычтын жасалышына эмес, түзүлүшүнө жана аткарган миссиясына кошумча өнүктүрүүлөрдү киргизип, Баатырдын өзгөчөлүүлүгү сымал кылычы да кадимки адамзат колунан жасалбастан кайыптан табылганы атайын белгиленет:

Караңгыда сууруса,

Кадимки чоктой кызарат,

Шилтегенде бу кылыч,

Аркан бою узарат.

Кайра тартып алганда,

Керидей болуп тартылат.

Кылыч жанга тойбосо,

Кынына кайра тартпаган,

Душманга эчен чабылган,

Адамзат кылбай кылычты,

Кайыптан келип табылган [М.Мусулманкулов, 2017: 68-б.].

Манастын ак олпогу да согуштук кийимдердин эң негизгиси болуп, муну сүрөттөөдө да М.Мусулманкулов туруктуу поэтикалык формулаларга таянган. Бул формуланы “жез”, “көз”, “бөз”, “жакасы алтын” деген өзөктүү

сөздөр уюштуруп, тондун ок өтпөс, кылыч кеспес, найза тешпес өзгөчө белгилери көрсөтүлгөн. Ак олпок М.Мусулманкуловдун вариантында:

Кайрыма алтын жакалуу,
Тегерете сырдаган,
Этегин алтын кырдаган,
Найза сайса тажаган,
Топчусун жакут кадаган,
Бирине бирин матаган,
...Боюн узун ченеген,
Ичине болот эгеген,
Ичи жибек тышы буу,
Эт бадана торгой көз,
Бараңдын огу батпаган,
Каныкей жазап олпокту
Хан Манаска сактаган.
Кылыч чапса кеспеген,

Найза сайса тешпеген, [М.Мусулманкулов, 2017: 526-б.]. Мында манасчы ак олпоктун жасалышына жана Каныкейдин уз, чебердик сапатына басым жасайт. С.Орозбаковдун вариантында:

Сайса найза тешпеген,
Чапса кылыч кеспеген,
Мылтык атса ок өтпөс,
От жандырса чок өтпөс
Ак күбө жаап тонуну, [С.Орозбаков, 2014, VI-VII: 356-б.].
Ичти-тышы сегиз тон,
Жака, жеңи тегиз тон,
Ичи кадек, тышы бөз,
Тышы торгун атилес,
Жакасы алтын, жеңи жез,
Калыңдыгы жарым кез. [С.Орозбаков, 2014, VIII-IX: 264-б.].

С.Каралаевде:

Ок өтпөгөн ак олпок,

...Тиштеп жатып Каныкей

Кашка тиши жоюлган,

Тиктеп жатып ак олпок

Кара көзү оюлган.

...Анжиянды чалдырган

Ак була жибек алдырган.

Курч темирден өгөндү

Устадан жыйып алдырган,

Арасына салдырган.

...Ок өтпөсүн деп койгон,

Он эки бөлүп толгогон,

...Он эки жылда ондогон [С.Каралаев, 2019: 565-б.].

Б.Сазановдо:

Чыпчын алтын, чыны жез,

Чын бадана торгой көз.

Этеги алтын, жеңи жез,

Ак күрөкө торгой көз.

Тышы кадек ичи бөз,

Калыңдыгы жарым кез.

Бараңдын огу батпаган,

Каранын огу өтпөгөн.

Келтенин огу жетпеген,

Ичи-тышы сегиз тон,

Көпкөк темир тегиз тон.

Отко салса чок өтпөйт,

Мылтык атса ок өтпөйт. [Б.Сазанов, 2017: 483-б.]. С.Орозбаков жана

Б.Сазановдордун варианттарында тондун жасалышында колдонулган материалдарга жана анын көркөм функциясына көңүл бурулат. Ал эми

М.Мусулманкулов менен С.Каралаевдин варианттарында ак олпокту сүрөттөп жатып, тондун сын-сыпаты аны жасаган Каныкейдин ишмердүүлүгү, уздугу менен бирге баяндалат.

Манастын алысты жакындаткан дүрбүсү да өзүнчө туруктуу поэтикалык формулалардын жардамында түзүлгөн. Мисалы, С.Орозбаковдун вариантында дүрбүнүн сүрөттөлүшү мындай башталат:

Болжолу жок дүрбүнүн

Боосун албай мойнунан,

Сууруп алып койнунан, [С.Орозбаков, 2014, VIII-IX: 298-б.]. Андан ары дүрбүнүн кандай материалдардан, кимдер, кантип жасаганы, түзүлүшү жөнүндө маалымат берилет. Ушул эле туруктуу поэтикалык формула М.Мусулманкуловдо да айтылып, бирок бул вариантта негизги ой дүрбүнүн жасалышына, түзүлүшүнө караганда анын аткарган кызматына бурулат:

Боосун албай мойнунан,

Болжолу жок дүрбүнү

Сууруп алды койнунан.

Алты күндүк жол болсо

Адамдын өңү көрүнгөн.

Түнүндө сайса дүрбүнү,

Ай ичинде жандардан

Алтымыш түрлүү көрүнгөн.

Күндү карай салганда,

Күн жаркырап келүүчү,

Күн эсебин билүүчү, [М.Мусулманкулов, 2017: 574-б.]. Дүрбүнүн алты күндүк жолдогу адамдын өңүн ажыратып көрсөткөн, Айдагы адамдарды айырмалап, күн эсебин берүүчү функциялары мифтик түшүнүктүн чегинде сүрөттөлөт. Бул формула С.Каралаевде да колдонулат:

Боосун албай мойнунан,

Болк дедирип дүрбүнү

Сууруп алды койнунан [С.Каралаев, 2019: 593-б.]. Бул вариантта Бөлөкбай устанын дүрбүнү кантип жасаганы тууралуу айтылат. Каралаевдин вариантында дүрбүнүн кереметтүү көп функционалдуулугу, Талас менен Бээжиндин ортосунда туруп караса эки жактын тең коён жатагына чейин даана көрүнүп, адамдардын сүйлөгөн сөздөрүнө чейин угулганы сүрөттөлөт. Мисалы, Манас Бээжинге аттанган жолдо Таластан кырк күнчөлүк алыс узап, Тал-Чокуда дүрбү салып отуруп Абыке, Көбөштүн арамдык иштерин көрөт. Бул жагынан С.Каралаев менен М.Мусулманкуловдун варианттарындагы дүрбүнүн аткарган кызматы бири-бирине жакын сүрөттөлөт. Үч вариантта тең Манастын дүрбүсүн сүрөттөөдө “мойнунан”, “койнунан” деген сөздөрдүн жардамы менен куралган туруктуу поэтикалык формула башталгыч чекит катары пайдаланылган.

М.Мусулманкуловдун вариантынын поэтикалык системасынын көркөмдүк өзгөчөлүгүн аныкташ үчүн эпикалык чыгармалардагы көркөм сүрөттөө каражаттарынын канчалык деңгээлде пайдаланылгандыгын тактоо зарылчылыгы туулат. Муну аткаруу үчүн М.Мусулманкуловдун вариантын башка манасчылардын варианттары менен салыштырып караганда гана натыйжалуу жыйынтык чыгарууга болот. Мындай салыштыруу ыкмасы М.Мусулманкуловдун вариантында эпикалык салттуу көркөм каражаттарынын колдонулушу, туруктуулугу, өзгөрүүгө учураганын айырмалоо мүмкүнчүлүгүн берет. Эпикалык чыгармаларда көркөм сөз каражаттарынан троптун түрлөрүнүн ичинен салыштыруу жана салыштыруу-метафора, эпитеттер көбүрөөк колдонулары белгилүү. Булар өзгөчө баатырлардын образдары менен бир бүтүндүктө айтылып, алардын ченде жок баатырдыгын, күчтүүлүгүн, алптыгын күчөтүп көрсөтөт. Көркөмдөө каражаттары эпостун тилин, поэтикасын байытып, манасчынын айтуучулук жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлин да аныктап берет. Өзгөчө эпикалык чыгармалардын көркөмдүк даражасын көтөрүп, эпостун негизги сюжеттик канвасын айланасына топтоп турган башкы каармандын образын жана жалпы түшүнүктөрдү сын-сыпаты менен элестүү ачып берүүдө

эпитеттин аткарган кызматы чоң. Эпостун идеялык-тематикалык мазмунуна жараша көп колдонулган жалпы түшүнүктөргө курал-жарактар: кылыч, чокмор, мылтык, жаа, найза ж.б.; баатырдын негизги кийим-кече жана буюмдары: тон, өтүк, кемер (кур), дүрбү, камчы, желек (туу) ж.б.; жаныбарлар: баатырдын эң жакын жолдошу болгон ат ж.б.; жаратылыш темасында: жер-суу, тоо, аска-зоо ж.б.ларды алсак булар өз алдынча турганда кадимки биз көрүп, билип жүргөн зат же кубулуш катары жөнөкөй гана маанини берет. Ал эми “Манаста” булар эпитеттер менен бирге айтылганда гана ар бир сөз өзүнө кандайдыр бир сын-сыпат камтып, көзгө элестүү көрүнүү менен бирге тексттин көркөмдүк поэтикалуулугун да арттырат. Мисалы, М.Мусулманкуловдун вариантында “болот кылыч колунда”, “албарс кылыч байланып”, “алмаз кылыч белинде”, “сыр найзаны көтөрүп”, “түпөктүү найза аштады”, “желектүү найза, жээрде ат”, “бөрү тилдүү сыр найза”, “он эки батман чокморун”, “алтын жаа, сыр жебе”, “туу бээ, тукур ат”, “аргымак атын байлатып”, “аргымак буудан арыбас”, “көк темирден тон кийген”, “болоттон тандап тон кийип”, “кызыл кымкап тон кийип”, “кайырма жака чоң өтүк”, “алтындан кемер жаркылдап”, “болжолу жок чоң дүрбү”, “айнектүү дүрбү салыптыр”, “абалак саптуу чоң камчы”, “кызыл желек кылкылдап”, “кызыл желек, алтын туу”, “агыны катуу суу келди”, “шар аккан тунук суу болуп”, “аркайган тоонун бийиги”, “аркар жүрбөс тоо менен”, “аркар ашпас кара тоо, аркайган бийик аска-зоо” ж.б. мисалдарда көрүнүп тургандай, ар бир сөз маанилик жактан өзүнө төп келген көркөм каражаттар менен туюндурулуп, мындагы эпитеттер баяндалып жаткан сюжеттик окуяларды көзгө элестүү көрсөтүүгө жардам берет. Изилдөөчү Э.Абдылдаев эпитеттин “Көркөм чыгармалардагы көрүнүштөрдү, кубулуштарды өзүнө таандык негизги сапаттуу белгилерин көрсөтүү менен аларды элестүү туюндурууда маанилүү поэтикалык функция аткаарын” далилдүү аныктаган [Э.Абдылдаев, 1997: 76-б.].

“Манас” эпосунун поэтикасында кеңири кездешип, манасчылардын варианттарында колдонулушу жагынан салттуулуктун деңгээлине

көтөрүлгөн эпитеттер мисалы, Манастын образында “арстан”, “жолборс”, “кабылан”, “шер”, “көк жал, бөрү”, “шумкар”, “сырттан”, “кыраан” деген тотемдик колдоочу жырткыч жаныбарлар жана алгыр куштардын аттары менен бирдикте тутумдашкан эпитеттер М.Мусулманкуловдун вариантында да кеңири жолугат:

Арстан Манас баатырдын,
Ааламга калды тарыхы, [29-б.].

Манас төрө **жолборсум**,
Кыямат кайым болгуча,
Саа кошкон жолдошум [29-б.].

Кабылан Манас баатырдын,
Тең келбейт пенде ченине [117-б.].

Орто жерин **шер** Манас
Оюп кетип баратат, [237-б.].

Көк жал Манас баатырдан
Көрүп калба кордукту [478-б.].

Жабылышып алтоо тең,
Эр Манастай **шумкардын**
Этегинен өбүшүп, [160-б.].

Сынчы сынап кеп айтат:

Кыраан Манас эр болуп,
Кылымды бузган **шер** болуп, [113-б.]. ж.б.

“Эр”, “алп”, “бөкө”, “балбан”, “баатыр”, “күлүк” деген эпитеттер М.Мусулманкуловдун вариантында да кездешет. Манас, Кошой, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Серек, Коңурбай, Жолой сыяктуу негизги баатырлардын ысымдары менен бирге берилип, баатырлардын кара күчүн, жигитке таандык эр азаматтыгын, башка каармандарга окшобогон физикалык көлөмүнүн чоңдугун, алптыгын, баатырлыгын, балбандыгын туюндурат. Мисалы:

Жараткан экен кудурет
Эр Манастай **балбанды** ай! [512-б.].

Бээжинди көздөй жөнөдү

Эр Алмамбет балбаны.

Эр Сыргакты кошчу алып, [557-б.].

“Алп” деген эпитет эпосто Чоюн алп, Китен алп сыяктуу мифтик каармандардын ысымдарынын бир компоненти катары жуурулушуп, ал эми негизги баатырлардын ичинен бул эпитет манасчылардын салттуу варианттарында Жолойдун образында айтылып калган. Мисалы М.Мусулманкуловдун вариантында алп деген эпитет Жолойдун портретин сүрөттөөдө чоң деген синоним менен алмашкан. Мында “Алптарды жеңген чоң Жолой” деген түрүндө кездешип, “чоң” менен “алп” бирдей мааниде колдонулат. Мисалы С.Орозбаковдун вариантындагы:

Жети батман буудай жеп,

Дан жыттанган чоң Жолой!

Жетимиш алпты бир союп,

Кан жыттанган чоң Жолой! [С.Орозбаков, 2014, VIII-IX: 88-б.].

С.Каралаевде:

Жети батман буудай жеп,

Дан жыттанган кул элең.

Жетимиш алп өлтүрүп,

Кан жыттанган кул элең [С.Каралаев, 2019: 210-б.].

М.Мусулманкуловдо:

Жети батман буудай жеп,

Дан жыттанган чоң Жолой,

Жетимиш алпты бир союп,

Кан жыттанган чоң Жолой [М.Мусулманкулов, 2017: 287-б.].

М.Мусулманкуловдун вариантындагы бул эпитет С.Орозбаковдун варианты менен сапма-сап окшошот.

М.Мусулманкуловдун вариантында байыркы түрк-монгол тилдерине таандык болгон (мисалы, Бөге Будрач, Бөге Жабгуси), күнүбүздө архаикалык катмарга сиңип кеткен “бөкө” – баатыр, балбан деген маанидеги эпитет

жолугат. «“Бөкө” деген сөз байыркы кыргыз тилинде активдүү колдонулуп келген жана кийинчерээк семантикалык жактан “балбан” деген сөзгө орун берип, фольклордук чыгармалардын поэтикалык тексттериндеги көркөм каражаттын бир элементи катары сакталып калган” [Э.Абдылдаев, 1997: 90-б.]. Мусулманкуловдо архаикалык бул көркөм элемент негизги каармандын сырткы душмандарына карата айтылат. Мисалы, Шыпшайдардын ата-тегин баяндоодо жана байыркы мифтик, коркунучтуу каармандарга жакын мүнөздөмөгө ээ Жолойдун портретинде берилет:

Энеси бар нике жок,

Элде мындай **бөкө** жок [М.Мусулманкулов, 2017: 287-б.].

С.Орозбаковдун вариантында да бул эпитет Жолойго карата айтылат:

Энесинде нике жок,

Элде мындай **бөкө** жок [С.Орозбаков, 2014, VIII-IX: 24-б.].

Бүгүнкү күндө аттардын сын-сыпатын билдирген мааниге өтүп, бирок, Мусулманкуловдун вариантында адамдарга карата айтылган “күлүк” деген дагы бир байыркы сөз жолугат. “Күлүк” деген сөз байыркы түрк доорунда “атактуу”, “даңктуу”, “белгилүү” деген мааниде колдонулуп, көркөм эпитеттик милдет аткарып келген [Э.Абдылдаев, 1997: 90-б.]. Мисалы, М.Мусулманкуловдо “күлүк” кишиге карата айтылат:

Кытайдан келген **күлүк** кул,

Устара тийбес бүрүк кул, [М.Мусулманкулов, 2017: 389-б.].

С.Орозбаковдун вариантында тулпарларга карата айтылат:

Ашка чапкан **күлүк** көп,

Манаста жарак мүлүк көп, [С.Орозбаков, 2014, VIII-IX: 119-б.].

Текстте “баатыр” деген эпитет эки мааниде колдонулат. Биринчиси, каармандардын күчүн, эрдигин түшүндүргөн эпитет түрүндө киши ысымы менен бирге айтылат:

Баатыр Кошой тындаса,

Келген жоону сындаса, [М.Мусулманкулов, 2017: 108-б.]. Экинчиси, жалгыз өзү эч бир адамдын ысымысыз баш тамга менен жазылып, негизги каарманды тактап айтканда Манастын атын билдирет. Мисалы:

Бакай сөздү таштады,

Баатыр сөздү баштады: [М.Мусулманкулов, 2017: 94-б.].

М.Мусулманкуловдун вариантында С.Орозбаков жана С.Каралаевдин варианттарындагыдай эле эпостун негизги каармандарынын мансаптык даражасын, титулдук наамдарын билдирип, баатырлардын образдарын идеалдаштырып жана жалпы баатырдык чыгармаларга мүнөздүү көркөмдүк элементтерди аныктаган “хан же кан”, “төрө”, “оён же ноён”, “бек”, “султан”, “падыша” ж.б. эпитеттер да туруктуу сакталган. Мисалы:

Кара жерден башкасы

Хан Манаска түтпөдү [220-б.].

Оён Манас баатырың

Оң муруту олк этип, [218-б.].

Ошо кезде Лоошаң **бек**

Уккан экен кулагы, [139-б.].

Төшөгүнөн ойгонду

Төрө Алооке ойлонду, [220-б.].

Султан Алмаң чыңданып, [283-б.].

Падыша баатыр Манас – деп, [373-б.] ж.б. Кээде бир нече көркөм эпитеттин түрлөрүнүн жанаша колдонулушу, б.а. татаал эпитеттин үлгүсүн көрүүгө болот. Мисалы:

Арстан Манас **бууданым**, [445-б.] ж.б.

Көркөм эпитеттердин спецификалык функциясы баатырлардын образын идеалдаштыруу болуп саналат. “Элдик оозеки чыгармаларда негизги каармандарды эл жакшы көрөт же жаман көрөт, аларда орто сезим болбойт” деп В.Пропштун илимий теорияларында далилденгендей, эпитеттер аркылуу эл өз баатырларына болгон мамилесин, сезимдерин билдирип, каармандардын баатырдык өзгөчө сапаттарын даңазалайт [В.Я. Пропп, 1955:

107-б.]. Негизинен Мусулманкуловдун вариантында да салттуу варианттардагыдай Манастын тотемдик колдоочу жаныбарларынын аттарынан турган эпитеттер туруктуу түрдө Манаска карата гана айтылат. Кээ бир саптарда контекстке жараша Алмамбеттин образына карата да колдонулат. Ал эми баатырлык, балбандык күчтүүлүктү жана титулдук наамды туюндурган эпитеттер негизги жана эпизоддук кейипкерлердин сын-сыпатын баяндоодо да кеңейтилип колдонула берет. Каармандардын жеке өзүнө гана тиешелүү болгон индивидуалдуу өзгөчө сын-сыпатын айырмалап көрсөткөн туруктуу эпитеттер да бар. Мисалы, М.Мусулманкуловдо:

Айкөл Манас баатырың,

Такыр кырып салбасын [503-б.].

Кайып эрен – кырк чилтен,

Канкор эрдин жолдошу [218-б.].

Туруктуу колдонулган татаал эпитеттерге:

Эламандын эркеси,

Тогуз уулдун кенжеси, – (Төштүк) [463-б.].

Кара жаак эр Үрбү [174-б.].

Кырктын башы Кыргыз чал [178-б.] ж.б. мисал болот.

М.Мусулманкуловдун вариантында аялдарга карата “төрө”, “ойрон” деген эпитеттер колдонулат:

Катындан **төрө** Каныкей [441-б.].

Ойрон болгон Арууке [443-б.] ж.б.

С.Орозбаковдун вариантында бул эпитеттер эркектерге карата колдонулат:

Төрө Төштүк баатырга [VIII-IX: 126-б.].

Ойрон Кошой абаңыз [VIII-IX: 133-б.] ж.б.

Эки нерсенин бири-бирине окшош белгилерин аныктап, алардын көзгө элестүү жана образдуу көрсөтүлүшүн пайда кылган көркөм элементтер, тропттун бир түрү – салыштыруулар М.Мусулманкуловдун вариантында да бир нече түрлөрү менен кеңири пайдаланылган. Салыштыруулар эпитеттер менен бирге эпикалык чыгармалардагы образдарды түзүүчү көркөм каражат

катары жана эпостун поэтикалык көркөмдүк өзгөчөлүгүн аныктоодо да маанилүү кызмат аткарат. Троптун бул түрүнө үлгү болгон образдар жаратылыш кубулуштары, космогониялык көрүнүштөр, географиялык түзүлүштөр жана элдик маданий, улуттук, жашоо-шарт өзгөчөлүктөрү менен тыгыз карым-катышта каралат. М.Мусулманкуловдун вариантында салыштыруунун бир нече түрлөрү кездешет.

1. Каармандардын образдарын чагылдырууда аларды жаратылыштын көрүнүштөрү же кубулуштары: тоо, суу, таш, ай, күн, жылдыз, шамал, чагылган, жалын, булут, туман, бороон, жамгыр, мөндүр ж.б. менен салыштыруу:

Бир карасам кысталак,

Опол **тоодой** көрүндү, [79-б.].

Кырк миң жылкы айдаган,

Кыздары **күндөй** жайнаган, [196-б.].

Көзү чолпон **жылдыздай**, [433-б.].

Айдай болгон кызыңды,

Актулпарга мингизип, [385-б.].

Кекиртек кызыл өңгөчү

Кирген **суудай** күркүрап, [288-б.].

Көк **таштай** көзү тунарып, [620-б.].

Көзүнөн чыккан ызгаары,

Көрүктүү оттун **жалындай** [219-б.].

Чагылгандай үнү бар, [72-б.] ж.б. Каармандардын портреттик сүрөттөөлөрүндө алардын көлөмү тоого, үнү чагылганга же күркүрөп аккан сууга, көзү жылдызга, жүзү айга, күнгө салыштырылат. Мындай салыштыруулар каармандардын сырткы турпатын, өңү-түсүн, мүнөздөрүндөгү айрым өзгөчөлүктөрүн гиперболалык мүнөздө ачууга көмөктөшөт. Мындай салыштыруулар көлөмдү, көптүктү билдирүүдө да пайдаланылган:

Өлүгү **тоодой** жыйылып, [40-б.].

Каны **суудай** төгүлөт [59-б.] ж.б.

2. Жаныбарларга мүнөздүү болгон сыпаттык өзгөчөлүктөрүнө салыштырылып, каармандардын күчүн, айбатын, чыдамдуулугун, эр-жүрөк, тайманбастыгын көрсөтүү:

Арстандай түрү бар,

Ажыдаардай сүрү бар [109-б.].

Кабыландай жүрөктүү [207-б.].

Ак жолборстой чамынып, [49-б.].

Кышкы кирген **буурадай** [219-б.] ж.б. Жаныбарларга каармандардын минген аттарын жана башка да жаныбарларды салыштырып, аларды образдуу көрсөтүүдө колдонулган:

Бөрүсүнүн чоңдугу

Алтайдын асый **атындай** [274-б.].

Бугудай мойнун бураган [633-б.].

Сымбаттуу күлүк Сарала,

Ак **маралдай** чоюлуп, [601-б.].

Эликтей көзү жайнаган [283-б.] ж.б. Майда жаныбарлар мисалы курт-кумурскалардын сан атоочтук маанидеги көптүктү, молдукту туюндурган салыштыруулар:

Чегирткедей быжылдап, [638-б.].

Кумурскадай жайнаган [273-б.] ж.б.

3. Көркөм салыштыруулардын ичинен өсүмдүктөр дүйнөсүндөгү лексикалык каражаттардын жардамы аркылуу каармандардын образдарын туюндурдуу да бул вариантта көп кездешет. Мисалы:

Сакалы көлдүн **камыштай**,

...Муруту чөлдүн **камыштай**, [143-б.].

Тал чыбыктай солкулдап, [233-б.].

Кызыл **гүлдөй** кыз-келин [306-б.].

Кара бою **теректей** [320-б.].

Экме **талдай** солкулдап, [233-б.].

Бою бийик **чынардай**, [114-б.] ж.б. Өсүмдүктөр туюндурган салыштыруулар каармандардын образдык: боюн, кыздардын назиктигин, сулуулугун жана баатырлардын портреттик мүнөздөмөлөрүн: каш, кирпич, сакал, мурутунун түзүлүшүн элестүү чагылдырууда маанилүү рол ойнойт.

4. Каармандардын портреттик образдарын сүрөттөөдө колдонулган жашоо-тиричиликтеги ар кандай буюм-тайымдарга жана курал-жарактарга салыштыруулар да бар. Мисалы:

Тырмагы бар **кылычтай** [275-б.]

Сокудай болгон эки дөө [619-б.]

Даш казандай башы бар [287-б.]

Айнектей бети тастайып, [300-б.].

Кулагы карыш **калкандай** [673-б.].

Кыл **чылбырдай** чачы бар [287-б.]

Жибектей кара чачы бар [362-б.].

Ар муруттун бир кылы

Айбалтанын **сабындай**, [143-б.]

Ак сакалы **чүчтөдөй** [284-б.]. ж.б.

5.Тарыхый каармандарга жана пери (периште), желмогуз ж.б. фольклордук кейипкерлерге окшоштуруп салыштыруулар:

Үрүстөмдөй сыягы [286-б.]

Периштедей көрүндү [268-б.]

Желмогуздай түрү бар [72-б.] ж.б.

6. Эпикалык заттардын башка бир нерсе, кубулуш, өсүмдүк же жаныбарлардын көлөмүн, өлчөмүн түшүндүрүүдө колдонулган салыштырууларга мисал келтирсек, М.Мусулманкуловдун вариантында:

Аяктай болгон көк таштар [75-б.].

Таш бакалар **табактай**,

Жөн бакалар **аяктай**, [212-б.].

Аяктай мөндүр төгүлөт [640-б.]

Алачыктай ак жолборс [621-б.] ж.б. Челектей (камыш), үйдөй (таш, камыш, күрмө, чапан, жыгач) үзүктөй (темир), сай ташындай (алтын, күмүш, ж.б. кен байлыктар, жаңгак), баштыктай (маша, чиркей), аштыктай (беченде чөбү), саадактай (ала канат деген куш) ж.б.мисалдар кездешет. Алачыктай, үйдөй деген предметтик салыштыруулар кээде каармандардын образдарында да колдонулат.

7. Предметтерди, эпикалык каармандарды же ар кандай жаратылыштын компонентерин адамдардын же жаныбарлардын дене мүчөлөрүнө салыштыруу да көп кездешет:

Көгөнү **койдун башындай**,

...Мейиздери бул жердин

Он жашар **бала муштумдай**,

...Балтырган **бала белиндей**, [274-б.]

Кой боорундай коргошун [593-б.] ж.б. Ат башындай (алтын, зер, жамбы), алакандай (кыргыз, жан) ж.б. салыштыруулар булардын өлчөмдөрүн образдуу туюндурат.

8. Литоталык маанидеги салыштыруулар: **алакандай** (дин), **томуктай** (Ырчы уул) ж.б.

9. Ылдамдыкты туюндурган салыштыруулар:

Аткан **октой** зыркырап [182-б.].

Жаадай учуп Тазбаймат [521-б.] ж.б.

10. Согуш көрүнүштөрүндөгү окуяны, кырдаалды, ал-абалды элестүү чагылдырып берүү үчүн өсүмдүктөргө жана жаныбарларга салыштыруулар да бул вариантта жыш кездешкенин көрүүгө болот. Мисалы:

Аты болгон **ыргайдай**,

Арыкташып **кыргыйдай**, [41-б.]

Тийген жери Манастын,

Таруудай болуп чачылып [646-б.]

Кыжылдаган кытайды,

Койдой бөлүп айдаган [647].

Кайнап жаткан көп калмак

Каргадай болуп бөлүндү, [698-б.] ж.б.

11. Ар түрдөгү салыштыруулардын жанаша, тизмектеше келиши татаал салыштырууну пайда кылат. Булар көбүнчө каармандардын образдарын идеалдуу көрсөтүү максатын көздөйт. Мисалы, кыздардын сулуулугун даңазалоодо колдонулган салыштыруулар:

Тиши тизген **берметтей**,

Сүйлөгөн сөзү **шербеттей**,

Жарк эткени **жакуттай**,

Жаакта тиши **акактай**,

Келишкен бою **чынардай** [267-б.] ж.б.

Көрүнүп тургандай М.Мусулманкуловдун вариантында салыштыруунун бир нече түрлөрүн табууга болот. Салыштыруулар каармандардын образдарында гана колдонулбастан, пейзаждык сүрөттөөлөрдө, жаныбарлар, өсүмдүктөр, ар түрдүү предметтер, буюм-тайымдардын да көзгө элестүү көрүнүшүн камсыз кылып, ошол эле мезгилде тексттин көркөм баяндалышына да таасирин тийгизет. Мында негизинен салыштыруу – сүрөттөө каражаты болгон троптун бир түрү катарында гана алынды. Салыштыруулардын кээ бир түрлөрү гиперболалык жана литоталык мааниде колдонулуп, текстке өзгөчө образдуулук киргизет. Көркөм сөз каражаттарынан троптун татаал түрү болгон гиперболалар да эпосттун поэтикалык көркөмдүүлүгүн арттыруучу милдет аткарат. “Одним из художественных приемов эпоса на ранних ступенях его развития был гиперболизм” [В.Я. Пропп, 1955: 54-б.] Алар көбүнчө баатырлардын портреттик сүрөттөөлөрүндө, согуштук иш-аракеттерде, каармандардын минген тулпарларынын сын-сыпатын көрсөтүп, пейзаждык сүрөттөөлөрдө кеңири колдонулат. “Сүрөттөө каражаттарынын белгилүүлөрүнөн болгон эпикалык салыштыруу менен гиперболаны бирдикте кароо талапка ылайык келет. Анткени, гиперболалык туюнтмалар көбүнчө салыштыруу менен бирдикте гана көркөмдөөчү функция аткарат” деген Э.Абдылдаев көркөм

салыштыруу менен гиперболаны тыгыз байланышта караган [Э.Абдылдаев,]. М.Мусулманкуловдун вариантында кездешкен гиперболалык салыштыруулар каармандардын образдарын, портреттик сүрөттөөлөрдү жаратылыш көрүнүш жана кубулуштарына (мисалы: чоңдугу тоодой, көздөрү көлдөй ж.б.у.с.) салыштырып сүрөттөйт. Гиперболалар байыркы жомоктук-мифтик дүйнөнүн бүгүнкү илимий термин менен күнүбүздө көрүп, билип, колдонуп жүргөн нерсе, кубулуш жана түшүнүктөргө салыштыруунун натыйжасында көркөм каражаттын бир түрү болуп айтылып жатышы мүмкүн. Бүгүнкү адамзат жашаган цивилизациядан тээ илгери, илимде байыркы дүйнө же мифологиялык катмар катары таанылып келген жашоо чынында болгон болсо, анда чагылгандай күркүрөгөн үнү бар, тоо жылып келаткандай көлөмү бар кейипкерлердин реалдуу болгону да шексиз.

Эпикалык поэзиянын тилин кооздоп, көркөмдөөчү негизги элементтердин бири – метафоралар. “Метафора – переносное значение, обуславливающее возникновение в речи образности, развитие значений слов на основе сходства действий, признаков, свойств предметов и возникающее в результате художественного мышления” [А.Сапарбаев, 1975: 10-б.]. Мусулманкуловдун вариантында метафоранын бир нече түрү кездешет. Алар лексико-семантикалык жана грамматикалык мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен каралды.

1. Заттык маанидеги метафоралар.

А) Жаныбарлар дүйнөсү менен байланышкан метафоралар:

Калмакка салат чуулган.

Кыраан **шумкар** туулган, [18-б.].

Арстан, төрө, кабылан

Атадан артык туулган, [242-б.].

Келе жатат **жолборс** – деп,

Кыяматтык жолдош – деп, [314-б.] ж.б. Арстан, жолборс, кабылан, карышкыр, ажыдаар сыяктуу жырткыч, күчтүү, тайманбас, эрктүү ж.б.

сапаттардын символу болгон тотемдик жаныбарлар жана канаттуу куштар текстте эпитеттик, салыштырма жана метафоралык милдетти да аркалайт.

Б) Адамдын дене мүчөлөрү менен байланышкан метафоралар:

Бел байлаган сен болсоң, [33-б.]

Казак менен кыргыздын,

Баарысына **баш** болгон, [34-б.] ж.б. Бел – карманган туткасы, ишенген эр азаматы; баш – башчы, башкаруучу, бүтүндөй элдин акыл-эси деген маанилерде колдонулду.

В) Өсүмдүктөр дүйнөсү менен байланышкан метафоралар:

Балапан **кырчын тал** экен,

Матырайган кичине,

Тогуз, ондо бала экен. [72-б.]

Алтын **чынар теректе**,

Ай нурундай мен калдым. [233-б.] ж.б. Кырчын тал – эр жете элек, жаш өспүрүм курак, бели ката элек бала; чынар терек – көптү билген, акылдуу, көрөгөч, күчтүү деген маанилерде берилди.

2. Сын-сыпат маанисинде колдонулган сын атоочтук метафоралар. Мисалы, түстөрдүн метафора маанисинде колдонулушу эпостун салттуу варианттарында жана М.Мусулманкуловдун вариантында да кеңири кездешет. Мисалы:

Ак шумкарды көрөм деп,

Карап турган калайык,

Ак ордого толуптур, [15-б.] ж.б. “Ак” түс тазалыктын, жакшылыктын, актык, чындыктын символу катары элдик каармандын колдонгон буюмдарына, отурган ордуна же анын колдоочу жаныбарларына (ак жолборс, ак шумкар) карата метафоралуу колдонулат.

Баары тегиз суусар бөрк,

Теминишкен **каракөк** [199-б.]

Теминишкен **каракөк**

Балдарын көрдү Тизелик [200-б.] ж.б. “Каракөк” – ысык, суукка бышкан, эр жеткен, күчү толуп-ташып турган жаш жигиттер.

Кара аламан букара [194-б.]

Аркар ашпас **кара** тоо [197-б.] ж.б. “Кара” түс негизинен жамандыктын символу, ал эми эпосто кээде жөнөкөй, карапайым калк; жана көп, чоң, бийик, улуу деген мааниде да колдонулат.

Кызыл кыргын болот деп,

Кыргыздар турат камданып [34-б.]

Кызыл жаян болгондо,

Ажыратып албасаң, [31-б.] ж.б. “Кызыл” түс кандуу согуш, кыйрап жок болууну метафоралуу чагылдырат.

Адамдан сулуу капырай,

Акылы **терең** момундай [433-б.]. Жети өлчөп бир кескен, акылман, даанышман каармандын мүнөзүн метафоралуу чагылдырат.

Сүйлөгөндө Алмамбет,

Оозунан чыккан **от** болду.

Жалындап ичи **чок** болуп, [269-б.]. Ооздон чыккан сөздүн оттун деңгээлинде ыссык, жалындуу, таасирдүү экенин көрсөтүп, ички сезимдердин оттой сөздү укканда күйүп жок болгону сюжеттик окуянын эмоциялуулугун арттырып турат.

3. Этиштик метафоралар. Тексттеги жандуу жана жансыз заттардын окуянын баяндалышындагы элестүү, көркөм, образдуу чагылдырылышын камсыздайт. Мисалы:

Кан ичмеси кармаса,

Тамырыңды кыят – деп, [571-б.]. Ата тегинен бери өлтүрүп жок кылуу.

Түгөнөт десе **түтөгөн**,

Түртүшөм деген жүдөгөн, [162-б.]. Өлүп жок болот экен десе кайрадан өсүп-өнүгүү.

Таң **сөгүлүп** атканда [210-б.]. Караңгылык ордун күндүзгө алмаштырганда.

Кабыргасы **сөгүлүп** [568-б.]. Көңүлү чөгүү, маанайы түшүү, жан дүйнөсү азапка батуу.

Ойноп алды Ооганды [250-б.]. Согушпастан, жеңил түрдө бат эле баш ийдирүү.

Акылынан **шашат** деп, [387-б.]. Акылынан айрылуу, акылын жоготуу. Мындай этиштик метафоралардын көбү оозеки речте туруктуу фразеологизмдерге айланып кеткен. “Это объясняется тем, что глагольные метафорические группы в большей степени подвержены процессу фразеологизации чем метафорические группы с другими частями речи” [А.Сапарбаев, 1975: 26-б.]. М.Мусулманкуловдун вариантында фразеологизмдердин колдонулушу алдыда каралат.

М.Мусулманкуловдун вариантында көркөмдүк өзгөчөлүктүн толук мазмунун түзгөн тилдик каражаттар: аллитерация, ассонанс, уйкаштык, ыргак, муун өлчөмү жана адабий, диалектилик, эски сөздөр да манасчынын тилин, стилин аныктайт. Эпостун көркөмдүк табиятын айкындоо маселесинде көркөмдүктү жараткан ыр түзүлүшүнүн элементтеринин кездешиси да маанилүү. М.Мусулманкуловдун вариантындагы эпостун ыр түзүлүшүндө жөнөкөй жана татаал уйкаштыктын бир нече түрлөрү, аллитерация, ассонанс, ритм, муун өлчөмү сыяктуу көркөм элементтер туруктуу сакталган. Эпикалык поэзияда айтуучунун (манасчынын) ыр куруу ыкмалары тексттин көркөмдүк өзгөчөлүгүнүн деңгээлин аныктай турган негизги каражаттардын бири болуп эсептелет. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” эпосунун ритми баштан-аяк кыргыз поэзиясындагы салттуу 7-8 муунчул ыр түзүлүшүндө куралган. Айрым учурда гана жөнөкөй же татаал редифтүү уйкаштыктын формасы менен 9-11 муунга чейин жеткен ыр түзүлүштөрүн кездештирүүгө болот. Мисалы 7-8 муунчул ыр түзүлүшүнө тексттин ар кайсы жеринен мисал келтирели:

“Мен мындамын, аба,” – деп,

Меңдибай келет бакырып.
Эки бети кыпкызыл,
Чолпондой көзү жайнаган,
Туучунактын мойнуна
Жолборстун башын байлаган [9-б.].
Кандай акыл ойлойсуң,
Кай түрдүү оюн ойнойсуң.
Каардансам хандарым,
Капилет өлүп сойлойсуң!
Атым Манас болгону,
Арбагым башка конгону.
Албай жоону койбодум,
Ичип канга тойбодум. [499-б.].

Уйкаштык же рифма, ритм менен интонацияга таасирин тийгизип, анын кулакка угумдуулугун, жүрөккө таасирдүүлүгүн күчөтүп, текстти кара сөздөн өзгөчөлөнтүп турган, фольклордук чыгармаларда чоң мааниге ээ көркөм элемент. М.Мусулманкуловдун вариантында уйкаштыктын жөнөкөй жана татаал түрлөрү, жайгашкан ордуна карай башкы, ички, аяккы уйкаштыктын үч формасы тең кездешет. Мисалы:

Башкы уйкаштык:

Коконго барып эл сурап,
Билип турган кезимде
Алтындан такты жасатып,
Минип турган кезимде,
Ак калпактуу кыргызга,
Жагып турган кезимде,
Кыргыз дебей сарт дебей
Алтын менен күмүштү,
Алып турган кезимде, [675-б.]

Ички уйкаштык:

Коңурбай деп **ат** коюп,
Белги кылып шо жерге
Болоттон жасап **кат** коюп, [675-б.]

Аяккы уйкаштык:

Алмамбет менен **сайышып**,
Аш бышымга **тайышып**, [371-б.] ж.б. Үндөштүк мыйзамынын
негизинде уюшулган бир уңгулуу жөнөкөй толук уйкаштыктын 2, 3 муундуу
аяккы рифма көп жолугат. Мисалы:

Экөө минет **ээрге**,
Экөө минет **сээрге**, [10-б.]
Үй көтөрүп бээ **сойуп**,
Тегерете эл **конуп**,
Жети кандын эл **болуп**, [470-б.]
Ак куржунда **зарыңды**,
Адыр толгон **малыңды**,
Кыйнабасаң болбойбу,
Кырк сегизде **жаныңды**. [11-б.]
Жандай коюп көк даңгыт,
Сыргактан мурун **жеткени**
Аркасынан эр Сыргак,
Тоодой болгон Толусту
Томолотуп **кеткени**. [156-б.]
Көгала атын **мингизип**,
Көк темир соот **кийгизип**, [258-б.]
Жекендос жерден **алдырып**,
Баяндос мамык **салдырып**, [515-б.]
Атадан жетим **калганда**,
Азапты башка **салганда** [672-б.] ж.б.

Текстте толук уйкаш менен бирге ар кыл муундагы толук эмес
уйкаштын түрлөрү да кездешет. Мисалы:

“Э кагылайын **чырагым**,
Ойду-тоону сүйлөдүң,
Укпады менин **кулагым**. [11-б.]

“Үйрөткүн – деп,– **куранды**,
Айттыргын” – деп **ыйманды**, [63-б.]

Аттанып кетти **төрөсү**,
Алтайда калды **чоросу**. [123-б.]

Карыясы **Калматай**,
Хан Бакайдын алдында
Сөз сүйлөдү **бир далай**. [244-б.]

Эстесем ичим **от болуп**,

Кантип турам **токтолуп** [614-б.] ж.б. Мисалдарда белгиленген сөздөрдүн айрым тыбыш же мүчөлөрдүн үндөшүүсү менен уюшулган сөздөрдүн уйкашуусу текстке бөтөнчө көркөмдүк камтыйт. Уйкаштыктын жасалышына карай эгиз, кайчы же аттама, аксак, оромо же айланма, шыдыр деп аталган түрлөрүн да бул варианттан жыш кездештирүүгө болот. Мисалы:

Чатырын сегиз бүктөтүп,

Сексен нарга жүктөтүп,

Желмаянын чөгөрүп,

Жез казанын көмөрүп [275-б.] – а-а-б-б схемасындагы эгиз уйкаш.

Алтындар аттын башындай,

Күмүшүң сайдын ташындай,

Тулпар минип туу кармап,

Бастырсаң боло жашынбай [377-б.] – а-а-б-а схемасындагы аксак уйкаш.

Алайдан көчүп болгону,

Күн батыш жагы Кара-Тоо,

Күн чыгышы Самаркан,

Ортого келип конгону [256-б.] – а-б-в-а схемасындагы оромо уйкаш.

Аламын деп малыңды,

Кыйратам деп багыңды,
Сындырам деп тагыңды,
Тындырам деп наамыңды,
(Баардыгына баш болгон)
Бакай, Манас ханыңды.
Уратам деп тамыңды,
Кыйратам деп багыңды,
Кырамын деп баарыңды, [486-б.]
Качыргандан кайтпаган,
Карагай найза тартпаган,
Мылтык атса шашпаган,
Мурунтан жоодон качпаган [636-б.] – а-а-а-а схемасындагы шыдыр уйкаш.

Сакалы көлдүн камыштай,
Көкүрөккө жайылып,
Муруту чөлдүн камыштай,

Типтик болуп сайылып [639-б.] – а-б-а-б схемасындагы кайчы уйкаш.
М.Мусулманкуловдун вариантында эгиз, аксак, шыдыр уйкаштар кеңири колдонулган. Ал эми аттама жана оромо уйкаштар сейрек кездешери байкалды. Бир нече сюжеттик окуяны бир структуралык композицияга бириктирген өтө чоң көлөмдөгү тексттердин ыр түзүлүшүндөгү уйкаштыкты аныктоодо кескин түрдө бул же тигил рифманын түрү бар же жок деп жыйынтык чыгарууга мүмкүн эмес. Анткени, эпикалык чыгармалардын көлөмү чектөөнү тааныбаган өңдүү ыр түзүлүшү да анын теориялык эрежелерине баш ийбеши мүмкүн. Эпостун ыр саптары фольклордун майда жанрлары же профессионалдык поэзия сыңары белгилүү бир сандагы ыр жолунан турбашы анык. Бүткөн бир ойду билдириш үчүн эпосто бир нече ыр саптары тизмектелет жана анын ичинде уйкаштыктын бир нече түрлөрү аралашып келиши да кездешет. Мисалы, Коңурбайды сүрөттөөдө:

Согончокко сүйрөлгөн,

Узун кара чачы бар,
Ошо кезде Коңурбай
Так кырк беште жашы бар.
Кырк беш жашы кыйынбы,
Кыйла кылган жыйынды,
Элимди кырып кетти деп,
Алмамбет түпкө жетти деп,
Жылкыны айдап кетти деп,
Ажал жетип күн бүтсө
Алмамбет сенден өлөрмүн,
Манас деген ууруну

Бир сайышып көрөрмүн [639-б.]. Биринчи төрт сап а-б-в-б схемасында; кийинки саптар а-а-б-б-б-в-г-д-в схемасында уйкашат. Мындай ыр саптары эпосто жүздөп саналат. Жогорудагы уйкаштыктын түрлөрүнө берилген мисалдар болсо М.Мусулманкуловдун вариантынын көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн аныктоо максатында шарттуу түрдө гана алынды.

Татаал уйкаштын эпифора жана редифтүү түрлөрү да М.Мусулманкуловдун вариантында кеңири жолугат. Мисалы, “этип”, “алып”, “кылып”, “көп”, “бар”, “жок”, “ошол”, “болду”, “болуп” ж.б. эпифоралары менен түзүлгөн татаал уйкаштарга:

Эт жүрөгү **зырп этип**,
Эстеген сайын **кылт этип**,
Боконо жүрөк **болк этип**,
Токтосо сөөгү **солк этип**, [416-б.]
Тоо башында **музу көп**,
Торгоюнунан **кушу көп**,
Ак шорунан **тузу көп**, [417-б.]
Кармап жүргөн **желек жок**,
Же карындаш, урук **белек жок**.
Эңкейип кетсем **өбөк жок**,

Эзелден менде **жөлөк жок**, [579-б.]

Каармандардын диалогдорундагы кайрылуу формасында улам-улам кайталанып, көңүлдүн борборун ээлөөгө умтулган, эмоциялуу, күчтүү сезим менен айтылган “төрөм”, “Чубак”, “Алмам” редифтүү татаал уйкаштар:

Аргымак күлүк **бууданым төрөм**,

Азапка салар **тууганың төрөм**.

Тобурчак күлүк **бууданым төрөм**,

Тозокко салар **тууганың төрөм**, [415-б.]

Артымдан ээрчип **сен келдиң, Чубак**,

Бүгүн караан таппай **сенделдим, Чубак!** [580-б.]

Мен муздакта бүгүн **кар болдум, Алмам**,

Бул дүйнөдө **зар болдум, Алмам**,

Кызылдан найза **кыркак жок, Алмам**,

Кылымдай менде **тырнак жок, Алмам**,

Айтсам сөздөн **санаттап, Алмам**,

Артыңдан келдим **канат деп, Алмам**,

Каңгайды барып **чабат деп, Алмам!** [582-б.]

“Манас” эпосундагы укмуштуу поэтикалык ыр жолдорунун кооздугун жалаң гана рифма жаратпайт, аллитерациянын дагы белгилүү салымы бар. “Кырктын башы Кыргыз чал, Кыркында көпкөн жинди чал” же “Ырамандын Ырчы уулу, Ычкыры бар кырк муундуу”, “Эламандын эркеси, Эл баштаган серкеси” ж.б. деген сыяктуу сап башында жана сап арасындагы аллитерация, ассонанстар Мусулманкулов айткан текстте да көп кездешет. “Аллитерация ырдын ритмикалык жүрүшүн кулпундуруучу негизги күчтүн бири” экенин белгилеген К.Рысалиев фольклордук чыгармаларды профессионалдык поэзиядан өзгөчөлөнткөн негизги көркөм элементтер рифма менен бирге аллитерация дейт [К.Рысалиев, 1965: 159-б.]. Ырдын ритмикалык ыргагын күчөтүп, айтылып жаткан окуянын угумдуулугун арттырып, тексттин көркөмдүк деңгээлин көтөргөн тышкы: саптык, кош жолдуу, кайчы жана

ички аллитерация, ошондой эле, сап ичиндеги үндөшүү – ассонанс сыяктуу кошумча көркөм элементтер да эпосто жыш кездешет. Мисалы:

Катындар калар каңкайып. (саптык аллитерация)

Эңкейип ачкан **эшик** жок,

Эзелде менде **кешик** жок,

Эркелетээр бешик жок.[9-б.] (ассонанс)

Жарыгы басып ааламды,

Жандын баары зырылдап,

Жалыны көккө жетиптир,[17-б.].

Коркутуп алтын зар алып,

Короосу менен **кой** алып,

Кой кайтарчу **бой** алып,[187-б.].(ассонанс)

Кырк миң аскер кытайдын,

Кыжылдап жаткан эл болду.

Кыргагы алтын туу болду,

Кыйкырык, ызы-чуу болду,[587-б.]. (башкы аллитерация)

Өңөрүшүп алышып,

Өбөктөшүп эки эр,

Өөдөнүкөздөй жарышып,[539-б.].

Аныктап дүрбү салганы,

Алмамбет менен Сыргакты

Айра таанып калганы [574-б.] (ассонанс)

Кош жолдуу аллитерация:

Адыры турат суйулуп,

Аркар, кулжа куйулуп.

Будуру турат суйулуп,

Бугу, марал куйулуп.

Жерин көрүп таң калып,

Жетиден доңуз даң салып,[587-б.].

Кылча жанын аябай,

Кыйын келет чоң калдай.
Тегерете карабай,
Теги жанын аябай,[639-б.].

Кайчы аллитерация:

Алтымыш балбан чогултуп,
Барган экен үйүмө,
Аламын деп дүнүйө.
Баатыр Кайсар баш болуп,
Атамдын көзү жаш болуп, [618-б.] ж.б.

М.Мусулманкулов негизги окуянын алдында киришүү иретиндеги кара сөз түрүндөгү лирикалык чегинүүлөрүнөн кыргыз тилиндеги үндөштүк мыйзамынын (сингармонизм) зор мисалдарын, ички аллитерация жана рифманын түрлөрүн байкоого болот. Мисалы, «Жакыптын Алтайга таарынып кеткени» жөнүндөгү эпизоддо: «Ал жерде **болуп, өрүшкө** малы **толуп, өзөнгө айылы конуп, ары жагы** калмак, **бери жагы** кыргыз **болуп,** калмактын ханы **келип, кары-жашы** баары **келип** жерди бөлүшүп, **калмак,** кыргыз **бири-бирине** келишип, жыл сайын **калмак келмек болду,** Жакып **калмакка** от-майын бермек болуп, **убадасы бек, ушундай кеп болду.** Алтай кыргызга **карап,** калмак, кыргыз жайына **тарап, ар ким алы менен, малдуусу малы менен** жашап калды» [8-б.]. «Манастын жигитчилик чагы» деген эпизоддон: «Барып **кырып,** малын **жыйып,** Манасты байлап кел! – деп буюруп, аны хандар кабыл алып, баарысы **бармак,** Манасты **алмак болуп,** алардын арасында эки миң үйлүү **калмак болуп,** баары кошулуп **бармак болуп,** өңчөй кеңешип балбан Манас баатырга он бир дөө жиберет. Манасты **байлап** кел деген Эсенкандын буйругу менен алты шаар Кумбулдун хандары он бир дөөнү **тандап,** “Манасты **байлап,** тирүүлөй **кармап,** малын-жанын **айдап** кел!” – дешет» [54-б.]. Мындай мисалдар башка эпизоддордо да көп кездешет.

М.Мусулманкуловдун вариантында эне тилиндеги күнүмдүк пайдаланган жөнөкөй сөздөр менен бирге татаал сөздөр, ар түрдүү сөз

айкаштар, фразеологизмдер да кездешет. Өзгөчө туруктуу сөз айкаштары делген фразеологизмдер текстте баяндалып жаткан сюжеттик окуядагы каармандардын жан дүйнөсүн, ички психологиясын, ал-абалын, кулк-мүнөзүн, кырдаалга карата мамилесин, ой-толгоолорун көркөм сүрөттөө аркылуу образдуу чагылдырууну көздөйт. Ушундай көркөм элементтерден Мусулманкуловдун варианты да куру эмес. Мисалы:

Куу баш Жакып аталдым,

Кудай кылса чара жок. [9-б.]. Жакыптын баласы жоктугун, балалуу болуу мүмкүнчүлүгүнөн ажырагандык маанисиндеги фразеологизм сап башындагы аллитерация менен чогуу келди.

Муну көргөн калайык,

Акылы айран таң болуп [481-б.]

Атандын көрү алты хан,

Акылын таппай тантыган, [482-б.]

Аңгеме кылып олтуруп,

Акылын каркап толтуруп, [533-б.]. Таң калуу, акыл-эсинен ажыроо жана эс акылын жыйнап, бир чечимге келүү деген маанини берген акылга байланыштуу фразеологизмдер сап ичиндеги ассонанс жана алты хан-тантыган – толук эмес уйкаш; олтуруп-толтуруп – толук уйкаш менен айкалышта түзүлдү.

Көзүнөн жашы төгүлүп,

Кабыргасы сөгүлүп, [135-б.]. Арманга толгон, жан-дүйнөнүн жабыркоосун туюндурган бул фразеологизм аяккы толук уйкаш менен бирге түзүлдү.

Этиң калган **көк жашык**,

Каның калган **бир кашык**” [479-б.]. Өтө арык, жүдөгөн, кор болгон маанисиндеги татаал фразеологизм аяккы татаал уйкаштыкта берилди.

Бетинен чыккан ызгаары,

Беш байпактык жүн болуп [219-б.]. Манастын ачуулуу мүнөзүн көрсөткөн бул көркөм сөз айкашы анын каарданып, ызырынган, жинденген

абалындагы жүз көрүнүшүн элестетүүгө жана канчалык ачууланганын түшүндүрүүгө көмөктөшөт.

Кабыргасы сөгүлүп,

Кандуу жаш кошо төгүлүп,

Боору эзилип алсырап,

Ботодой боздоп зангырап [661-б.]. Кош жолдуу аллитерация менен түзүлгөн, эгиз уйкаштыктагы бул саптарда Асылкандын көп жылдардан кийин уулу Алмамбетти көргөнүндөгү сагыныч, куса, арманга толгон жандүйнөсү, ал-акыбалы көркөм элестелет. Мындай туруктуу сөз айкаштарын Мусулманкуловдун вариантынан арбын кездештирүүгө мүмкүн.

Мусулманкуловдун вариантында диалектилик сөздөрдүн колдонулушу да тилдик көркөмдүк өзгөчөлүктөрдү аныктоого мүмкүндүк берет. Мисалы, лексикалык диалектизмдерге бир нече араб, фарс тилдеринен кирген жана кыргыздын көөнөргөн сөздөрү колдонулган: челек-чака; чакмак-оттук; көктөм-жаз-баар; дүрүйө, кете ж.б. кездеме жана кийимдер; жуда-баары; тамам-бүттү, аякталды; сарпайы-тон, кымкап; жагына-тамак-аш; көөдөк-мактан; көш-эт; бөкө; күлүк; чамгарак ж.б. мисалдарды келтирүүгө болот.

“Манас” эпосунун дидактикалык кызматы, таалим-тарбиялык көтөргөн жүгү оор. М.Мусулманкуловдун вариантында да сюжеттик окуялардын маани-мазмунун тереңдетип, элдик философиялык ой жүгүртүүлөрдү сиңирген санат-насыят ырларына үндөшкөн учкул, накыл сөздөрдү кездештирүүгө болот. Мисалы:

Азаматтын жакшысы,

Ар жарым тыйын тең бөлөт.

Адил болсо улугун,

Жакшы жаман тең көрөт.

...Астыңа келген кишинин,

Атанын кунун кечүүчү.

Атадан арта туулса,

Ар намыска жетүүчү [244-б.] ж.б.

Вариантта кездешкен ырым-жырымдар: табактын түбүн таттыруу – төрөгөн аялдын жеген табагынын түбүн төрөбөгөн аялга арттырып берүү [19-б.]; өпкө чабуу – (жаңы союлган малдын өпкөсүн алып жерге чабуу) жакшы көргөн адамы үчүн өпкө-боорумду садага чабам дегенди түшүндүрөт. Кийим талатуу – элге, коомго же бир үй-бүлөгө жаңы бүлө болуп кошулган же согушка аттанып жаткан адамдын үстүндө кийип турган кийимдерин чечтирип карап тургандарга талаттыруу, жаңы кийимдерди кийгизүү бул, жаңы келген адамдын жаңы барактан жашоо башташына жол ачып берүү деген маанини туюндурат [337-б.]. Мылтык аттоо – ак иштеп, адал кызмат өтөөгө ант берүү [338-б.]. Сагызгандын тилин кургатып тумар катары мойнуна илип жүрүү – көп тил билүү, илимдүү болуу дегенди түшүндүрүп, М.Мусулманкуловдун вариантында Алмамбет менен чогуу окуган Кожожаштын образын ачып берүүдө колдонулат:

Сай-сагызган оозанса,

Илим билет турбайбы.

Отуз урук адамдын,

Тилин билет турбайбы [М.Мусулманкулов, 2017: 263-б.].

Жыйынтыктап айтканда М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” эпосу элдик салттуу окуяларды сактап, текстке кошумча өркүндөтүү киргизүү менен жекелик сюжеттик өзгөчөлүктөргө да орун берген өзүнчө бир вариант болуп эсептелет. Мусулманкуловдун “Манас” эпосунун биринчи бөлүгүнүн сюжеттик өнүгүшүнө кошкон салымын жана көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн төмөндөгүдөй жыйынтыктар менен корутундулоого болот.

1. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” эпосунда элдик салттуу сюжеттик өзөктүү окуялар толук сакталган;
2. Мусулманкуловдун вариантында Олуят чалдын окуясы, Манастын чүрчүттү чабышы сыяктуу сюжеттик өзгөчөлүктөр бар;
3. Мусулманкулов вариантында негизги каарман Манастын портретин жана курал-жарактары (кылыч, дүрбү) жана кийген кийимин (ак

- олпокту) сүрөттөөдө салттуу эпикалык формуланын чегинен ашып, кошумча өнүктүрүүлөр киргизген;
4. Каармандардын образдарын ачып берүүдө сырткы портрети менен бирге мисалы, Жолойдун ички сезимдерине чейин ачып берген;
 5. Тексттин курамындагы ар бир чоң же кичине сюжеттик окуялар жеке өзүнө мүнөздүү башталышы жана бүтүшү менен алар да өз ара бир бүтүндүктө эпостун эң башкы окуясына баш ийип турат;
 6. М.Мусулманкуловдун вариантында туруктуу поэтикалык формулалардын бир нече баяндагыч, портреттик, атрибутивдик, түрлөрү кездешип, тексттин көркөмдүк деңгээлин көтөрөт;
 7. Бул вариантта көркөм сөз каражаттарынан троптун бир нече түрлөрү: эпитет, салыштыруу, метафоралар жыш колдонулуп, “күлүк”, “бөкө” сыяктуу эпитеттик көөнө сөздөр кездешет;
 8. Тексттин ыр түзүлүшү салттуу 7-8, айрым татаал редифтүү рифмаларда гана 9-11 муунга чейин жеткен муунчул ыр түзүлүшүндө берилип, ритм туруктуу сакталып, уйкаштыктын бир нече түрлөрү, аллитерация, ассонанс ыктуу колдонулат.
 9. М.Мусулманкуловдун вариантында диалектикалык сөздөр, накыл кептер, фразеологизмдер ыр түзүлүшүнүн көркөм элементтери менен бирдикте пайдаланылып, тексттин көркөмдүк өзгөчөлүгүн жогорулатат.

Эпостун классикалык вариантын улантуучулардын бири болгон М.Мусулманкуловдун вариантында каармандардын сырткы турпатынан да алардын ички жан дүйнөсүндөгү сезимдерине, ой-толгоолоруна, кебете-кешпирине өзгөчө көңүл бурулган. Каармандардын ар түрдүү кырдаалдарда окуяга карата реакциясын элестүү чагылдыруу менен манасчы алардын образын, мүнөзүн даана ачып берген. Айрыкча Манастын сын-сыпатын, курал-жарагын, кийген кийимдерин сүрөттөөдө М.Мусулманкулов чебер сүрөткердигин көрсөтө алган. Бул пикирди өз учурунда белгилүү окумуштуулар Р.Сарыпбеков, Р.Кыдырбаева, А.Жайнаковалар да ырастаган.

Ошондой эле, бул вариантта улуу манасчылар С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарында кездешпеген Ополдун тоосун түптөгөн Олуят чалдын, ошондой эле, башка түрк элдеринин баатырдык эпосторунда да берилген акылман, таасирдүү Эдигенин, Каныкейдей акылман, көрөгөч Кенжекенин образдары кездешет. Меңдибайдын арачылыгы менен Кырк чилтендин Баатырга ат коюшу, Ажыбайдын Мекеге барышы, Олуят чалдын окуялары, Манастын чүрчүттү чабышы, Сайкалдын Манастын сөөгүн уурдап кетиши сыяктуу сюжеттик бөтөнчөлүктөр айтылат. Чыйырдынын түшүндө өрттү көрүшү, Ай менен Күндүн нурунан боюна бүтүшү, кырк чилтендин балага ат коюшу, өзгөчө баатыр Алмамбеттин түп аталары бекеринен Айтууган, Күнтууган аталбаганы ж.б. көөнө мотивдер сакталган.

2.2. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы «Семетей» эпосунун сюжеттик салттуулугу жана айырмачылыктары

“Семетей” – “Манас” эпосунун экинчи бөлүгү. Алардын эң ирдүүлөрү С.Каралаев, Тоголок Молдо, Ж.Сарыков, Ж.Кожеков, Б.Сазанов, Ш.Рысмендеев, А.Рысмендеев, М.Чокморов, Ы.Абдрахманов, С.Молдокеева М.Мусулманкулов ж.б.лардын варианттары болуп саналат.

М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Семетей” эпосу көлөмү жана салттуу өзөктүү окуялардын сакталышы боюнча жогоруда саналган варианттардын арасында алдыңкы катарда турат. М.Мусулманкуловдун вариантындагы “Семетей” эпосунда да салттуулукту улантуу менен “Манас” эпосуна салыштырмалуу сюжеттик жактан согуштук курч окуялардын аздыгы, сырткы душмандарга караганда (Семетейдин Коңурбайдан өч алышын эсепке албаганда) ички, уруулук өз ара пикир келишпестиктер, туугандардын тирешүүлөрү сыяктуу турмуштук-социалдык темаларга басым жасалат. Бул вариантта да салттуу түрдө Абыке, Көбөштөн качкан Каныкейдин жолдогу көргөн азап-тозогу, Семетейдин бөтөн эл, бөтөн жерде өз ата-тегинен кабарсыз эр жетиши трагедиялуу чагылдырылып, Семетей менен Айчүрөктүн издешип табышуусу баатырдык-романтикалуу мүнөздө сюжеттик сызыкты улантып, акыры Семетейдин атсыз жөө калышы, өлүмү менен кайрадан трагедиялуу жыйынтыкталат.

Бул бөлүмдө М.Мусулманкуловдун “Семетей” эпосундагы сюжеттик салттуулук С.Каралаев (Ысык-Көл аймагы), жана Б.Сазановдун (Тянь-Шань аймагы) варианттары менен салыштырма-анализ жүргүзүлөт. Биринчи главанын биринчи параграфында К.Рахматуллиндин маалыматы боюнча М.Мусулманкулов “Семетейди” Калыгул жана Тоголок Молдодон укканы тууралуу айтылган. Бирок диссертациялык иштин жүрүшүндө М.Мусулманкуловдун айтуусундагы эпостун сюжеттик структурасы, форма, стилдик жактан, ыр түзүлүшү, уйкаштыктын формаларынын колдонулушу жагынан да бул эки айтуучунун ортосунда кескин айырмачылык бар экени

көрүндү. Мисалы, Тоголок Молдо эпикалык баянды профессионалдык поэзиянын формасында бири-бирине тыгыз уйкашкан ар бири 4 саптан турган ыр түрүндө баяндаса, М.Мусулманкулов эпикалык салттуулуктун чегинде эркин ой жүгүртөт. Ошондуктан М.Мусулманкуловдун вариантын жазгыч манасчы Тоголок Молдонун тексттерине эмес, оозеки түрдө айткан манасчылардын С.Каралаев жана айрым эпизоддор Б.Сазанов, М.Чокморовдордун варианттары менен салыштыруу туура деп табылды. Бул манасчылардын варианттары салттуу туруктуу окуялардын көбүрөөк сакталышы жана эки башка аймактын өкүлдөрү катары тандалып алынды. Варианттардын ортосунда “Семетей” эпосунун сюжеттик курулмасында “Манаска” салыштырмалуу сюжеттик айырмачылыктар аз көрүнөт. Айрым гана каармандардын ысымдары, жер-суу аталыштары жана сюжеттик окуянын өнүгүшүндөгү чакан мотивировкалардан гана айырмачылыктар байкалбаса негизинен бардык варианттарда тең туруктуу сюжеттик өзөк сакталган. М.Мусулманкуловдун вариантындагы “Семетей” эпосунун аягы “Сейтек” эпосунун кыскача окуясы менен аяктайт. Бул вариант салттуу эпизоддорду камтуу менен бирге төмөндөгүдөй сюжеттик структуралык түзүлүшкө ээ:

1. **Семетейдин төрөлүшү** (Абыке, Көбөштүн Каныкейге кордук көрсөтүшү; Каныкейдин Кыргызга качышы; Бакайдын Каныкей менен Семетейге камкордугу; Темиркандын эл менен кеңешкени; Семетейдин Ысмайылдын колунда тарбияланып чоңоюшу);
2. **Семетей менен Сарытаздын жолугушуусу** (Семетейдин куш салууга барганы; Сарытаздан эли-жери тууралуу угушу; Темиркандын үйүнө келип чыр салышы; Каныкейдин арманы);
3. **Семетейдин Таласка келиши** (Бакайга жолугушу; атасынан мураска калган курал-жарактарын Абыке, Көбөштөн тартып алышы);
4. **Семетейдин Таласка көчүп келиши** (Жакып, Абыке, Көбөштү жеңгени; кырк чорону жайлаганы; Семетейдин кан көтөрүлүшү);
5. **Айчүрөккө үйлөнүшү** (Чыңкожо, Толтой менен согуш);

6. **Бээжиндеги уруш – кун куу** (Семетейдин Манастын кунун куушу, Коңурбайдын өлүмү);
7. **Семетейдин өлүмү** (Канчорого алданып Семетейдин тонсуз чыгышы; Күлчоронун кордук көрүшү);
8. **Сейтектин төрөлүшү** (Сейтектин Канчоро, Кыясты өлтүрүп, атасынын кунун куушу, бийликти колго алышы).

Манастын өлүмүнөн кийин кырк чоронун Абыке, Көбөштүн колтугуна кирип кетиши сюжеттин жүрүшүндөгү Каныкейдин оор тагдырынан кабар берет. Жуучу болуп келген Бозуулга Каныкей койнундагы канжарды сууруп чыкканда оозунан сөзү түшүп кайтат. Каныкейдин төркүнүнө качуу жөнүндөгү идеясы салттуу варианттарда айтылгандай эле Манастан калган уулу Семетейди аман сактап калуу үчүн жасалган аракет катары ишке ашырылат. Ал эми бул сюжеттик окуянын негизги варианттардан айырмачылыгы мисалы, С.Каралаевдин вариантында Каныкей кайненеси Чыйырдыга Семетейди көтөртүп качырып жиберет да, өзү Каракүндү өлтүрүп анын бешиктеги баласын кармап отуруп калат. М.Мусулманкуловдун вариантында Абыке, Көбөш жоон топ адамы менен келип Каныкейдин эшигине кароол коюп кетет. Каныкей качкандан башка айла жок экенин түшүнүп, түн ичинде боз үйдүн керегесинин түбүн тырмактары менен оюп, тешип баласын көтөрүп качып чыгат. Каныкейдин Семетейди алып качышына салттуу варианттардагыдай Бакай жардам берет. С.Каралаевдин вариантындагы “Каныкейдин Тайторуну чапканы” деген көлөмдүү эпизод М.Мусулманкуловдун вариантында Абыке, Көбөштүн Манаска аш бериши деген чакан сюжеттик окуяда бир нече сап менен гана айтылат. Бирок бул аштагы ат чабышта биринчи келген Тайбуурул (С.Каралаевде Тайтору) Каныкей тарабынан атайын тапталып, төлгө катары чабылбайт, жөн гана келечекте Семетейдин аты боло турганы эскерилет. Мында аштын берилиши таптакыр башка максатты көздөйт. Абыке, Көбөштөрдүн планы боюнча эртелеп Манастын өлүмүнө байланыштуу салттык ырым-жырымдарды жыйынтыктоо, Каныкейге үйлөнүү, бүткүл

байлык, бийликке ээ болуу болгон. Манаска аш берүү манасчылардын ичинен Тоголок Молдонун вариантында гана айтылат [Тоголок Молдо. Семетей. 2017: 420 б.]. Мында бул эпизод кенен баяндалып, ашты Каныкей башкарат. Ал эми М.Мусулманкуловдун вариантында ашты Абыке, Көбөш берип, жогоруда айткан максатты көздөйт. Тоголок Молдонун “Семетейинде” айтылган “Манаска аш берүү” деген кенен эпизод жана “Бакайдын Семетейге чоролорду тааныштыруу” деген сюжеттик окуя М.Мусулманкуловдо кездешпейт.

М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Семетей” эпосунда негизги каармандын төрөлүшү, келечекте баатыр боло турган балага таандык болгон өзгөчө белгилер тууралуу мотивдер төмөнкүлөр: Кошойдун жана кырк чоронун Каныкейге бата бериши, Каныкейдин баланы он ай боюнда көтөрүшү, Семетейдин күн санап тез чоңоюшу, өз оюн бербеген тентек чыгышы, бала кезинен таң калтырган алгачкы эрдиктерин көрсөтүшү ж.б. Таякесинин колунда чоңойгон Семетей бала кезинен молдолордон билим алат, жаа атып, ууга чыгып согуш өнөрүн үйрөнөт. Ысмайыл Семетейди окуп билим алууга көбүрөөк үндөйт, мылтык, жаа атуу менен бирге эле суучулдарга кошуп сууда сүзүүнү да үйрөтөт:

Жакшы окугун деп айтып,

Ысмайыл күндө сүйлөндү.

...Суу түбүндө балыктай,

Суу өнөрүн үйрөндү [М.Мусулманкулов, 2017: 25-б.]. Манасчы Семетейдин эр жетишинде өзү жашаган доордун талаптарын (окуп билим алуу, сууда сүзүү сыяктуу) өз көз карашына жараша эпостун тексттине киргизип жибергени байкалат.

“Семетей” эпосунун сюжеттик окуяларынын курчуп өнүгүшүн шарттаган темалардын бири анын өз ата-теги тууралуу угушу. М.Мусулманкуловдо дагы С.Каралаев жана Б.Сазановдукуна окшош Семетей ата-тегинин дайынын Сарытаздан эшитет. Таарынып, кепке келбей кежирленген Семетейдин ачуусун “Каныкейдин арманы” басат.

С.Каралаевдин вариантында “Каныкейдин жомогу” деп айтылган кенен сюжеттик эпизод М.Мусулманкуловдун вариантында “Каныкейдин арманы” деп аталып, мында энеси уулуна жетим-жесир калып, башынан өткөргөн оор тагдырын ийне-жибине чейип айтып берет. «“Каныкейдин жомогу” “Манас”, “Семетей” бөлүктөрүн байланыштырып турган өзүнчө бир данакерлик эпизоддордон» [М.Мамыров, 1963: 23-б.]. М.Мусулманкуловдун вариантында С.Каралаевдин вариантындагы Каныкейдин төркүнүнө качышында Байтеректин түбүнө түнөө, баланы кайберендин тукуму эмизиши сыяктуу мотивдер кездешпейт.

Таласка аттанып чыккан Семетей Манастын күмбөзүн көргөндө гана ата-тектүү экенине ынанат. Күмбөздө ата менен баланын көрүшүүсү Каныкейдин күмбөздүн дубалдарына тарттырган сүрөттөрү аркылуу ишке ашат.

Босогосу болоттон

Борум менен тарттырып,

Кырк чоронун сүрөтүн

Бир бейитке солоткон.

Атасы Манас бадыша

Аккула менен чалкайып,

Ажыдаардай түрлөнүп,

Кыл муруту калкайып, [М.Мусулманкулов, 2017: 51-б.].

Манасчы күмбөздүн ички жана сырткы жасалышын сүрөттөө менен бирге Каныкейдин образындагы ишмердик, билгичтик адамдык сапаттарын баса белгилөө менен анын аял катары күйөөсү Манаска жана анын арбагына көрсөткөн ызаат-сыйын, мыкты адамдык сапаттарын да кошо камтып өткөн.

Семетейдин Манастын кунун кууп, анын бүтпөй калган иштерин толуктоочу баатыр экендигин көрсөтүүчү белгилер Семетей Таласка келгенде Манастын арбагы жана анын колдоочу жаныбарларынын келиши менен мүнөздөлөт. Мурда Манасты колдоп жүргөн жолборс, бөрү, кабылан,

кайберен сыяктуу жаныбарлар жана кырк чилтен, Кызыр Илияс эми анын уулу Семетейди колдой турганын билдирип, баланын көзүнө көрүнөт.

Кабылан Манас колдоочу,
Ээрчип келет соңунда
Бири калбай биригип,
Келгени анык билинип,
Кабылан менен жолборсу,
Баякы кайберендин жолдошу.
Камбарбоз үйрү локлоптур,
Баякы колдоочулар токтоптур.
Буга кайыптан берген окшоптур,
Баякы колдогондун баары бар,
Баякы кырк чилтени дагы бар,
Кызыр Илияз кары бар
Баякы кырааныңдын жолдошу
Кайберендин баары бар [М.Мусулманкулов, 2017: 70-б.].

Тайбуурул, Кумайык, Акшумкар сыңары эле бул колдоочу жырткычтар да Семетейди күтүп жүргөнү белгилүү болот. Семетейдин атасынын күмбөзүнө келип сыйынышы кыргыздардын байыркы доорлордон бери келе жаткан ата-бабанын арбак колдоо ишеними менен байланышат. Ал эми колдоочу жаныбарлардын атадан балага өтүшү генеалогиялык циклизация аркылуу тотемдик ишенимдин калдыктарынын “Семетей” эпосунда да чагылдырылышы деп билинет.

Эпостогу негизги каармандын минген аты жана анын күткөн жаныбарлары да өзгөчө касиеттерге ээ. Анткени, алар өз ээсине ар кандай абалда жардам берип, анын кайгы, кубанычын тең бөлүшүп туруучу сапаттары менен башка жаныбарлардан айырмаланышат. М.Мусулманкуловдун вариантындагы мындай жаныбарлардын ичинен Тайбуурул өзгөчө орунда турат.

Кумда тууп, чөлдө өсүп,

Кулан менен бирге өсүп,
Кайкыга тууп, карга өсүп,
Кайберен менен бирге өсүп,
Көрдүм деген бир жан жок,
Андан кийин Буурулду

Байкадым деген тирүү жан жок [М.Мусулманкулов, 2017: 81-б.]. Манас өлгөндө аза күтүп, эл көзүнө көрүнбөй кеткен Тайбуурулдун кайра кайтып келиши Семетейдин азап тартып куураган элди бириктирип, өчкөн отту тамыза турганын символикалуу түрдө көрсөтөт. Элдик эпостордо негизги каармандын көздөгөн максатынын аткарылышында анын минген атынын мааниси чоң. Көбүнчө баатырдын минген аты анын эң жакын жолдошу болуп, ийгиликке жеткирип, ээсин ар кандай кыйынчылыктан куткарган. Ошондуктан баатырларга өзүнө ылайыктуу туура ат тандап минүү эпостогу эң маанилүү маселелердин бири. С.Каралаевдин вариантында кайыптан туулган Тайбуурулду Сайкал Семетей төрөлө электе эле тартуу кылат. Манас өлгөндө аза күтүп качып кеткен Тайбуурул Семетей эр жетип Таласка кайрылып келгенде алдынан тосуп чыгат:

Кара байыр казанат,
Калбыр өпкө жез билек.
Туудум деген эне жок,
Туудурган айгыр ата жок,

Тунук кайып баласы [С.Каралаев, 2019: 786-б.]. Б.Сазановдун вариантында Тайбуурул желкайыптын тукуму деп айтылып, бул вариантта да атка мифтик өң-түс берилет. Бардык варианттарда Семетейдин Тайбуурулу өзүнө ылайык өзгөчө жаныбар экени белгилүү. М.Мусулманкуловдун вариантында Тайбуурулду Сайкал өзүнүн жылкысынын арасынан тай кезинде эле Манастын уулуна арнайт. Тайбуурул жаңы келгенде чолок, жүдөө тай болот. Тайбуурулдун тай кезиндеги чолоктугу, көргөн көзгө жүдөөлүгү башка эпостордо да жолуккан мотивдердин бири. Башканын колунда жүдөп жүргөн ат өз ээсин тапканда гана тыңып, сын-сыпатына

келип, өзгөчө касиеттери көрүнө баштайт. Тайбуурул да Семетей Таласка кайткан күндөн тарта күчкө толуп, күлүк чыгат. Бул мотив үчилтиктин биринчи бөлүгүндө да кездешет. Алмамбет өзүнө арналып тартууланган бир нече аттардын арасынан көзгө комсоо Сараланы тандайт. Алмамбеттин колуна келген Сарала табына келип, күч-кубатка толуп, күлүк чыгат. Өзүбек элинин “Алпамыш” эпосунда да негизги баатыр колуктусун куткаруу үчүн жолго чыгарда жылкынын арасынан ат тандап минүү үчүн укурукту үч жолу салганда үчөөндө тең бир эле арык, кебетеси начар тайга түшөт. Ошол жүдөгөн тай табына келгенде Алпамыштын күлүк атына айланат [В.М. Жирмунский, 1960: 18-б.]. Бул мотив М.Мусулманкуловдун вариантындагы Тайбуурулдун тай кезиндеги чолок, сырткы көрүнүшү начар деген сүрөттөлүш менен үндөшөт.

“Семетейдеги” айрым Бакай, Каныкей, Жакып, Чыйырды, Абыке, Көбөштөр “Манастан” өткөн каармандар. Бакай менен Каныкей мурун кандай образды көтөрүп келген болсо мында да ошол туруктуулукта негизги каармандын жардамчысы, колдоп-коштоочулук адамдык оң сапаттарынан ажырабайт. Чыйырдынын образы чыгарманын эки бөлүгүндө тең пассивдүү берилет. Ал эми Абыке, Көбөштүн “Манаста” аты гана аталат активдүү катышпайт, “Семетейде” мураскер болуп чыга келишет. Булардын ичинде Жакыптын мүнөзүндө өзгөрүүлөр болгондугу байкалат. М.Мусулманкуловдун вариантындагы “Манас” эпосунда Жакыптын образындагы анын малга сараңдыгы болгону менен үй-бүлөсүнө карамдуу, аталык мээримси сезилип тургандыгын, Манас менен Жакыптын ортосундагы ата-бала мамилеси башка манасчылардын варианттарына салыштырмалуу конфликттер курч мүнөздө эмес, бироз жайынча экенин айтканбыз. Ал эми эпостун экинчи бөлүгүндө Семетейдин келиши менен Жакыптын мүнөзү чорт өзгөрүлгөнүн Чыйырдынын сөзү менен түшүндүрүлөт:

Карыган кезде бай Жакып,

Бурулду сенин кыялың.

Кыяматты ойлонбой,

Кандай болду сыягың [М.Мусулманкулов, 2017: 72-б.]. Семетей Таласка алгач келгенде эле чоң атасы Жакыптын карасанатайлыгына туш болот. Жакыптын өз канынан жаралган небересине уу берип өлтүрүү жөнүндөгү сюжеттик окуя дээрлик бардык семетейчилердин варианттарында кездешкен салттуу эпизод. Айырмачылыгы ар бир айтуучу өз чыгармачылык чеберчилигине жараша ар кандай турмуштук кырдаалда түрдүүчө баяндайт. Мисалы, С.Каралаевдин вариантында Семетей чоң атасы сунган чыныдагы уулуу кымызды төгүп жибергенде босогодо жаткан дөбөткө чачырап ит мүрт кетет. Ал эми М.Мусулманкуловдун вариантында уулуу суусунду Жакып эмес анын кол алдындагы кул сунат. Атамдан мурун ичпейм деген Семетей чыныны Жакыпка сунганда Жакып ичпей коёт:

Сенин ак жүзүңдү көрсөм деп,

Арманым жок өлсөм деп,

Арам жолго барбадым,

Асылым Манас өлгөндө,

Арак, бозо таштадым [М.Мусулманкулов, 2017: 75-б.]. Атам ичпесе апам ичсин деп чоң энесина сунганда ал да көзү жалдырап Бакайды карайт. Мындай арамзадалык ойду алдын ала сезген Бакай ата-энеси ичпеген бул кандай тамак деп, сыртка чачып жибергенде жүгүрүп келген эки тайган жыттап алып, жыгылып түшөт. Негизинен бул сюжеттик сызык жогорудагыдай майда айырмачылыктар гана көрсөткөнү болбосо жалпысынан эпизоддун берейин деген идеясы окшош. Жакыптын Семетейге чыккынчылык кылышы менен бирге Манастын кырк чоросунун да негизги каармандын ынтымакка чакырып, бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгаралы деген сунушуна моюн сунбай, Абыке, Көбөшкө кошулуп Семетейге каршы чыгышы да салттуу окуялардан. Кепке келбеген кырк чоро жана атасынан калган мал-мүлктү талашып, бергиси келбеген Жакып, Абыке, Көбөш сыяктуу ички чыккынчылар Семетей жана анын тарапташтары тарабынан өлтүрүлөт. Семетейдин ички чыккынчыларга каршы күрөшүнүн чыгыш себептерин жана жыйынтыкталышын

манастануучу А.Жайнакова талдап келип: “Бул феодалдык уруу түзүлүшүнүн учурунда ошол тарыхый шарттын мүнөздүү белгилерин көрсөтүп туруучу деталь катары кеңири белгилүү болгон адам мамилелеринин биринен. Бийлик, дүнүйө-мал бардыгынан жогору коюлуп, иш-аракет бүт ошого баш ийдирилип турган коомдук шартта мурдагы тапсыз уруу түзүлүшүнүн учурундагыдай уруулук-туугандык белги чечүүчү мааниге ээ болбостон, жеке кызыкчылык башкы ролду ойноп, мансапка баш ийдирилет” деген жыйынтык чыгарган [А.Жайнакова, 1982: 64-б.].

Эпосто кездешкен ички конфликттердин дагы бири – Семетей менен Үмөтөйдүн ортосундагы касташуусу ар бир вариантта ар башкача мотивировкаланат. С.Каралаевдин вариантында Семетей менен Үмөтөйдүн ортосундагы конфликттин чыгышына Үмөтөйдүн өз акыбалын аңдап биле албаган ала көөдөндүгү, акылсыздыгы себеп болот. Үмөтөй Семетейдин Коңурбайдан Манастын кунун кууп келгенин угуп, Манас атамды Бээжинге алып барып өлтүрткөн, кун төлөсүн деп, опурулат. Б.Сазановдун вариантында Үмөтөйдүн Семетейди кодулашы биринчисинде Семетей анын ала турган колуктусу Чачыкейди аялдыкка алганда, экинчиси Коңурбайдан кун алууга катышып келип андан тышкары казатта өлгөн канчалаган казак жоокерлеринин кунун төлө деп чыр чыгарат. М.Мусулманкуловдо Семетей чоролору менен аң уулоого чыгат, Семетейдин аткан аркар, кийигин Үмөтөйдүн жигиттери илип кетет. Жигиттердин артынан кууп барган Семетей кийиктин ордуна бирөөнүн олжосуна бекер ээ болгон тартипсиздиги үчүн Үмөтөйдүн колуктусу Чачыкейди эжеси менен кошо тартып кетет. М.Мусулманкуловдун вариантында бул эки баатырдын мамилеси ушуну менен токтойт жана эпостун аягында Үмөтөй өз ыктыяры менен Семетейге кошулуп, Коңурбайдан кун куу жүрүшүнө катышат.

Негизги салттуу сюжеттик өзөктүн андан аркы өнүгүшүндө баатырдык үйлөнүү мотиви – Семетей менен Айчүрөктүн издешип табышуусу турат. С.Каралаевдин вариантында Айчүрөк Семетейдин төрөлө элегинде ата-энелер тарабынан эки элдин ортосундагы ынтымакты, союздаштыкты,

достукту бекемдөө максатында кудаланган кыз. Ал эми Чачыкей болсо Толтойдун кудаланган кызы. Өзүнүн ала турган колуктусун Семетейге тарттырып жибергендигине ызаланган Толтой, Семетейдин кудалашкан кызы Айчүрөктү доого кармап Акундун шаарын камайт. Толтойдун Семетейге каршы Чынкожо көкүтөт. Ошентип, Чачыкей менен Айчүрөк Чынкожо, Толтой жана Семетейдин ортосундагы конфликттин чыгышына өбөлгө болот. Б.Сазановдун вариантында Семетейдин эрдигин, анын башкаруусун тааныгысы келбеген Чынкожо Толтой менен союздаш болуп Айчүрөккө өзү үйлөнмөкчү болот. М.Мусулманкуловдун вариантында да Семетей менен Чынкожонун ортосундагы карама-каршылыктын чыгышы жана аякталышы Б.Сазановдун вариантына окшош. Карапайым калкка адамкерчиликсиз мамиле кылган Чынкожону Семетей тартипке чакырып, анын элин да өз башкаруусуна алат. Чынкожонун ичи күйүп Семетейден өч алууну пландайт. Толтой менен биргеликте Акундун элин камап, Семетейдин колуктусу Айчүрөктү аялдыкка алмак болот. Толтой менен Чынкожонун максаты орундалбай Семетейдин чоролору тарабынан кордук көрүп өлүшү аталган манасчылардын варианттарында бирдей айтылат.

“Семетей менен Айчүрөктүн үйлөнүшү” эпостун лиро-романтикалуу сюжеттик окуясы манасчы, семетейчилердин репертуарындагы дайыма аткарылып, поэтикалык жактан жогорку көркөмдүккө көтөрүлгөн көлөмдүү эпизод болуп эсептелет. Кыздын канаттуу куш кейпинде жигитти тактап айтканда өзүнүн болочок жарын издеп келиши түрк-монгол фольклорунда кеңири кездешкен мотивдерден. Кыздын кубулуп, кандайдыр бир кушка (жаныбарга) айланышы байыркы тотемдик ишенимдин калдыгы экендиги анык. “Она – царевна-лебедь, по желанию может облекаться в лебединые одежды и оборочиваться лебедью. Дева-лебедь – сказочно мифологический образ, восходящий к пережиткам представлений периода тотемизма и хорошо известный фольклору всех народов, в частности – тюркскому эпосу, народным преданиям и сказкам” [В.М. Жирмунский, 1999: 32-б.].

Акшумкарын жоготкон Семетей Айчүрөктүн артынан аттанат. Негизги каармандын кудалашып койгон кызды издеп жолго чыгышы түрк элдеринин баатырдык эпосторунда кездешкен типтүү эпизоддордон. Мисалы, “Алпамыш” эпосунун өзбек элинде айтылган версиясында мастан кемпир Сурхаилдин жети уулу Байсарынын ордосун камаганда Алпамыш канаттуу тулпар Байчибарды минип колуктусун куткаруу үчүн жолго чыгат [В.М. Жирмунский, 1960: 17-б.].

Мусулманкуловдун вариантында баатырлардын Үргөнч дайрасын кечип өткөнүн баяндаган сюжеттик окуяда Семетейдин Айчүрөктү көрсөм деп ак эткенден так эткени, туйлаган ички сезимдери каармандардын диалогдору аркылуу берилет. Күлчоро Семетейдин Тайбуурулун минип, Үргөнчтү кечип, Айчүрөк тарапка “чалгынга” кетет. Артынан сабырсызданган Семетей менен Канчоро жөнөйт. Өзгөчө пейзаждык сүрөттөө: дарыянын таштан-ташка урунуп, кишини минген аты менен бирге агызып кетчүдөй болуп албууттанып акканы жана артта калган Семетей менен Канчоронун ит балдак уруп жатып, сенделип, Тайбуурул чыккан жерден тай чабым төмөндөн араң чыгышканы баяндалат. “Семетейдин Үргөнчтү кечип өтүшүндө” суу жылкысы культунун калдыктары байкалат. Мифологиядагы суу башка дүйнөгө өтүүнүн символ-белгиси эсептелинет. Суу арбактар жандарды алып өтүүчү мейкиндик болуу менен, мындайда баатырдын минип жүргөн тулпарлары жардам берет” [Н.Нарынбаева, 2018: 15-б.]. Тайбуурулсуз калып ордуна башка атты минген Семетей Үргөнчтөн өлдүм-талдым менен араң чыгат. Жогоруда Н.Нарынбаеванын аныктамасына ылайык Семетей Тайбуурулду минип өтпөсө да суудан аман чыккандыгы анын аркы өйүздөгү Тайбуурулдун тирүүлүгү жана ээсинин амандыгын тилеген магиялык тартылуу күчүнүн касиетине байланыштуу болушу ыктымал.

Кең Үргөнчтүн дайрасы
Кынабынан ашыптыр,
Тал башынан ташыптыр.

Кадимкидей каркылдап,
Жер көрүнбөй жалтылдап,
Кулаалы учуп өтө албай,

Канаттары салпылдап [М.Мусулманкулов, 2017: 155-б.].

Мезгил, табият, дарыя жана Семетейдин ички сезимдери жуурулушуп пейзаждык параллелдүүлүктү жаратат. Мындай пейзаждык параллелдүүлүк Манастын Алтайдан Ала-Тоого жана Семетейдин Кыргыздан Таласка келишинде да айтылат. Ата мекендин жаратылышынын ажайып кооздугу жогорку пафосто сүрөттөлүп, табияттын коюн-колтугундагы анын сулуулугун арттырып турган шаркырап аккан тунук суулар, жылжыган булактар, түрдүү өсүмдүктөр менен жаныбарлары да эли-жеринин жытын, топурагын эңсеп, толкундап келе жаткан баатырлардын патриоттук сезимдерине угут сээп, моралдык дем-күч берет.

Чыңкожо менен Толтой Акундун шаарын камап, Айчүрөктү сураганда кыздын кайындап койгон жери бар экенин айтып Акун кан караманча каршы чыгат. Акундун иниси Түмөнбай Чыңкожого токсон окшош кара ат, миндеп кой, тогуздап мал, нарга жүктөп зар алып кел деп Чыңкожонун алы жетпей турган калыңын айтып жолго салат. М.Мусулманкуловдун вариантындагы кызды бербештин амалын кылган бул сюжеттик окуя С.Орозбаковдун вариантындагы Каныкейди Манаска бергиси келбеген Темиркандын амалына үндөшөт. Ошондой эле, М.Мусулманкуловдо “Көкөтөйдүн ашында” кырк чоронун конок талашып, Үрбү менен Ырчы уулга конок жетпей калып ыза болушу С.Орозбаковдун вариантындагы жети кандын окуясында конок талашкан кырк чоронун окуясына окшошот. М.Мусулманкулов бул сюжеттик окуяны баяндоо ыкмасын С.Орозбаковдон үйрөнгөн болушу мүмкүн.

М.Мусулманкуловдун вариантында “Көкөтөйдүн ашы” үчилтиктин “Семетей” бөлүгүндө Багыштын уулу Толтойдун эскерүүсүндө берилет. С.Орозбаковдо “Манаста”, ал эми С.Каралаев, Тоголок Молдо жана Б.Сазановдун вариантында Көкөтөйдүн ашы “Семетейде” айтылат. Кээ бир

манасчылардын варианттарында “Көкөтөйдүн ашында” болуп өткөн окуялар Чоң казаттын чыгышына себеп болгону гана болбосо, негизинен Семетейдин ошол аштагы Кошойдун батасынан төрөлгөндүгүн эскерүү менен бул эпизоддун “Семетей” бөлүгүндө айтылышы керек деген принципте турушкан. Биздин пикирибизче “Көкөтөйдүн ашы” эпостун сюжеттик өнүгүшү жагынан да жана бул чоң эпизоддун ичинде дагы майда көптөгөн сюжеттик окуяларды эске алуу менен “Семетей” эпосунда эскерүү түрүндө эмес, “Манаста”, тактап айтканда, С.Орозбаковдун стилинде берилгени жалпы окурмандарга түшүнүктүү жана таасирдүү болор эле.

С.Орозбаковдун вариантында “Көкөтөйдүн ашында” аттарды кайсы жерден коё берүү боюнча кеңеште Манас Үрбүнү озунуп сөз айткандыгы үчүн чаап жиберет, М.Мусулманкуловдун вариантында аттар келгенден кийин Ачбууданды жолдон чыгаргандыгы үчүн чыр салган Жолой менен Манастын ортосуна кирип калыстык кылам дегенде чаап жтберет:

Калыс болчу сенби деп,

Камчы менен эр Манас,

Кан Үрбүнү сомдоду [М.М. 283-б.].

М.Мусулманкулов эпосто “жайчы”, “күндү жайлап” деген түшүнүктү көбүрөөк пайдаланган:

Ысык болуп кетет деп,

Жайчыга күндү жайлатып [М.М. 294-б.]. Жайчы – жайташтын магиялык күчү менен аба ырайын өзгөртүп жиберүү кудуретине ээ киши [Манас энцикл. 1-том. 195-б.]. Аба ырайын өзгөртүү негизинен согуш учурунда душмандарга каршы колдонулган атайын согуштук ыкма болуп, ар кандай тоскоолдуктардан өтүүдө коопсуздук катары жайчылар тарабынан аткарылган. Жайчылылык өнөр, жайчылык кесипти аркалагандар болгондугу тууралуу “Манас” эпосунда эле эмес, дүйнө элинин фольклорунда да кездешет. Карело-фин элдеринин “Калеваласында” башкы каарман Вяйнямёйнен менен Лоухи сыйкырчынын ортосундагы согушта Вяйня жайчылык өнөрү менен дубалап асманда булуттарды айдап, бороон-чапкын,

шамалды пайда кылып, душмандарынын айласын кетирет. “Манас” үчилтигинде Кошой, Алмамбет ж.б. сыяктуу негизги каармандардын образдарында жайчылык касиеттери бар. Ал эми М.Мусулманкуловдун вариантында согуш учурунда эле эмес, жай турмушта да күндү жайлап, абаны каалаган учурда ысытып, сууктатышканы тууралуу фетиштик жана магиялык элементтерди сактаган саптар көп кездешет. Мусулманкуловдун каармандары көңүлү энсеген учурда жаратылыш менен өтө тыгыз байланышка кире алышат. Мунун себеби байыркы бир мезгилдердеги жаратылыштын адамдын эркине баш ийдирилгенин жана анын керемет сырларын үйрөнүү кызыкчылыгы менен тыгыз байланышат.

Эпостогу негизги маанилүү сюжеттик сызыктын уланышында Баатырдык үйлөнүүдөн кийин негизги каармандын атасынын кунун куушу саналат. Бул эпизод М.Мусулманкуловдун айтуусунда да башка варианттардагыдай эле Семетейдин атасын өлтүргөндөрдөн өч алышы милдеттүү деген туруктуу салттуулукка таянат.

Намыс үчүн Семетей

Чымындай жандан кечемин.

Атамды кытай өлтүрүп,

Кантип өлбөй жүрөмүн.

...Кан болсом алаш калкыма,

Атамдын кунун куубасам,

Семетей атка кономбу!? [М.Мусулманкулов, 2017: 361-б.].

Ата-бабадан калган кекти алуу Семетей үчүн эле эмес, жалпы “Манас” эпосунун бардык бөлүктөрүнүн негизги идеяларынын бири болуп эсептелет. Ошондуктан Семетей да төрөлгөндөн атасыз жетим калып, эли-журтунан ажырап, бүтүндөй бир мамлекеттин чабылып-чачылышына алып келген эпикалык душмандардан өч алуу үчүн өзүн милдеттүү деп сезет. Учурунда атасы да эл башына азап-тозок алып келген сырткы баскынчыларга каршы күрөшүү сыяктуу чоң жүктү аркалап келген. Бирок Манас Бээжинге аттанып жатканда анын артында калдайган калың журт, түмөндөгөн аскер курамы

турган, алар атайын даярдык менен бул улуу сапарга аттанган. Ал эми “Семетейде” доордун алмашышы менен коомдук кырдаал жана ички уруулук бытырандылык, жөлөк-таяк деп эсептеген бир туугандары Абыке, Көбөш жана кырк чоро менен болгон чатакташуулар сыяктуу тоскоолдуктардын натыйжасында Манаска салыштырмалуу Семетей чак баштуу аскери менен Коңурбайга каршы аттанат. С.Каралаевдин вариантында Семетей эки чоросу жана саналуу гана аскери менен жоого аттанса, Тоголок Молдонун вариантында Семетей Манастын чоролорунун балдары – жыйырмадай чоросу менен жолго чыгат. Ал эми жогорудагы варианттарга салыштырмалуу М.Мусулманкуловдун вариантында негизги каарман көп аскер менен согушка кирип, кадимкидей чоң согуштун картинасы сүрөттөлөт. Бул вариантта Семетейге өз ыктыяры менен Бакай он миң аскер, Кырымдын каны Темиркан жети миң, Букардын каны Шаамурат беш миң, Жамгырчы он миң, барандын каны Балтаман жети миң, Урумдун каны Сейдалы жана Көкчөнүн уулу Үмөтөйлөр ар бири он эки миң аскери менен жана кара жаак эр Үрбү да келип кошулат. Бирок ошондой болсо да согуштагы эң негизги жүктү Семетей жана анын чоролорунун көтөргөндүгү окуянын жүрүшүндө айтылат. Семетейдин атанын кунун кууп, өч алышынын жеңиш менен аякталышы негизги каармандын Манастан кем эмес баатырдык, эр жүрөктүүлүк, тайманбастык сапаттарга ээ экендигин идеализациялайт.

“Семетей” эпосундагы салттуу трагедиялуу эпизод же болбосо эпостун кульминациялык чеги – бул, жалпы элдин карманган туткасы болгон негизги каармандын аянычтуу өлүмү. Баатырдын сырткы душмандын колунан эмес, котур ташы койнунда, көрө албас ички душмандардын, керек болсо эмчектеш бир тууганым деп эсептеп, ага терең ишеним артып жүргөн Канчоронун куулугу менен колго түшүп өлүшү эпостун жан кейитерлик жыйынтыкталышына себеп болот. М.Мусулманкуловдун вариантында Семетейдин ак олпоксуз куш салууга чыгышы сюжеттик окуянын андан ары өрчүшүндө негизги жардамчы көркөм элементтик милдетти көтөрөт.

Ошондуктан Канчоро Семетейдин ак олпогун кийгизбей туруп куш салууга алып чыгам деген планын Кыяска кат аркылуу билдирет:

Ак олпогун кийгизбей,

Шаштырган бойдон жүрөмүн.

Мен бөктөрүнүп алам деп,

Семетей менен чорону

Ылдамыраак сүрөмүн.

Бөктөрүнүп олпокту

Аркасынан жүрөмүн [М.Мусулманкулов, 2017: 406-б.].

Манасчы вариантында негизги Баатырдын кийген кийими ак олпокко өзгөчө басым жасайт. Муну менен айтуучу Баатырдын жанынын башка бир нерседе сакталышы тууралуу мотивди колдонот. Семетейдин ак олпогун кийбестен тагыраак айтканда өз жанын кароосуз калтырып Ала-Көлгө барышы анын алсызданып өлүмгө жакын калгандыгын түшүндүрөт. Ал эми С.Каралаевдин вариантында Семетейдин минген аты Тайбуурул менен ак олпок бөлөсү Үмөтөйдүн кунуна кетет. Жыйынтыгында Семетей атсыз, тонсуз калып өлүмгө дуушар болот. С.Каралаевде негизги каармандын баатырдык күчүнө күч кошуп турган минген атынан айрылгандыгына басым жасалып, ушул себептен душман колдуу болгондугу айтылат. Ал эми М.Мусулманкуловдун вариантында баатырдын минген атына эмес, анын кийген кийимине – ак олпокко көңүл бурулат. Варианттардын ортосундагы ушундай айрым майда деталдык өзгөчөлүктөрү гана болбосо, негизинен эпостун жыйынтыкталышы бирдей. Семетейдин атсыз, тонсуз калган абалынан пайдаланып, эмчектеш бир туугандыкты кайра өзүнө каршы курал катары колдонгон Канчоронун суук колу жаңыдан түптөлгөн бир мамлекеттин кулап түшүшүнө себеп болуп, жалпы элдик мүдөөдөн да жеке кызыкчылыктын жогору коюлганы көркөм чагылдырылат.

Эпикалык чыгармаларда элдик Баатыр канчалык акылдуу, күчтүү болсо да анын душмандары андан амалдуулугу менен артык турары баяндалат. Негизги каармандын өлүмүн, душмандын тузагына түшүп бир

кырсыкка учураарын же туура эмес жолдо бара жатканын билдирген кабар алдын ала Баатырдын эң жакын адамдарынын түшү аркылуу символикалуу түрдө берилет. “Адам баласынын аң-сезиминин (мифологиялык аң-сезимдин) өсүү баскычынын эң эртеги баскычында: алгачкы аңгемелерде жана ырларда түш көрүү жөнүндөгү көркөмдөлгөн, терең символдук маани калыптана баштаган” [Н.Нарынбаева, 2018: 25-б.]. Семетейдин өлүмгө жакын калгандыгын Айчүрөк түш көрүп билет. “Аян түштүн дагы бир түрү боло турган жамандыктын кабарчысы, каармандын башына кыйын иш түшөрдө көргөн түшү көркөмдөлүп баяндалат. Жеңилээр алдындагы аян түш десе дагы болор эле” [Н.Нарынбаева, 2018: 26-б.]. Бирок кандай гана турмуштук-социалдык, баатырдык чыгармалар болбосун негизги каармандардын дээрлик көпчүлүгү ага карата айтылган аяндуу түштөргө ишенип, баш ийип отуруп калбайт. Мисалы, С.Каралаевдин вариантында Манас Бээжинде кан болуп турганда Каныкейдин; М.Мусулманкуловдун вариантында Төштүк баштаган жети кандын Манаска каршы аттанардын алдында Кенжекенин; кенже эпостордон “Кожожашта” мергендин аскада камалып каларын билдирген Зулайканын көргөн аян түштөрү белгилүү. Бирок бир да Баатыр аялдын сөзүн угуп көздөгөн багытынан артка кайткан эмес. Бул, мифтик ишенимдин солгундап, реалдуулукка өткөн жана энелик доордун жумшарып, аталык доордун өз өкүмүн сүрдүрүп, күчүнө кире баштаган мезгилдин мүнөзүнөн белги берет.

Баатырдык эпикалык чыгармаларда негизги каармандын душмандары (көбүнчө ички душмандар) ага бетме-бет келип, жекеме жеке каршы чыгып, баатырларча согушуп жеңе албасын билишет. Ошондуктан аны алдап, элден обочо сыртка талаага, сейилге же ууга (аңчылыкка) алып чыгып өлтүрүү кеңири кездешкен сюжеттердин бири. 1-главанын 4-параграфында ушундай сюжеттик сызык “Жаныш, Байыш” эпосунда да айтылат. Мусулманкуловдун вариантында эр жүрөк Жаныш менен Байышты колго түшүрө албаган Желмаян баатырларды алдап Ала-Көлгө куш салып, эс алууга ээрчитип келип душмандын торуна түшүрөт. Дүйнө элдеринин эпикалык

чыгармаларында мисалы, герман элдеринде айтылган “Нибелунгдар жөнүндө ырда” атактуу Зигфриддин баатырдык иштерине көрө албастык мамиле кылган эң жакын ишенген адамы Гунтер жана анын жан-жөкөрү Хаген амалкөйлүк менен аны алдап, аңчылыкка токойго ээрчитип барып, далысына сайып өлтүрөт [Нибелунгдар жөнүндө ыр, 1975: 462-б.]. “Семетей” эпосунда да Канчоро атсыз, тонсуз Семетейди алдап, С.Каралаевдин вариантында Манастын күмбөзүнө куран окутуп келебиз деп, ал эми М.Мусулманкуловдун айтуусунда куш салабыз деп алып чыгып өлүмгө түртөт. Семетейдин өлүгүн издеп учуп чыккан Айчүрөк таппай кайтат, демек М.Мусулманкуловдун вариантында да Семетейдин кайып болуп кетиши туруктуу салттуулукта айтылган. Ал эми Тоголок Молдонун вариантында Күлүс (Күлчоро) Семетейдин сөөгүн Кең-Колдун башындагы шайыктар турган үңкүрлүү мазарга алып барып коёт. Ал эми Айчүрөктүн алты айлык боюнда бар болгону үчүн Семетейди издеп уча албай турганын айтат. Ошентип, Семетейдин өлүмүнө сырттагы душмандар эмес, өз жакындарынын себепкер болушу эпостун трагедиялуулугун дагы да тереңдетет.

Баатырдык эпостордо негизги каармандын душман колдуу болуп өлүшү окуянын жакшылык менен аякталышын көздөгөн элдин көз карашында чыгарманын кийинки бөлүктөрүнүн жаралышын талап кылат. Мына ушундай зарылдыктан улам эпостун үчүнчү бөлүгү “Сейтек” уланат. “Сейтек” эпосу М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Семетей” эпосунун аягында кыскача схемалуу түрдө гана кошумчаланган. Башкача айтканда Сейтек Семетейдин коргоочусуз калып, кара башынын жыргалчылыгын, байлык, бийликти гана самаган ички баскынчы душмандардын кысымынан бөлүнүп-жарылган элди кайра бириктирүү, азаттыкка алып чыгуучулук кызматты аткарат. Семетейдин өлүмүнөн кийин кулга айланып азап тартып кыйналган калктын көйгөйүн чечүүчү, элге бакубат турмуш алып келүүчү негизги баатырга муктаждык бар эле. М.Мусулманкулов ушундан улам “Семетейдин” трагедиялуу өлүмүнүн аягына Сейтектин төрөлүшү жана анын

атасын тартып эр жетип, кайрадан эли-журтуна эркиндик, кубанычтуу жашоо алып келгенин кошуп айтуу менен “Сейтекти” “Семетейдин” жыйынтыгында чыгармага эпилог катары айткан. “Семетей” эпосунун аягы Сейтектин төрөлүшү жана анын аталары өңдүү эр жетип, баатыр чыгышы, Кыяс менен Канчорону өлтүрүп, Семетейдин өлүмү үчүн өч алышы, элге жайчылык, ынтымак алып келгендигин баяндаган эпилог менен жыйынтыкталат. Баатырдын артында анын бүтүрбөй калган эрдиктерин аткаруучу, аны өлтүргөн душмандардан кек алуучу тукум калтырып кетиши эпикалык чыгармалардагы салттуу мотивдердин бири.

Эпостун негизги каарманы Семетейдин образы, чабылып-чачылган элди, өз ара касташкан урууларды чогултуп, ынтымакка чакырып, ич ара душмандашпай сырткы душмандарга каршы күч топтоого үндөп, Манастын ишин түздөн-түз улантуучулук милдетти аткарат. М.Мусулманкуловдун вариантында да Семетейдин портрети атасынын идеясын улантуучу катары Манастан кем эмес деп сүрөттөлөт:

Арыстандай сүрү бар,

Ажыдаардай түрү бар [ММ. 374-б.].

Кылган иши оң болуп,

Кыраандын уулу Семетей

Атасынан зор болуп [ММ. 358-б.]. Карапайым элдин чоң ишеним менен жылдап күткөн каарманы атадан кем эмес, артык болуп жаралышы зарыл эле. М.Мусулманкулов да ушул салттуулукта Семетейдин сырткы көрүнүш турпатын жана анын баатырдык мүнөзүн төмөндөгүдөй сүрөттөйт:

Каптаган турат кымпыйып,

Кабыландай зыңкыйып,

...Жолборстой болуп комдонуп,

Жолуң каткыр оңдонуп [М.М. 87-б.]

Ажыдаардай түрдөнүп,

Ач күсөндөй өңдөнүп [М.М. 94-б.]

...Өйүз жагын карасаң,

Кырк карышкыр кабышат [М.М. 95-б.].

Качырганы жолборстой,

Жакшы сөзү жолдоштой,

Бир уктаса ойгонбойт,

Миң кишидей деми бар,

Бир кыпындай ойлонбойт [М.М. 96-б.]. Семетей да атасы Манастай кабылан, жолборс, бөрү жана ажыдаардай түрдөнүп, анын душманга каршы тайманбастыгы, көздөгөнүн качырбас айбаты жүзүнө чыгып, генеалогиялык циклизациянын эрежелерине ылайык балага атасынан өткөн сапаттар көркөм салыштыруулар, эпитеттер менен сүрөттөлөт. Манасчы Семетейди жырткыч тотемдик жаныбарлардай эпикалык сүрдүүлүккө эгедер каарман катары сүрөттөө менен бирге дүйнөлүк эпикалык чыгармалардагы каармандарга мүнөздүү болгон баатырдын алп уйкусун, кенебестик сапаттарын да баса белгилейт. Негизги каарман “Арыстан Семен балбаным”, “Эр Семетей баатырга” ж.б. “арыстан”, “жолборс”, “кабылан”, “эр, шер” деген эпитеттер менен берилет. Ошондой эле, негизги каарманга элдин ишенимин актоо, эл кызыкчылыгы үчүн күрөшүү, адилет башкаруу, сөзгө бек туруу, эр жүрөктүүлүк жана тайманбастык сыяктуу туруктуу баатырдык мүнөз-сапаттар таандык. Семетейде да Манастыкындай эпикалык сүр бар жана кырк чилтен, тотемдик жаныбарлардын колдоосуна ээ. Мисалы ал Коңурбайга каршы аттанып жатканда Манастын бардык колдоочулары келип Семетейдин көзүнө көрүнөт:

Семетей атка мингенде

Колдоочусу сур кайып,

Аскер түрдүү бөлүндү.

Манастан калган колдоочу

Бири калбай көрүндү.

Ошолорду көргөндө,

Манастын уулу Семетей

Ойлонбоду өлүмдү [М.М. 362-б.]. Семетейдин сүрдүүлүгү Коңурбайды баш кылып бүтүн кытайдын акыл-эсинен ажыратат:

Коңурбайда ал калбай,

Коркконунан жан калбай, [ММ. 371-б.].

М.Мусулманкулов жана С.Каралевдин варианттарында Семетейдин эки чоросу бар – Күлчоро менен Канчоро. Ал эми Тоголок Молдонун вариантында Манастын жыйырма чоросунун балдарын Бакай Семетейге тааныштырып, чоро кылып дайындайт [ТМ.3-китеп. 18-21-бб.].

Салттуу варианттарда Күлчоро Алмамбеттин уулу, ал эми М.Мусулманкуловдун вариантында кээ бир саптарда Мажиктин уулу, кээде Алмамбеттин уулу деп айтылат. Күлчоро Семетейдин Акшумкарын издеп Айчүрөккө барганда өзүн тааныштырат:

Берен Мажик өз атам,

Белгилүү Алмаң чоң атам [ММ. 152-б.].

Чын кагандын сарасы,

Мен ошол Алмамбеттин баласы [ММ. 152-б.]. М.Мусулманкуловдун вариантында Күлчоронун бирде Мажиктин, бирде Алмамбеттин уулу деп берилишинин себебин төмөнкүчө түшүндүрүүгө болот. С.Каралаевдин вариантында Чоң казатта Алмамбет “Мен өлүп калсам алган жарым Аруукени Мажикке нике кыйып кой” деп Манаска керээз айтат [С.Каралаев, 2019: 649-б.]. М.Мусулманкулов эпостун салттуу окуяларын жакшы билген манасчы катары Алмамбеттин бул керээзинен кабардар болуп, бирок өзү айткан вариантында эскерилбей калышы мүмкүн. Ошентсе да бул саптар Күлчоронун баатырдык облигине көлөкө түшүрө албайт. Себеби Күлчоро да Семетейден ашса ашып, андан кем калышпаган чыныгы баатырдык сапаттарга ээ каарман. Анын баатырдык образын чагылдырган эпизоддор өзгөчө Толтой менен согушкан сюжетте даана көрүнөт:

Буудан чоро кырданып,

Ажыдаардай сурданып,

...Кыдырата карабай,

Кылча жанын аябай.

Тегерете карабай,

Теги жанын аябай.

Калбыр өпкө, жез канат,

Кайран чоро азамат [ММ. 212-б.]. Күлчоро да атасы Алмамбет сыяктуу достук ишенимди актаган, ак дилден адал кызмат өтөгөн, адилеттүүлүк үчүн кара жанын аябаган эр жүрөк, баатыр:

Чачы кара көмүрдөй,

Чыңап койгон темирдей.

Отурганы окудай,

Чоңдугу бар топудай,

Арбагы кыйын чокудай,

Жалтылдаган чачы бар,

Он экиде жашы бар,

Ээрден чыкпас башы бар,

Ач күсөндөй үнү бар,

Ажыдаардай түрү бар,

Алда кандай сүрү бар [ММ. 212-б.]. Бул саптар чоронун сырткы портрети менен бирге анын физикалык кичинекей турпатына жана жаштыгына карабастан чоң баатырдык ал-күчкө, сүргө ээ экендигин көрсөтөт. Семетей да Манастай айкөл, ишенчээк, кечиримдүү (негизги каармандын ушундай улуу адамдык сапаттары жалпы адамзатты гумандуулукка чакырган эпостун бирден бир башкы идеяларынын бири). Анын бул мүнөзү чыккынчылык кылганына карабастан Жакыпты чоң атасы катары сыйлап, Абыке, Көбөштү бир тууган ага кылып, кырк чорону жолдош кылам деген жана өз атасынын өлүмүнө себепкер болгон Коңурбайдын да элдешели, кеп-кеңеш куралы деген сөздөрүнө ишенип, макул болгондугунда жатат. Ал эми Күлчоро болсо так эле Алмамбет Манастан ашкан билими, жайчылыгы, сырдуулугу, оңой менен алданбаган акылы менен айырмаланган сыңары кылт дегенди аңдап, сезип турган акылдуулугу, куулугу менен

Семетейден өзгөчөлөнөт. “Алдына келсе атаңдын кунун кеч” деген кыргыздын нускалуу сөзүндө айтылгандай Семетей да Коңурбайга жаздым болуп алданып каларда Күлчоро Коңурбайдын бул кылыгын билип, эч кимге карабай туруп кылыч менен башын кыя чабат. Күлчоро чечкиндүүлүк менен чоң иштин аягына чекит коёт.

Зулпукор менен Күлчоро
Коңурбайды нетти эми,
Алмадай башы үзүлүп,
Алда кайда кетти эми [ММ. 380-б.].

Канчоро М.Мусулманкуловдун вариантында Чубактын уулу эмес, Камбардын уулу деп берилип, анын Күлчорого ич күйдүлүк ойлору, Семетейге нааразычылыктары, акыры жүрүп өз ичкен ашына түкүргөн чыккынчылык иштери салттуулуктун чегинде берилет. Тоголок Молдонун вариантында “Камбардын уулу Канчоро, Алмамбеттин Күлчоро” деп берилет [Тоголок Молдо. 3-китеп, 20-б.]. Варианттарда Канчоронун атасынын атында гана айырмачылык көрсөткөнү менен анын образы бирдей.

“Семетей” эпосунда негизги баатырдын күч-кубатын толуктап, барктап, багып, ага ар кандай турмуштук сыноолордо өз акыл-кеңешин билдирип, үй-бүлөлүк керек болсо жалпы элдик саясий иштерге да ыктуу аралашып Баатырга туура жол көрсөтүүгө жардамдашкан Айчүрөк сыяктуу аял каарманды да айтпай кетүүгө болбойт. Айчүрөк да Каныкейдей акылкөй, сарамжалдуулук жана өмүрлүк жарга карамдуулугу, билгичтиги, көрөгөчтүгү, сезимталдуулугу менен үндөшкөн алдыңкы пландагы идеалдуу образга ээ. Анын Каныкейден өзгөчөлөнгөн сапаты – кубулуу жөндөмдүүлүгү. Ал ак куу болуп учуп дүйнө жүзүн кыдырып жүрүп өзүнүн теңин табат, эли-жерин баскынчы душмандардан сактайт. М.Мусулманкулов да Айчүрөктүн образындагы ушундай реалдуу жана мифтик сапаттарын сактоо менен анын негизги каарманга татыктуу жар болгондугун ачып берет. Айчүрөктүн сырткы турпатын сүрөттөөдөгү сыпаттоолорго көңүл бурсак, анын аялдык сулуулугу даңазаланат:

Ап-аппак болуп кулпунуп,
Аргымактай жулкунуп,
Ак жибек көйнөк шоодурап,
Аркардай көзү жоодурап,
Жыпар жыттуу гүл бурап [ММ. 159-б.]. Баатырдын узак сапарга
аттанып жатканында ага амандык тилеп, ысык-суугун тең бөлүшөт:

Арыстан Семен балбаным,
Колдоор бекен кудурет
Кабылан төрө арбагың.
Жараткан кудай жар болуп,
Аскериң түмөн сан болуп [ММ. 363-б.].

Айчүрөктүн сырткы портрети М.Мусулманкуловдун вариантында:

Маңдайы жайык, бото көз,
Кобуш мурун, колоң чач,
Короз моюн, керме каш,
Акак тиштүү, кыйма каш,
Алма моюн, түймө баш,
Күлсө тиши кашкайып,

Күзгүдөй бети тастайып, [ММ. 149-б.]. Алды сызылган “алма моюн” –
метафоралуу салыштырма кездешет. Алманын формасы тоголок, салттуу
фольклордо кыздын моюну тоголок алмага эмес, ак кууга салыштырылат.
Башка варианттарда мисалы, Тыныбекте Айчүрөктүн портретин сүрөттөөдө:

Акак тиштүү, кыйма каш,

Алма мурун, түймө баш – деп, кыздын мурунунун формасы алмага
салыштырылат. С.Каралаевдин вариантында:

Жибекти көр, чачын көр,

Алманы көр, башын көр – деп, кыздын башын алмага салыштырат.
Бул жерде С.Каралаевдин салыштыруусу логикалык жактан ынанымдуу
айтылган.

Баатырдык эпостордо негизги каармандын карама-каршысында турган эпикалык душмандардын да белгилүү бир деңгээлде татыктуу баатырдык күчкө ээ экендиги сүрөттөлөт. Ушундай күчтүү жоого тең келип, аны жеңиши негизги каармандын образын идеалдаштырат. Ушул эпикалык туруктуулук М.Мусулманкуловдун варианттарында да сакталып, сырткы душмандар Коңурбай, Жолой, Нескара сыяктуу баатырлардын образдарын сүрөттөөлөрдө байкалат. Мисалы, Коңурбай “Манаста” да “Семетейде” да эң негизги күчтүү душман болуп саналат. Коңурбайдын образын манасчы карыса да айбатынан, эрдигинен жанбаган баатырдын түрүн көз алдыга элестүү тартат:

Эр Коңурбай үрпүйүп,
Ажыдаардай түрлөнүп,
Алгаранын үстүндө

Коңурбай баатыр күүлөнүп [ММ. 378-б.]. Коңурбайдын “Манастагы” алсырап, жеңилип бара жатканда ар дайыма качып калмай же мал-мүлк, ар кандай зер белектерди берип жан соога сурамай адаты “Семетейде” да кайталанып, анын куулук, амалкөйлүк сапаттары ачылат:

Алтымыш күлүк ат алып,
Тил кат жазып кат алып,
Кан Семетей алдына
Тартуу кылып келишип, [ММ. 377-б.].

М.Мусулманкуловдун вариантында эпостогу сүрөттөлүп жаткан окуянын көркөмдүүлүгүн арттырып, бышыктап же анын дидактикалык маанисин жогорулатып турган терең философияга сугарылган күчтүү сөз тизмектери же болбосо макал-лакаптар да көп кездешет. Мисалы:

Өз агасын кордосо,
Ар кимди барып сагалаар,
Экөөбүз туруп урушсак
Бөлөк бизди табалаар [ММ. 77-б].
Билеги күчтүү бирди атат,

Билеселүү миңди атат. [ММ. 77-б].

Жакшылыкка жакшылык

Ар кишинин колунан,

Жамандыкка жакшылык

Эр кишинин колунан [ММ. 100-б.] ж.б.

Корутундуласак, М.Мусулманкуловдун вариантында “Семетей” эпосунун салттуу сюжеттик өзөгү сакталат жана “Манаска” караганда ички душмандарга каршы күрөш көбүрөөк басымдуулук кылат. Манасчы “Семетейдин” салттуулугун коргоо менен бирге эпосту жеке жаратуучулук өнөрканасына киргизип, айтуучулук чеберчилигине жараша импровизациялап чыккан. Ал Баатырдык үйлөнүү мотивин тактап айтканда Семетей менен Айчүрөктүн үйлөнүшүн өзгөчө берилүү менен айтканы эпостун тексттериндеги лиро-романтикалуу саптардын даңазалангандыгынан байкалат (Манасчы тууралуу эскерүүлөрдө да анын сүйүүнү көп ырдаган, махабатты барктаган инсан болгондугу жогорку главаларда айтылып өттү). Жалпысынан, М.Мусулманкуловдун вариантындагы “Семетей” эпосун төмөндөгүдөй жыйынтыктоого болот:

1. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Семетей” эпосунда негизги салттуу өзөктүк окуялар толук сакталган;
2. Бул вариантта да Семетейдин сырткы эпикалык душмандарга каршы согушуна караганда ички уруулук чыр-чатактарга каршы күрөшү басымдуулук кылат;
3. “Көкөтөйдүн ашы” деген көлөмдүү эпизоддун “Манаста” эмес, “Семетейде” бир каармандын эскерүүсүндө берилиши жагынан М.Мусулманкуловдун окуяны баяндоо стили С.Каралаев жана Б.Сазановдун вариантына окшош;
4. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Семетей” эпосунда С.Каралаевдин вариантына салыштырмалуу мифологиялык байыркы көөнө ишенимдер аз кездешет.

5. Семетейдин Үмөтөйгө кун төлөгөнү тууралуу айтылган сюжеттик окуя бул вариантта кездешпейт;
6. Семетей менен Айчүрөктүн үйлөнүшү баатырдыкты даңазалоо менен бирге жогорку көркөмдүктөгү ашыктык окуясы салттуулуктун деңгээлинде лиро-романтикалуу баяндалат;
7. М.Мусулманкуловдун вариантында Семетейдин өлүмү тактап айтканда элдик баатырдын кайып болуп кетиши салттуу өзөккө баш иет.

М.Мусулманкуловдун вариантындагы “Семетей” эпосу идеялык-тематикалык көтөргөн жүгүнүн салмактуулугу менен башка варианттардын катарына кошулууга толук укуктуу. Манасчынын айтуусундагы башка эпикалык чыгармаларга салыштырмалуу “Семетейде” көөнө салттуу сюжеттик мотивдердин дээрлик аз кездешиши манасчынын чыгарманы өзү жашаган доорго көбүрөөк жакындаштырып жибергенин түшүндүрөт. Бирок ошондой болсо да манасчы “Семетейдеги” негизги сюжеттик өзөктү байыркы тамырынан таптакыр жулуп алган эмес. Ал эпостун эң негизги деп эсептелген окуялардын тизмегин өздөштүрүп, аны өзүнүн чыгармачылык дараметине жараша кайрадан иштеп чыккан. Бул аракет манасчынын эпикалык чыгарманы сактоо, өнүктүрүү жана жайылтууга кошкон жеке салымы катары жогору бааланат.

Экинчи глава боюнча жыйынтык

- М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” эпосунда салттуу негизги өзөктүү окуялар: Баатырдын төрөлүшү; Манастын Алтайдагы жана Ала-Тоодогу согуштары; Баатырдык үйлөнүү; Алмамбеттин окуясы; Көзкамандар; Көкөтөйдүн ашы; Чоң казат; Кичи казат сакталган. Бул вариантта Ажыбайдын Мекеге барышы, Олуят чалдын окуясы, Манастын чүрчүттү чабышы сыяктуу сюжеттик өзгөчөлүктөр бар. Каармандардын образдарын жаратууда манасчы алардын сырткы портрети менен бирге кырдаалга жараша айрымдарынын ички психологиялык абалын да мисалы, Жолойдун ички сезимдерине чейин

сүрөттөйт. Негизги каармандын портретин жана курал-жарактары: кылыч, дүрбү; кийген кийими ак олпокту сүрөттөөдө М.Мусулманкулов салттуу эпикалык формуланын чегинен чыгып, кошумча өнүктүрүүлөргө жол берген. Тексттин ыр түзүлүшү салттуу 7-8, айрым татаал редифтүү рифмаларда гана 9-11 муунга чейин жеткен муунчул ыр түзүлүшүндө берилип, ритм туруктуу сакталып, уйкаштыктын бир нече түрлөрү, аллитерация, ассонанс ыктуу колдонулган. Туруктуу поэтикалык формулалардын баяндагыч, портреттик, атрибутивдик, түрлөрү кездешип, тексттин көркөмдүк деңгээлин көтөрөт. Көркөм сөз каражаттарынан троптун түрлөрү: эпитет, салыштыруу, метафоралар жыш колдонулуп, “күлүк”, “бөкө” сыяктуу эпитеттик көөнө сөздөр кездешет. Диалектикалык сөздөр, накыл кептер, фразеологизмдер ыр түзүлүшүнүн көркөм элементтери менен бирдикте пайдаланылышы тексттин көркөмдүк деңгээлин жогорулатат.

- М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Семетей” эпосунда негизги салттуу өзөктүк окуялар толук сакталып, бул вариантта да Семетейдин сырткы душмандарга каршы согушуна караганда ички уруулук чыр-чатактарга каршы күрөшү басымдуу баяндалат. С.Каралаевдин вариантына салыштырмалуу М.Мусулманкуловдун вариантында мифологиялык мотивдер, көөнө ишенимдер аз кездешет. Семетейдин Үмөтөйгө кун төлөгөнү тууралуу айтылган сюжеттик окуя бул вариантта берилбейт. Каныкейдин Таластан качышы, жолдогу окуялар; Семетей менен Үмөтөйдүн ортосундагы кастык; Кун куу. Коңурбай менен согуш; Семетейдин өлүмү сыяктуу сюжеттик окуялар М.Мусулманкуловдун вариантында С.Каралаев жана Б.Сазановдун варианттарына караганда түрдүүчө вариацияланат. Негизги каарман – элдик баатырдын кайып болуп кетиши салттуулуктун чегинде айтылат.

КОРУТУНДУ

М.Мусулманкуловдун чыгармачылык казынасында кичи көлөмдөгү лирикалык ырлардан баштап, чоң көлөмдөгү эпикалык зор чыгармаларга чейинки түрдүү жанрдагы руханий байлык бар. Анын чыгармачылыгынын ойгонуп, өнүгүшүнө эл оозунда айтылып келген “Манас” сыяктуу улуу жомоктор таасир эткен болсо, чоң манасчы катары калыптанып, элге таанылышына элдик оозеки чыгармачылыктын майда жанрлары жана кенже эпосторду айтуу тажрыйбасы өбөлгө болгон. Ушундай ар тармактуу чыгармачыл инсандын акындык өнөрүн акындар чыгармачылыгынын объектисинде, эпос айтуучулук дараметин эпикалык чыгармаларды изилдөөнүн салттуулугунун чегинде теория менен практиканы айкалыштыруунун негизинде талдоого аракет жасалды.

Биринчи главанын алгачкы параграфында буга чейинки илимий иштер боюнча маалымат берилип, темага байланыштуу изилденген эмгектер саналды. Кимдер, кайсы багыттагы маселелердин үстүндө иштегендиги көрсөтүлүп, М.Мусулманкуловдун чыгармачылыгынын кыргыз фольклор таануусундагы изилдениш деңгээлинин жетишсиз экендиги аныкталды.

Экинчи параграфта алдыга коюлган милдеттердин эң башкысы болгон М.Мусулманкуловдун манасчылык өнөрүнүн калыптаныш тарыхына илимий анализ жүргүзүлдү. Мында манасчынын өмүр таржымалына тиешелүү бардык жазуу жана оозеки түрүндөгү материалдар жыйналып, темага байланыштуу айтуучунун манасчылыгына тийгизген түз жана кыйыр таасирлерди аныктоого аракет жасалды. Манасчынын бул улуу жомокту айтып калышына себеп болгон тарыхый шарт, устат, шакирт маселеси жана башка рухий өбөлгөлөр аныкталып, диссертанттын жеке илимий табылгалары далилдүү окумуштуулардын илимий теориялык пикирлери менен бекемделди.

Үчүнчү параграфта максатка ылайык М.Мусулманкуловдун ырчылык өнөрү тактап айтканда авторго таандык жарыяланган фольклордук майда

жанрдагы лирикалык ырларынын идеялык-көркөмдүк мааниси такталып, тематикалык жактан классификациялоо иши аткарылды. М.Мусулманкуловдун ыр жыйнагындагы чыгармаларынын ар бирин көздөн өткөрүп, өзгөчө жаш муундарды патриоттуулукка, эмгекке, жаратылышты сүйүүгө, коргоого үндөгөн ырлары аркылуу манасчынын жан дүйнөсүн, көз карашын, чыгармачылыкка болгон мамилесин ачып берүүгө аракет жасалды. Анын “Көрк”, “Болобу” деген термелери акындар чыгармачылыгындагы туруктуу поэтикалык формулалардын жардамында жазылганы Т.Сатылгановдун чыгармалары менен салыштырылып талдоого алынды. М.Мусулманкулов акындык поэзиянын түбөлүктүү ашыктык, өмүр, өлүм жана табият темаларына көбүрөөк кайрылган жана өзү жашаган доордун элесин заман талабына ылайык жазган арноо, эл-жер, мекен темасындагы чыгармаларында чагылдырып берген жамакчы акын болгон. М.Мусулманкуловдун ырларында салттуу эпикалык поэзиянын үлгүсү элдик лирикалык жанр менен айкалышып турат. Бул жыйынтыктар М.Мусулманкуловдун мурастарына таандык 1983-жылы жарыяланган “Молдобасан: ырлар жана дастан” деген ыр жыйнактын негизинде чыгарылды.

Төртүнчү параграфта М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Жаңыл Мырза”, “Жаныш, Байыш” жана “Курманбек” эпосторундагы салттуулук жана сюжеттик жекеликтер талдоого алынды. М.Мусулманкуловдун вариантындагы сюжеттик айырмачылыктар так көрсөтүлүп, мотивдердин пайдаланылышы боюнча диссертанттын көз карашы башка окумуштуулардын илимий пикирлери менен далилденди. Бул эпостор бизге чейин да фольклортаанууда жетиштүү даражада изилденип, эпостордун бир нече варианттарынын ортосунда сюжеттик салттуулук, композициялык түзүлүшү, окуяларды баяндоо ыкмаларындагы өзгөчөлүктөр, образдар системасы сыяктуу маселелерге жалпы анализ жүргүзүлгөн. Ал эми бул диссертацияда жеке М.Мусулманкуловдун гана варианттарын кененирээк талдоого алуу аракети ишке ашырылды. Изилдөөнүн жыйынтыгында

М.Мусулманкуловдун айтуусундагы нускаларда байыркы жомоктук форма жана көөнө сюжеттик мотивдердин көбүрөөк сакталганы менен өзгөчөлөнөрү аныкталды. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы кенже эпостордо айрым диний көз карштар жана байыркы ишенимдерге чулганган сюжеттик окуялар өз учурунда советтик идеологиянын талабына туура келбей, окумуштуулар арасында ар кандай кайчы пикирлерди жаратып, керек болсо жарыялоодон четтетилип келген. Буга тиешелүү кенже эпостордун идеялык-тематикалык багыты боюнча С.Байходжоев, Г.Самарин сыяктуу изилдөөчүлөр бир тараптуу терс жыйынтыктарга келген, ал эми Р.Сарыпбеков, К.Асаналиев, Р.Кыдырбаева, Б.Кебекова, А.Жайнаковалар М.Мусулманкуловдун вариантындагы сюжет куруу, мотивдердин колдонулушу, образдарды жаратуу ж.б. поэтикалык каражаттардын пайдаланылышы боюнча айтуучунун артыкчылыктарын жана кемчиликтерин далилдүү көрсөткөн. Ушул окумуштуулардын илимий пикирлерине таянуу менен М.Мусулманкуловдун айтуусундагы кенже эпостордун сюжеттик салттуулугун жана өзгөчөлүктөрүн аныктап, негизги каармандардын образдарына анализ жүргүзүп, айтуучунун кыргыз фольклоруна кошкон салымын жана бул варианттардын канчалык деңгээлде илим үчүн зарылдыгы бар деген маселер каралды.

Экинчи главада диссертант М.Мусулманкуловдун чыгармачылыгынын негизги өзөгүн түзүп турган – “Манас” жана “Семетей” эпосторуна токтолду. Бул главанын биринчи параграфында М.Мусулманкуловго таандык “Манас”, ал эми экинчи параграфта “Семетей” эпосунун тексттериндеги сюжеттик салттуулук жана жекеликтерге көңүл бурулуп, мындан сырткары негизги каармандардын образдарынын портреттик сүрөттөөлөрү жана сюжеттик айрым мотивдердин иштелишине талдоо жүргүзүлдү. “Манастагы” туруктуу эпикалык формулалардын пайдаланылышы, поэтикалык (тропштун түрлөрү) көркөм каражаттардын колдонулушу, ыр түзүлүшү тыкыр талдоого алынды. Манасчынын вариантына таандык поэтикалык көркөмдүк өзгөчөлүктөрдү аныктоодо тилдик, көркөм сөз каражаттарынын жана туруктуу поэтикалык

формулардын сакталышына айрыкча көңүл бурулду. Мусулманкуловдун вариантындагы сюжеттик жалпылыктарды, өзөктүү окуялардын сакталышын жана манасчынын эпостун өнүгүшүнө кошкон жеке сюжеттик өзгөчөлүктөрүн аныктоодо эпикалык салттуу формулардын кандай формада берилишине жана маани-мазмуну, айтылыш максатына анализ жүргүзүүдө негизинен текстти толук деп эсептелген манасчылар С.Орозбаков, С.Каралаев жана айрым сюжеттик окуялар Б.Сазанов жана М.Чокморовдордун варианттарына салыштырылды. М.Мусулманкуловдун вариантындагы сюжеттик жалпылыктарды жана айтуучунун импровизациясынан жаралган айрым жекелик өзгөчөлүктөрүнүн эпостун композициялык курулмасындагы функциясын, окуянын жалпы өнүгүшүнө жана чечилишине тийгизген таасирине мүнөздөмө берүүдө бизге чейинки жергиликтүү жана чет элдик фольклор изилдөөчүлөрдүн эмгектерине таяндык. М.Мусулманкуловдун вариантындагы “Манас” жана “Семетей” эпосторунда окурманды тажатма сюжеттик кайталоолор кездешпейт. Манасчы айрым гана мисалы, Манастын хан шайланышы (С.Орозбаковдун вариантында), Манаска аш берүү, манастын түп аталарын саноо (Тоголок Молдонун вариантында) сыяктуу кээ бир манасчыларда кенен айтылган эпизоддорду кыскартып айткан. Сюжеттик окуялардын баяндалышы жагынан мындан башка олуттуу айырмачылыктар байкалбайт. Бардык салттуу сюжеттик окуялар бирдиктүү, так, композициялык курулмасы жагынан ырааттуу, идеялык-тематикалык жактан мазмуну толук айтылган варианттардын бири. Диссертацияны корутундулап жатып төмөндөгүдөй жалпы жыйынтык чыкты:

- Молдобасан Мусулманкулов Калыгул, Тоголок Молдо жана С.Орозбаковдон чыгармачылык таасир алган; С.Каралаев менен тажрыйба алмашып айтуучулук өнөрүн өркүндөткөн Тянь-Шань аймагынан чыккан Тыныбек мектебинин ири өкүлү;

- Эпикалык поэзиянын үлгүсүндө элдик лирикалык ашыктык, өмүр, өлүм, жаратылыш ж.б. ар кыл темадагы ырларды жараткан жамакчы-акын;
- Мусулманкуловдон жазылып алынган кенже эпостор кагаз бетине түшүрүлгөн алгачкы материалдар катары баалуу жана алардын мазмунундагы көөнө сюжеттик мотивдер жөө жомоктук байыркы формага жакындыгы менен фольклортаанууда маанилүү орунду ээлейт.
- Кенже эпостордо башка варианттарга салыштырмалуу турмуштук-социалдык темаларга караганда согуштук, баатырдык мотивдер көбүрөөк даңазаланат;
- “Жаныш, Байыш” жана “Курманбек” эпостору мифтик баяндоолорун сактайт, бирок бул чыгармалар манасчынын эпос айтуучулук өнөрүнүн башаты болгонуна байланыштуу башка варианттарга салыштырмалуу поэтикалык жактан деңгээли төмөндүгү көрүнүп турат;
- М.Мусулманкуловдун айтуусундагы баатырдык эпостордо өзгөчө “Манас” жана “Жаңыл Мырзада” эпикалык жанрга таандык мифологиялык жана байыркы тотемдик, шамандык ишенимдер менен жуурулушуп, баатырдык, согуштук дух көтөрүңкү пафосто чагылдырылган;
- “Семетей” эпосунда башка варианттарга салыштырмалуу мифологиялык белгилер аз кездешип, реалдуулукка жакындашат;
- М.Мусулманкуловдун айтуусундагы бардык эпостордо исламдык диний ишенимге сугарылган мотивдер көп кездешет;
- М.Мусулманкулов манасчылык өнөрдө С.Орозбаков жана С.Каралаев менен чыгармачылык тыгыз байланышта болгон. Ошондуктан анын вариантында тянь-шандык жана көлдүк манасчылардын варианттарына мүнөздүү болгон сюжеттик баяндоо, сүрөттөө ж.б. тилдик, стилдик өзгөчөлүктөрдөн таасирленгени байкалат.
- М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” жана “Семетей” эпостору мурунтан келаткан эпикалык чыгарманын салттуу өзөктүү

окуяларын сактоо менен бирге айрым сюжеттик өзгөчөлүктөрү, портреттик сүрөттөөлөр, мотивдердин чечилиши жана эпизоддордун ырааттуу баяндалышы жагынан бирдиктүүлүктү түзүп, эпостун жалпы темасына баш ийип, өзүнчө бир вариант деп атоого толук татыктуу.

- М.Мусулманкуловдун айтуусундагы “Манас” эпосунун ыр түзүлүшүндө салттуу муун өлчөмү сакталат. Поэтикалык формулалардын бардык түрлөрү, тилдик көркөм каражаттардын негизги элементтеринин ыктуу пайдаланылышы тексттин поэтикалык жогорку деңгээлдеги көркөмдүүлүгүн аныктайт. Ошондой эле манасчынын тили ашыкча кайталоолордон алыс, архаикалык сөздөр саналуу гана, көпчүлүккө түшүнүктүү жөнөкөй, адабий тилдин нормасына жакын айтылган.

М.Мусулманкуловдун чыгармачылык өнөрканасындагы ырчылык, акындык жөндөмдүүлүгүнөн баштап оозеки чыгармачылыктын чоң үлгүсү болгон манасчылык өнөрүнүн калыптанышы, анын вариантынын поэтикалык көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн талдоого алган бул изилдөө илимий чөйрөдө өз ордун табат деген ишенимдебиз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары [Текст] / Э.Абдылдаев. – Фрунзе: Илим, 1981. – 265 б.
2. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун эпикалык формулалары [Текст] / Э.Абдылдаев. – Бишкек: Шам, 1997. – 112 б.
3. Акматалиев А. Тандалган чыгармаларынын жыйнагы. Т 2. [Текст] / А.Акматалиев. – Бишкек: Шам, 1998. – 423 б.
4. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. [Текст] / Манасчылар. – Фрунзе: Илим, 1980. – 523 б.
5. Ак-Талаа районунун энциклопедиясы [Текст] / – Бишкек: Турар, 2016. – 586 б.
6. Алагушев Б. “Ак таңдай акын” [Текст] / Б.Алагушев. // Ала-Тоо журналы – Фрунзе, 1983. №9. – 113-118-бб.
7. Байдилдеев Ж. Касымбек Баатай уулу [Текст] / Ж.Байдилдеев. – Бишкек: MAXPRINT, 2018. – 204 б.
8. Бегалиев С. “Манас” эпосунун көркөм каражаттары [Текст] / С.Бегалиев. – Фрунзе: КМУ, 1988. – 78 б.
9. Бернштам А.Н. Эпоха возникновения киргизского эпоса “Манас” [Текст] / В кн: “Манас” героический эпос киргизского народа / А.Н. Бернштам. – Фрунзе: Илим, 1968. – 231 с.
10. Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о нибелунгах [Текст] / Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Том 9. / Беовульф. – М.: Худ-ая лит-ра, 1975. – 752 с.
11. Борбугулов М. “Манас” эпосу: башаттары, эволюциясы [Текст] / М.Борбугулов. – Бишкек: Айат, 2004. – 160 б.
12. Буудайбек Сабыр уулу. Эл шайырлары [Текст] / Буудайбек Сабыр уулу. – Бишкек: Турар, 2008. – 508 б.
13. Валиханов Ч. Очерки Джунгарии [Текст] / В кн.: “Манас” героический эпос киргизского народа / Ч.Валиханов. – Фрунзе: Илим, 1968. – 231 с.

14. В. Винников. Акыны [Текст] / К-те: Искусство советской Киргизии / В. Винников. – М.-Л.: Искусство, 1939.
15. Виноградов В. М. Мусулманкулов [Текст] / В. Виноградов // “Кыргызстан маданияты”, №13. – Фрунзе, 1971. 31-март.
16. Виноградов В. Кыргыздын элдик музыканттары жана ырчылары [Текст] / В. Виноградов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1974.
17. Жайнакова А. “Семетей” эпосунун тарыхый-генеалогиялык негизи (С. Каралаевдин варианты боюнча) [Текст] / А. Жайнакова. – Фрунзе: Илим, 1982. – 175 б.
18. Жайнакова А. “Манас” эпосунун маселелери (макалалар) [Текст] / А. Жайнакова. – Бишкек, 1999. – 91 б.
19. Жайнакова А. Манасчылар [Текст] / А. Жайнакова. – Бишкек: Улуу тоолор, 2015. – 200 б.
20. Жамгырчиева Г.Т. Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпостору боюнча) [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева. – Ош, 2015. – 304 б.
21. Жаныш, Байыш [Текст] / “Эл адабияты” сериясы. 4-том. – Бишкек: Шам, 1998. – 468 б.
22. Жаныш, Байыш [Текст] / “Эл адабияты” сериясы, IV том. – Бишкек: Аврасия Пресс, 2015. – 568 б.
23. Жаңыл Мырза [Текст] / “Эл адабияты” сериясы. IX том. – Бишкек: Аврасия Пресс, 2015. – 367 б.
24. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка [Текст] / В.М. Жирмунский. – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – 335 с.
25. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос [Текст] / В.М. Жирмунский. – Ленинград: Наука, 1947. – 727 с.
26. Жирмунский В.М. Предисловие [Текст] / В кн.: “Манас” киргизский героический эпос / В.М. Жирмунский – Бишкек: Учкун, 1999. – 432 с.

27. Жолой. Тайлак. Балбай. Осмон. Кыргыз, казак окуясы. Бугу, сарбагыш урушу [Текст] / “Эл адабияты” сериясы, 15-том. – Бишкек: Шам, 2002.
28. Калык, Осмонкул [Текст] / “Залкар акындар” сериясы. 7-том. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2015. – 330 б.
29. Кебекова Б. “Курманбек” эпосунун варианттары [Текст] / Б.Кебекова. – Фрунзе: Кыргыз ССР илим., акад-нын бас-ы, 1961.– 63 б.
30. Кобланды батыр [Текст] / Казак эпосы 4-китап. – Алматы, Казак ССР ғылым акад-сы, Тил және адабият инс-ты, 1957. – 187 б.
31. Коргоол [Текст] / К-те: Музооке, Айтыке, Коргоол, Эшмамбет / “Залкар акындар” сериясы. 4-том. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2015. – 260 б.
32. Көлбаева М. Акындар чыгармачылыгындагы салттуулуктардын типологиясы [Текст] / М.Көлбаева – Бишкек: К.Карасаев ат. БГУ, 2014. – 120 б.
33. Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции [Текст] / Н.А. Кунн. – Фрунзе: Мектеп, 1984.– 448 б.
34. Курманбек. Баатырдык эпос [Текст] / М.Мусулманкуловдун айтуусу боюнча. КР УИАнын Кол жазмалар бөлүмү. Жазган: Мифтаков К. Инв.№ 16.
35. Курманбек [Текст] / “Эл адабияты” сериясы. V том. – Бишкек: Аврасия Пресс, 2015.– 456 б.
36. Күмүшалиев К. Залкар таланттар [Текст] / К.Күмүшалиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. – 224 б.
37. Кыдырбаева Р.З. Кыргыздардын оозеки маданиятынын калыптанышындагы тарыхый көркөм өбөлгөлөр [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Бишкек, 2009.
38. Кыдырбаева Р.З. Эпос “Манас”: Генезис. Поэтика. Сказительство [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Бишкек: Шам, 1996. – 408 б.
39. Кыдырбаева Р.З. Народно-поэтические традиции в эпосе “Жаңыл Мырза” [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1960. – 48 с.

40. Кыдырбаева Р.З. Мезгилдер, муундар жана манасчы [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Бишкек: Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору, 2004. – 113 б.
41. Кыдырбаева Р., Кырбашев К., Жайнакова А. “Манас” эпосунун варианттары [Текст] / Р.Кыдырбаева, К.Кырбашев, А.Жайнакова. – Фрунзе: Илим, 1988. – 160 б.
42. Кыргыз адабиятынын тарыхы: I том, 2-бас. Фольклористика. [Текст] / – Бишкек: Шам, 2004. – 684 б.
43. Кыргыз адабиятынын тарыхы: II том, 2-бас. “Манас” жана манасчылар [Текст] / – Бишкек: Шам, 2004. – 660 б.
44. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / 1-бөлүк. – Бишкек: Салам, 2016. – 780 б.
45. Кыргыз элинин манасчылары [Текст] / Түз.: Т.Бакчиев, Р.Исаков – Бишкек, 2010.
46. Кыргыз улуттук филармониясы [Текст] / Тарыхый очерк. – Бишкек: Бийиктик, 2006. – 414 б.
47. Лорд А.Б. Сказитель. Исследования по фольклору и мифологии востока [Текст] / А.Б. Лорд – М.: Вост. лит. РАН, 1994. – 368 с.
48. Манас. Баатырдык эпос. С.Орозбаковдун варианты боюнча. I том [Текст] / С.Орозбаков. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 568 б.
49. Манас. Баатырдык эпос. С.Орозбаковдун варианты боюнча. II том [Текст] / С.Орозбаков. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 800 б.
50. Манас. Баатырдык эпос. С.Орозбаковдун варианты боюнча. VI том [Текст] / С.Орозбаков. – Бишкек: Шам, 2006. – 768 б.
51. Манас. Баатырдык эпос. С.Орозбаковдун варианты боюнча. VI-VII том [Текст] / С.Орозбаков. – Бишкек: Турар, 2014. – 792 б.
52. Манас. Баатырдык эпос. С.Орозбаковдун варианты боюнча. VIII-IX том [Текст] / С.Орозбаков. – Бишкек: Турар, 2014. – 801 б.
53. Манас. Баатырдык эпос. С.Каралаевдин варианты боюнча [Текст] / С.Каралаев. – Бишкек: Дилазык, 2019. – 1024 б.

54. Манас. Баатырдык эпос. М.Мусулманкуловдун варианты боюнча [Текст] / М.Мусулманкулов. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2017. – 728 б.
55. Манас. Баатырдык эпос. Б.Сазановдун варианты боюнча [Текст] / Б.Сазанов. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2017. – 668 б.
56. Манас энциклопедиясы. 1-том [Текст] / – Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1995. – 439 б.
57. Манас энциклопедиясы. 2-том [Текст] / – Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1995. – 432 б.
58. Мамыров М. “Манастын” эпос катары калыптаныш маселелери [Текст] / К-те: “Манас” үчилтиги боюнча классикалык изилдөөлөр. / М.Мамыров. – Бишкек: KIRLand 2017. – 442 б.
59. Мамыров М. “Семетей” – “Манас” трилогиясынын экинчи бөлүгү [Текст] / М.Мамыров. – Фрунзе: Кырг. ССР ил. акад-сы, 1963. – 121 б.
60. Молдобасан Мусулманкулов: ырлар жана дастан [Текст] / М.Мусулманкулов – Фрунзе: Кыргызстан, 1983. – 184 б.
61. Мукасов М. Баш сөз [Текст] / К-те: Жаныш, Байыш. “Эл адабияты” сериясы, IV том. / М.Мукасов. – Бишкек: Аврасия Пресс, 2015.– 568 б.
62. Нарынбаева Н.О. Ырчылык феномени [Текст] / К-те: Залкар акындар. 8-том. / Н.О. Нарынбаева. – Бишкек: Принт-экспресс, 2016. – 492 б.
63. Орозова Г. Кыргыз элдик поэмаларынын табияты [Текст] / Г.Орозова. – Бишкек: Улуу тоолор, 2015. – 356 б.
64. Пропп В.Я. Фольклор и действительность [Текст] / В.Я. Пропп. – М.: Наука, 1976. – 324 с.
65. Пропп В.Я. Русский героический эпос. [Текст] – В.Я. Пропп. – М.: Гос. изд-во худож. лит., 1955. – 603 с.
66. Пропп В.Я. Поэтика фольклора (Собрание трудов В.Л. Проппа) [Текст] / – В.Я. Пропп. – М.: Лабиринт, 1998. – 352 с.
67. Пропп В.Я. Морфология сказки [Текст] / В.Я. Пропп. – М.: Наука, 1969. – 168 с.

68. Путилов Б.Н. Методология сравнительно исторического изучения фольклора [Текст] / Б.Н. Путилов. – Л.: Наука, 1976. – 242 с.
69. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность [Текст] / Б.Н. Путилов. – Л.: Наука, 1988. – 223 с.
70. Путилов Б.Н. Эпическое сказительство. Типология и этническая специфика [Текст] / Б.Н. Путилов. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – 295 с.
71. Рахматуллин К.А. Творчество манасчи [Текст] / В кн.: “Манас” героический эпос киргизского народа. / К.А. Рахматуллин. – Фрунзе: Илим, 1968. – 231 с.
72. Рахматуллин К. Манас. Материалы и исследования [Текст] / Инв. №1289, 225-б. К-те: Кыдырбаева Р. Мезгилдер, муундар жана манасчы. / К.Рахматуллин. – Бишкек: Манастаануу жана көркөм мад-тын улуттук бор-у, 2004. – 113 б.
73. Рысалиев К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү [Текст] / К.Рысалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1965. – 200 б.
74. Сарыпбеков Р. Элдик казынанын энциклопедиясы [Текст] / К-те: М.Мусулманкулов: ырлар жана дастан. / Р.Сарыпбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983. – 184 б.
75. Сарыпбеков Р. “Манас” эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы [Текст] / Р.Сарыпбеков. – Фрунзе: Илим, 1987. – 150 б.
76. Семетей. Баатырдык эпос. 2-китеп. Тоголок Молдо – Байымбет Абдыракман уулунун вариантында [Текст] / Тоголок Молдо. – Бишкек: Турар, 2017. – 420 б.
77. Семетей, Сейтек. Баатырдык эпос. 3-китеп. Тоголок Молдо – Байымбет Абдыракман уулунун вариантында [Текст] / Тоголок Молдо. – Бишкек: Турар, 2017. – 488 б.
78. Семетей. Баатырдык эпос. 1-китеп. Багыш Сазановдун варианты боюнча [Текст] / Б.Сазанов. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2017. – 616 б.

79. Семетей, Сейтек. Баатырдык эпос. 2-китеп. Б.Сазановдун варианты боюнча [Текст] / Б.Сазанов. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2017. – 460 б.
80. Семетей, Сейтек. Баатырдык эпос. М.Мусулманкуловдун варианты боюнча [Текст] / М.Мусулманкулов. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2017. – 448 б.
81. Семетей. Баатырдык эпос. М.Чокморовдун варианты боюнча [Текст] / М.Чокморов. – Бишкек: Турар, 2017.
82. Суванбеков Ж. Кыргыз элинин баатырдык кенже эпостору [Текст] / Ж.Суванбеков. – Фрунзе: Мектеп, 1970. – 269 б.
83. Сыдыков А. Традиционные формулы в творчестве киргизских народных сказителей [Текст] / А.Сыдыков. // Советская тюркология, №4. – Фрунзе, 1974. С. 64
84. Таштемиров Ж. Кыргыз поэзиясы тууралуу айрым ойлор [Текст] / Ж.Таштемиров. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975. – 204 б.
85. Таштемиров Ж. Токтогул жана акындык поэзия [Текст] / Ж.Таштемиров. – Фрунзе: Илим, 1980. – 173 б.
86. Токтогул [Текст] / “Залкар акындар” сериясы. 5-том. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2015. – 304 б.
87. Уразгильдеев Р.Х. Калый Молдобасанов [Текст] / Р.Х. Уразгильдеев. – Бишкек: Технология, 1999. – 71 б.
88. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү [Текст] / Л.Үкүбаева. – Бишкек: Турар, 2008. – 175 б.
89. Эшимкул менен Зуура. Күлбаарам менен Асан. Нуркан. Жантай [Текст] / “Эл адабияты” сериясы, 17-том. – Бишкек: Шам, 2002. – 376 б.
90. Юнусалиев Б. Манас жомогу [Текст] / К-те: Классикалык изилдөөлөр. “Манас” эпосу боюнча. / Б.Юнусалиев. – Бишкек: KIRLand – 2017. – 442 б.

Диссертациялар, авторефераттар жана кол жазмалар

- 91.Абакиров К. Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү док., дисс., автореф. [Текст] / К.Абакиров. – Бишкек: Мега Формат, 2017. – 46 б.
- 92.Абдрасулова Ж.С. Баатыр кыздардын образдары элдик чыгармаларда. (“Кыз Сайкал”, “Жаңыл Мырза” эпосторунун негизинде) 10.01.09 канд., дисс-ия. [Текст] / Ж.С. Абдрасулова – Бишкек, 2015. – 162 б.
- 93.Айтиалиева Т.К. Семетейчи Жаңыбай Кожековдун вариантындагы салттуулуктун сакталышы жана өзүнчөлүк белгилери канд., дисс-ия [Текст] / Т.К. Айтиалиева – Бишкек, 2003, – 148 б.
- 94.Жамгырчиева Г.Т. “Манас” эпосундагы салттуу эпикалык формула канд. дисс. автореф. [Текст] / Т.К. Айтиалиева. – Бишкек: НИЦ КР, 1995. – 24 б.
- 95.Жумашова Н.А. “Манас” эпосундагы салттык сюжеттик мотивдердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү канд. дисс-ия. [Текст] / Н.А. Жумашова. – Каракол, 2015. – 158 б.
- 96.Заркунов А. Чоң манасчы Тыныбек жана анын мурастары канд. дисс-ия. [Текст] / А.Заркунов. – Бишкек, 2004. – 193 б.
- 97.Мукасов М. “Жаныш, Байыш” эпосунун поэтикасы канд. дисс. автореф. [Текст] / М.Мукасов. – Бишкек, 2000. – 23 б.
- 98.Нарынбаева Н.О. Кыргыздын эпикалык поэзиясындагы миф чыгармачылыгы док.дисс.автореф. [Текст] / Н.О. Нарынбаева. – Бишкек: Мега Формат, 2018. – 42 б.
- 99.Орозобекова Ж.К. Манасчылык өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу док. дисс. [Текст] / Ж.К. Орозобекова. – Бишкек, 2014. – 309 б.
100. Сапарбаев А. Метафоры в эпосе “Манас” автореф. канд. дисс. [Текст] / А.Сапарбаев. – Фрунзе, 1975. – 34 с.
101. Сикалиев А.И. Ногайский героический эпос (способы эпического изображения героев) автореф. канд. дисс. [Текст] / А.И. Сикалиев. – Черкесск: Издательство МГТУ, 2008. – 22 с

102. Талиева К.А. Семетейчи Сейдене Молдокееванын чыгармачылык өнөрканасындагы салттуулук жана өзүнчөлүктүн карым-катышы канд.дисс-ия. [Текст] / К.А. Талиева. – Бишкек, 2000. – 184 б.
103. Турдугулов А. Акындык поэзиянын көркөмдүк табияты док. дисс-ия. [Текст] / А.Турдугулов. – Бишкек, 2010. – 258 б.
104. Умбеталина З. Казак бата сөздөрүнүн көркөмдүк өзгөчөлүктөрү канд. дисс-ия. [Текст] / З.Умбеталина. – Алматы, 2003.– 129 б.
105. Э.Капаган. Кыргыз-түрк фольклорундагы ак бата, тилек, алкыштардын айырмачылыктар жана окшоштуктары канд. дисс-ия. [Текст] / Э.Капаган. – Бишкек, 2013.– 174 б.
106. КР УИА, кол жазмалар бөлүмү. Инв.№ 852.
107. КР УИА, кол жазмалар бөлүмү. Инв. № 16.
108. КР УИА, кол жазмалар бөлүмү. Инв. № 470.

Оозеки жыйналган материалдар (Диссертанттын өздүк архиви)

109. Акималиев Ж.М. Мусулманкулов тууралуу маек [Аудио текст] / Ж.М. Акималиев – Бишкек, 2019. – 30-август.
110. М.Мусулманкуловдун атасынын бир тууган агасы Калыгулдун небереси Чоюбеков Бердигул жана М.Мусулманкуловдун жээн чөбөрөсү Данышманова Берметтен алынган оозеки материалдар [Кол жазма текст] / Б.Данышманова, Б.Чоюбеков. – Бишкек, 2018.
111. Дөлөев Ө. Мусулманкул Касымбектин кеңешчилеринин бири болгон [Кол жазма текст] / Ө.Дөлөев. – Бишкек, 2019.

Интернет булактары

112. <https://welcomedagestan.ru/dagestan/nogajskij/edige-nogajskij-geroicheskiy-epos/>
113. <https://www.libfox.ru/328578-natsionalnyy-epos-armyanskogo-naroda-david-sasunskiy.html>
114. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Скальп>
115. <https://briefly.ru/lennrot/kalevala/>
116. <http://www.legendami.ru/bod/ural/ural5.htm>